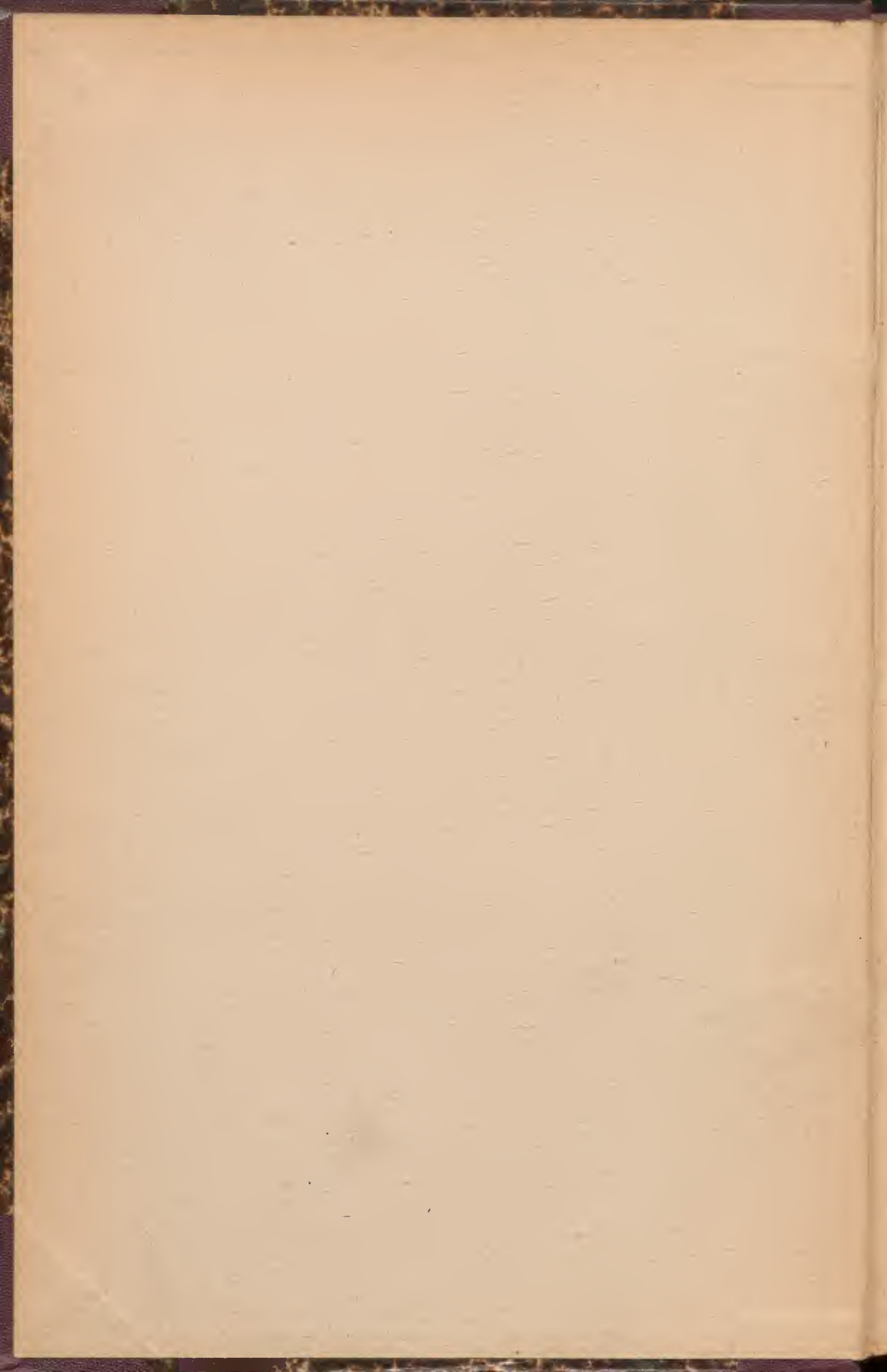
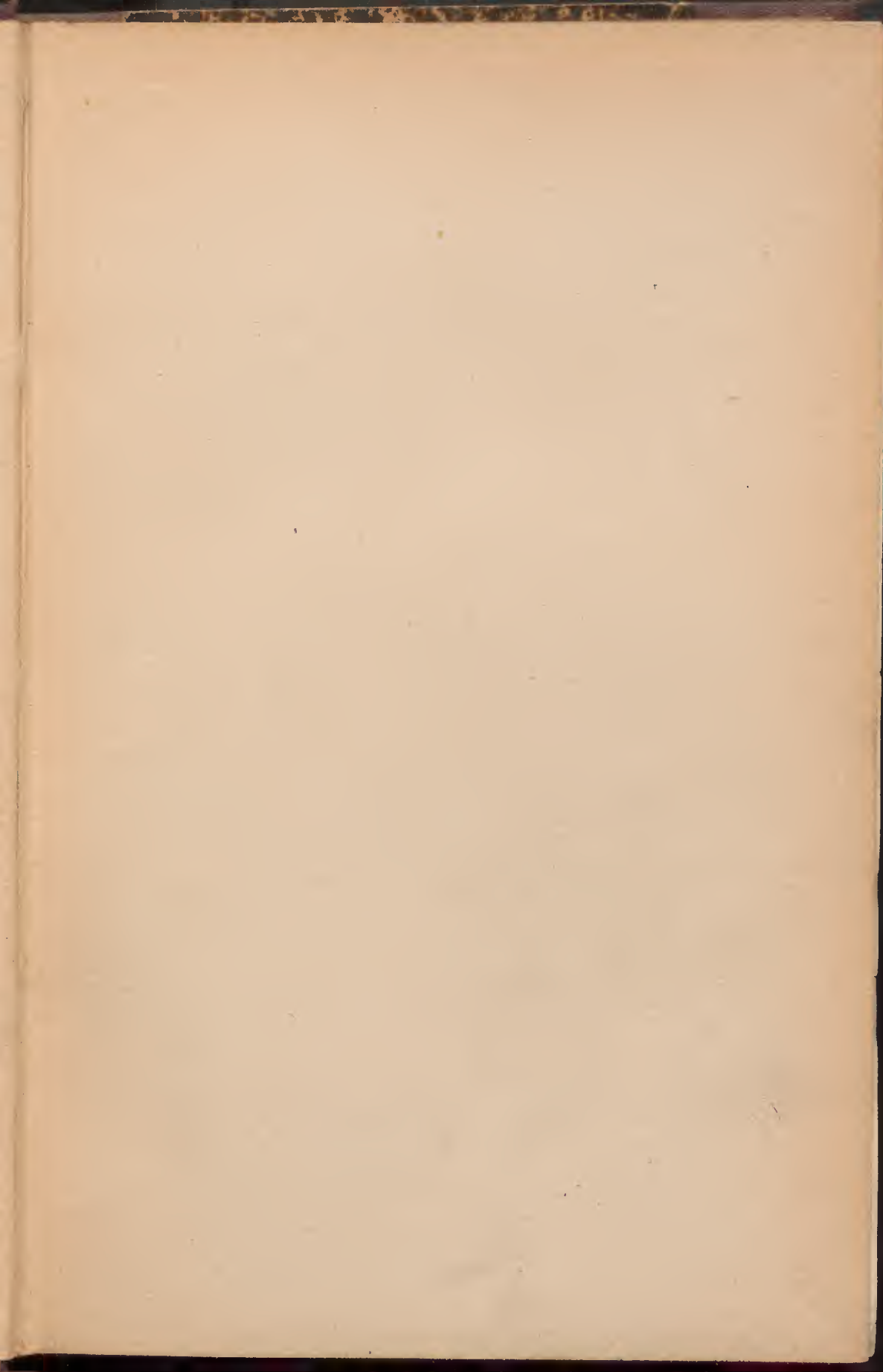
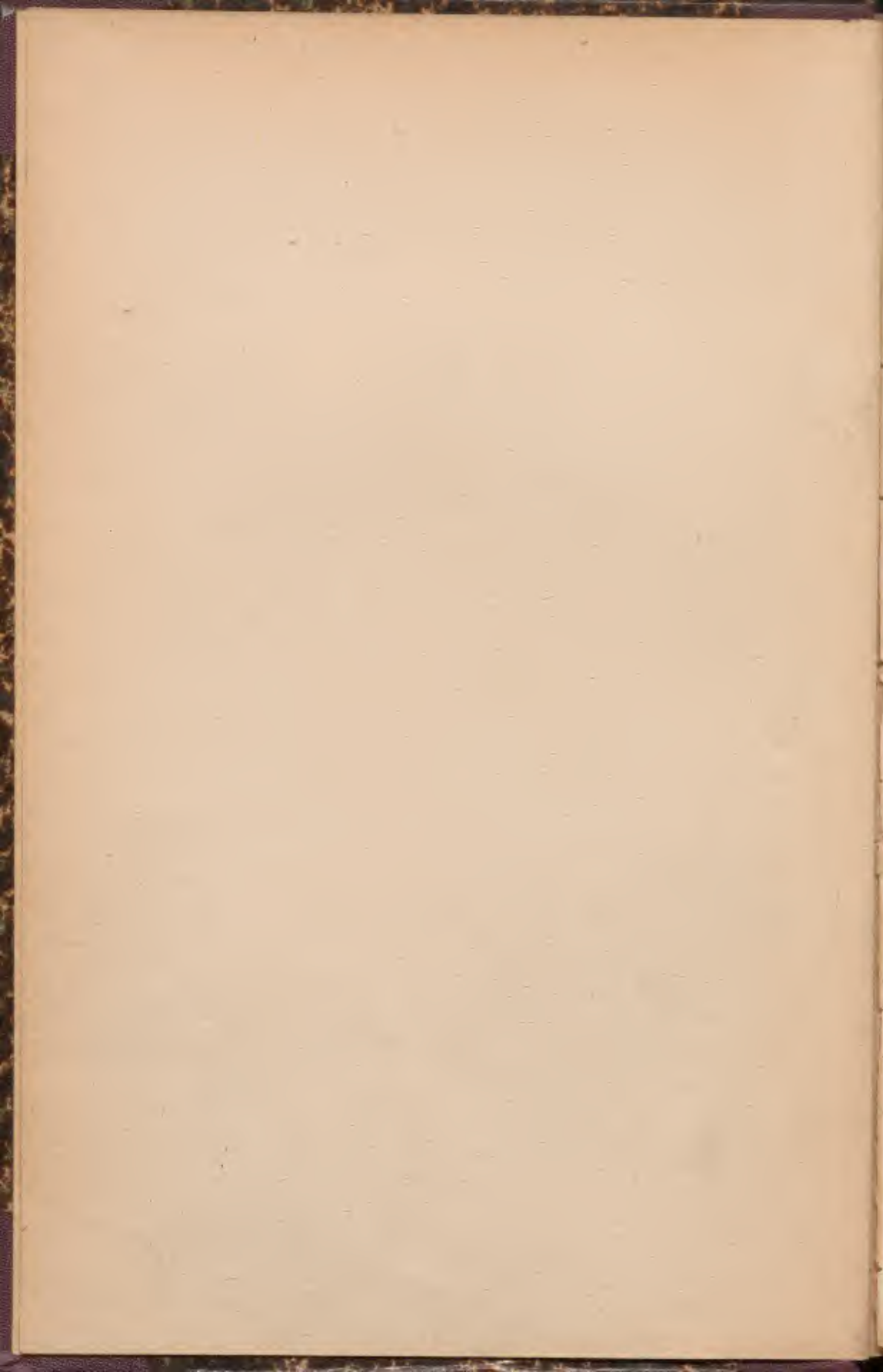

I-485

ԱՐԱՔՍ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

1892

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԳԻՐԲ Ա

ՅՈՒՆԻՍ

Ս.-ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ
ՏՊԱՐԱՆ Յ. Ի. ԼԻՔԵՐՄԱՆԻ

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 2 Сентября 1892 года.

Типографія Я. И. Либермана (Вознесенскій пр., № 38—4).

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ներկայ տարուայ մայիսի 3—5-ին Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռում տեղի ունեցաւ մեծ հանդիսիւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Ի մեծ փառս ազգային համերաշխութեան՝ համայն ազգի և եկեղեցու կողմից միաձայն առաջին թեկնածու ճանաչուեցաւ ազգի հայրիկը՝ Ամենապատիւ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմեանը, իսկ երկրորդ թեկնածու՝ Գերապատիւ Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեանը—52 ձայնով 72-ից:

Ընտրութիւնների պայտիսի ցանկալի վախճանի առթիւ «Արաքսի» ուրախութիւնը կատարեալ է ամբողջ հայութեան ուրախութեան հետ: «Արաքսը» դո՛հ է, որ Ս. Լուսաւորչի դահիքօղը վերցնելու է այն անձը, որն իր մէջ ամփոփում է ազգի ամենանուիրական իղձերը: «Արաքսը» առաջին անգամը չէ որ զարգարում է իր էջերը այս մեծ մարդու, այս գործադուծ չօր անունով և կենդանադրով: «Արաքսը» անժամանակ դուրս գալով, միջոց չունէր որ առաջ մատնացոյց անել թեկնածուների վերայ, սակայն մասնաւոր կերպով շատ շատերին յայտնի էր, թէ «Արաքսը» որոնց կրցանկար այս վեհ կոչման համար. դոքա մեր եկեղեցական դասի այն երկու բարձր անձնաւորութիւններն են, որոնք և ազգովին արդէն ընտրուած են ի Գահ հայրապետական:—

ԱՄԵՆԱՊԱՏՅՈՒ ԹՐԻԲՆԱՆ ՀԱՅՐԻՆ

Ամեն. Խրիմեանի կենսագրութիւնը արդէն տպագրած լինելով «Արաքսում», այժմ նպատակայարմար ենք գտնում մէջ բերել 1862 թ. Պոլսի «Մեղու» տասնօրեայ Հանդէսից Հայրիկի մասին մի գրութիւն, որը պատկանում է նոյն Հանդիսի Համբաւաւոր խմբագիր Յ. Սվաճեանի զրչին և որի իմաստը նոյն իրաւամբ և նոյնքան գեղեցիկ կերպով կարող է պատշաճել ներկայումս Ս. Էջմիածնի վանքին և բովանդակ աղղին: Այս գրութեամբ Հետաքրքրական է նաև իբրև կենդանի յայտարար այն ժամանակուայ դադափարների, որ տիրապետում էին ազգի մէջ Հայրիկի մասին:

Ահա այդ գրութիւնը.

«Այս անունը միշտ բերկրութիւն և միշտ խինդ պատճառած է մեզի, և ամէն անգամ զինքը յիշելու առիթ ունենալնուս 'ի Հոգի կը հրճուիմք. քանզի անոր անունովը ճշմարիտ Հայր մը, ժողովրդասէր հովիւ մը, կրօնասէր ամբիժ կղերական մը, անձնուրաց առաքեալ մը, հայաստանի լուսաւորութեան ջանադիր մը և հայաստանի վարատեալ որդւոցս յառաջդիմութեան և միութեան անձնուէր կենդանի նահատակ մը կ'իմանանք, և գոհ եմք որ ցարդ մեր Համարմանը մէջ սխալած չեմք, և յետ այսորիկ ալ չսխալելու մեծապէս յուսով եմք:

«Այսօր առիթ ունիմք դարձեալ յեղեղելու հայաստանի հրեշտակին անունը. և կը փութամք հաղորդել մեր ընթերցողաց՝ որ պատուական Հայրենասէր Խորմեան Մկրտիչ վարդապետ Վարադայ վանուց վանահայրը, ուր տեղ աղղին բարեկրօն պարկեշտասուն վարդապետներ, վարժապետներ և ժառանգաւորներ պատրաստելու ճիղին մէջ ամեն զոհերու յանձնառութեամբ աղքատութեան և նեղութեան հետ մարտնչելու արիութիւնը ունեցեր էր մինչև յայսօր, նոյն վանքին վանահայրութիւնն ալ իւր վրայ ֆնալով՝ ըստ խնդրոյ բաղմաթիւ աղերսարկուաց, և Ազգային առժամանակեայ վարչութեան Յանձ-

նաժողովոյ որոշմամբ Մշոյ ընդարձակ վիճակին ալ առաջնորդ և Ս. Կարապետի վանից ալ վանահայր անուանեցաւ:

«Այս արժանաւոր ընտրութեամբ ընդարձակ նոր ասպարէզ մը ևս կը բացուի հայրենասէր վարդապետին ջանիցը առջև, ասպարէզ մը՝ որ ոչ միայն նորա փառքը պիտի յաւելլու (որուն հետամուտ չէ անձնուրաց առաքեալը), այլ առաւել ընդարձակ միջոցներ պիտի ունենայ Ս. Կարապետի մեծահոգի վանքին բարեկարգութեամբ և հասոյթներովը Մշու զաւառին անխնամ մանկուոյն մտային լուսաւորութեանը ձեռնտու և օգնական ըլլալու և այսպիսի բարեկարգութեան և բարոյապէս հիմնական նորոգութեան մ'ալ կարօտ էր անշուշտ նոյն վանքը:

«Ուրեմն այսպիսի ընդարձակ ասպարէզի մը մէջ անտարակոյս Ս. Կարապետի վանից միաբանութիւնն ալ իր բաժինը չպիտի մոռնայ 'ի գործ դնել. իր բաժինն է աջակցութիւն իրենց նորընտիր վանահօր ազգասիրական ձեռնարկութեանցը. ասով միայն պիտի կարող ըլլան իրենց տիտուր անցեալին բամբասանքներէն ազատ ըլլալ. քանզի եթէ բանիքուն վանահօր և ընտիր ու ազգասէր առաջնորդի մը կը կարօտէին, ահա՛ իրենց այնպիսի մէկը՝ որ կարծենք թէ ազգասիրական ձեռնարկութիւններուն օժանդակ ըլլալէն ուրիշ բան մը չիմար իրենց փառքերնին յաւելցնելու և այնպիսի մեծ վիճակի մը բարոյական մեռելութենէն վերածնութեան նպաստամատոյց լինելու:

«Ասիկայ կ'սպասէ իրենցմէ ազգը. ասիկայ կ'սպասէ իրենցմէ Մշու վիճակն ու ժողովուրդը, և ասիկայ կ'ակնկալէ իրենցմէ նոյն իսկ իրենց պարտաւորութիւնը. այս պարտաւորութիւնը կատարելու մասին չըպիտի վհատին անշուշտ և մենք այսօրվնէ կը մաղթենք թէ իրենց և թէ գերապատիւ Մկրտիչ վարդապետին անյողպողջ համբերութիւն և յարատեւ արիութիւն իրենց ընթացքնուն մէջ դէմերնին ելելիք դժուարութեանց. դժուարութիւններ՝ որք պիտի հարթանան անշուշտ իրենց ջանքերուն առջևը, եթէ յանուն ազգին, յանուն ժողովրդեան և յանուն հայկական լուսաւորութեան ճգնին»:

«Նեփէյէ Վըյնթա» և «Նեփէաթի» ռուսական մեծ թերթերը կաթողիկոսական ընտրութեան մասին հազորդած հեռագրի հետ միասին՝ տպած էին միեւնոյն օրուայ համարում նաև ընտրեալների համառօտ կենսագրութիւնները: Հայրիկի մասին «Նեփէաթի» մէջ գրուածը, որ աւելի ընդարձակ էր, այսպէս է վերջանում: «Խրիմեան գրած է զանազան ժամանակներ բաղմամբիւ աստուածաբանական, փիլիսոփայական, բարոյական և ազգագրական երկեր, որոնք մեծ ժողովրդականութիւն են վայելում: Խրիմեանը յայտնի է և որպէս տաղանդաւոր բանաստեղծ. նա, որպէս քարոզիչ, իր պերճախօս քարոզներով, որոնք հնչվում էին Պոլսի եկեղեցական բեմերից, ժամանակակից Ոսկեբերանն էր ներկայանում»:

ԳԵՐԱՊՈՍՏԻ ՄԱՏԲԷՈՍ ԵՊ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

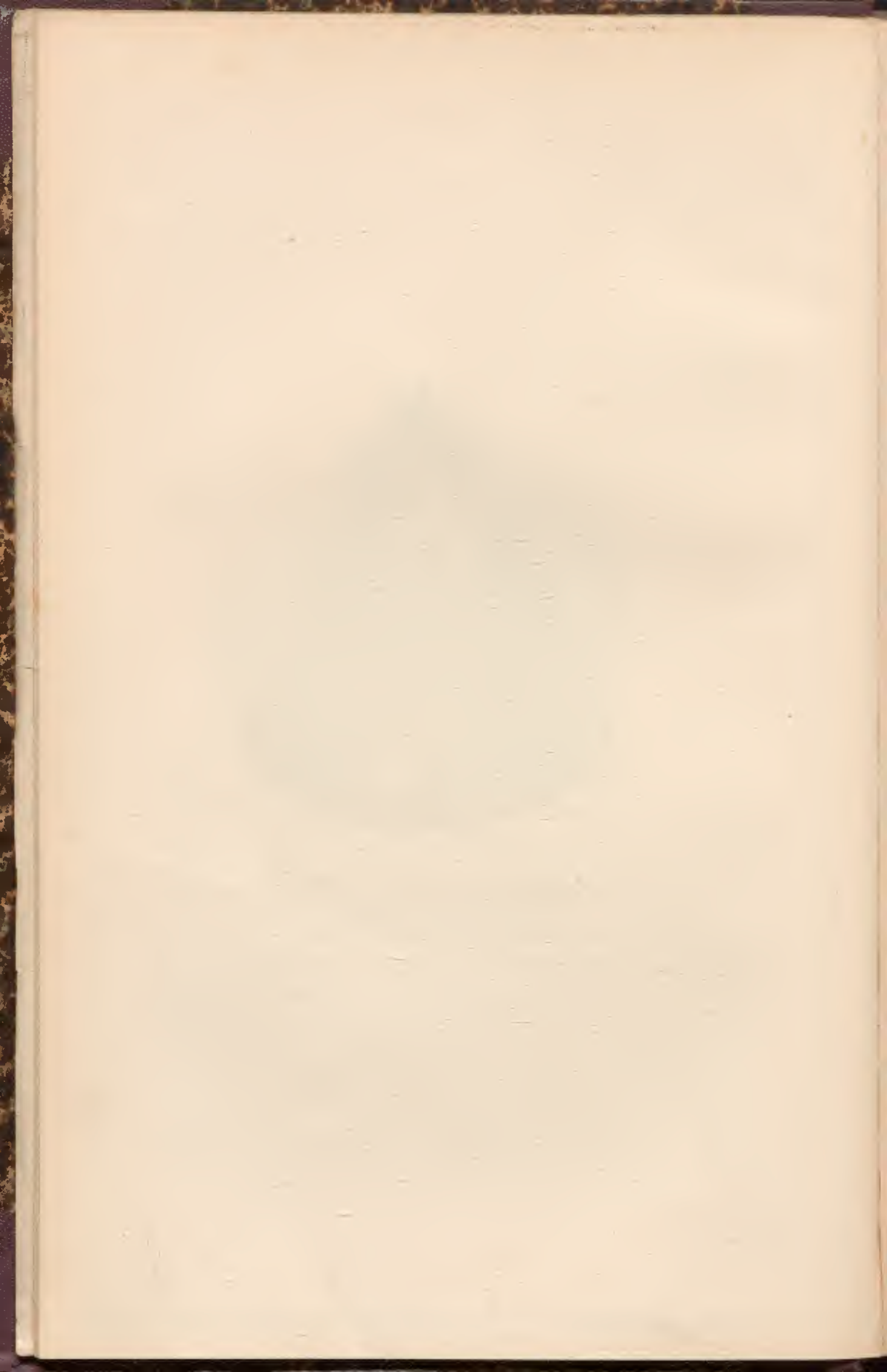
Կաթողիկոսական երկրորդ ընտրելին, գերապատիւ Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեան, նախկին համբաւաւոր քարոզիչ Սկիւտարու ս. Կարապետ եկեղեցու, երբեմն պատրիարքական խորհրդական, իսկ վերջերս Եզրիպտոսի առաջնորդ, յայտնի է հայ եկեղեցւոյ իրաւանց և օրինաց մասին կարի հմտութեամբ և ջերմ նախանձախնդրութեամբ: Յայտնի է նաև Ս. Էջմիածնի և Կիլիկիոյ կաթողիկոսական խնդրոց մէջ մատուցած զնահատելի ծառայութեամբ և իբր եկեղեցական իւր անստղիւտ անցեալով և անկեղծ ու համեստ բնաւորութեամբ: Գերապատիւ Իզմիրլեանը հեղինակութիւն ունի եկեղեցականաց մէջ. իր ազգեցեցութեամբ, աշխատութեամբ և կանոնաւոր ներկայութեամբ գրեթէ հողին էր եղած 1883-ի եկեղեցական համագումար ժողովի մէջ. նոյնպէս Մատթէոս սրբաւանը միշտ փայլած է իր դեղեցիկ ատենաբանութիւններով, մանաւանդ 1884 թուականի մարտի 12-ի եկեղեցական համագումար ժողովի մէջ կաթողիկոսի ընտրութեան

Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեան:

Երկրորդ ընտրելի Հայրապետական գահի

Преосвященный Маттеосъ Измирлианъ,
второй кандидатъ на Эчмиадзинскій патріаршій престолъ

առիթով: Այս ատենաբանութիւնների ողին չէ զանազանվում ազգից սիրած հայրիկի աւետարանական մարդասիրութեան ոգուց: Այդ օրը Իզմիրլեան Տ. Մատթէոս սրբազան եկեղեցականութեան վիճակի վերայ խօսելուց յետոյ, թէ՛ ի Տաճկաստան և թէ՛ ի Ռուսաստան, եկեղեցւոյ վիճակը նկարագրեց, և բարեկարգութեան պէտքը խիստ զգալի կերպով ցոյց տալուց զինի ու կաթողիկոսացու անձի փափուկ և մեծ պարտականութիւնը յիշելուց յետոյ, յարեց՝ թէ «մեր եկեղեցու կառավարութեան համար՝ դիւանագիտական նրբութեանց մէջ սուղելու պէտք չկայ, ընդհանրական հայրապետը իւր եկեղեցին և ազգը պիտի պաշտպանէ աւետարանի ոգով և սկզբմամբ», այսպէս կարգում ենք ահա նոյն համագումար ժողովի արձանագրութեան մէջ:

Այս մի քանի խօսքերը բաւական են Սրբազանի ամբողջ ուղղութիւնը ցոյց տալու համար, որն, ինչպէս ասացինք, բոլորովին նոյնն է ամենապատիւ հայրիկի ուղղութեան հետ և որի խիստ հակապատկերն է ոմանց գովաբանած քաղաքագիտութիւնն ու կառավարչական տակտը:

Մայրաքաղաքի վերոյիշեալ թերթերում Գեր. Իզմիրլեանի մասին մէջ բերած տողերից հանում ենք այս կարեւոր խօսքերը.

«Գեր. Իզմիրլեան եպիսկոպոսին, շնորհիւ նորա աստուածաբանական գիտութեան, մանաւանդ հայ եկեղեցու դաւանական մասում, կարելի է դասել աստուածաբանական առաջնակարգ հեղինակութիւնների շարքում: Կիլիկիայի և Աղթամարի կաթողիկոսութիւնների մասին զրած նորա գիրքը, իր ուսումնականութեան, ոճի գեղեցկութեան և ոյժի կոհմից, հայ գրականութեան մէջ օրինակելի է համարվում»:

ՏԱԺԿԱՅԱՑԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍԱՐ ԽՆԴՐՈՒԱԾ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ա.

Թուրքիոյ հայաստանը բովանդակում է Էրզրումի և Վանայ վիլայէթները, Դիարբէքիւրի վիլայէթի Հիւսիսային մասը, այն է՝ Քարբերդի սանջազի արեւելեան մասը (արեւմուտքից սահման ունենալով Եփրատը), Արզնի սանջազը և Սղերդի սանջազի Հիւսիսային մասը, որոնք կազմում են միանգամայն Մեծ Հայքի թուրքական մասը. բայցի սորանից նոյնպէս և Ռիզէի նաւահանդիստը, որը զտնուելով Տրապիզոնի և Բաթումի մէջ տեղը, պիտի ծառայէ իբրեւ զիւրութիւն վաճառականութեան և արտահանութեան համար:

Տաճկահայաստանը պիտի կառավարարուի մի Ընդհանուր Կառավարչով, աղգաւ Հայ: Նորան նշանակողը պիտի լինի Բարձրագոյն Դուռը հաւանութեամբ երաշխաւոր պետութեանց: Նորա նստաւայրը պիտի լինի Էրզրում: Ընդհանուր Կառավարիչը պիտի ունենայ զործադիր իշխանութեան ամեն իրաւունքները. նա պիտի հսկէ բովանդակ նահանգի

«Մարաքսի» ծրագրի համաձայն՝ մենք հանդիսի իւրաքանչիւր գրքում զետեղում ենք Տաճկահայ ժողովրդի ուսումնասիրութեան առիթով այլ և այլ ամիսի գրութիւններ, այս անգամ էլ մենք դնում ենք «Մարաքսում», որպէս պատմական կարեւոր վաւերագիր, տաճկահայոց դեռ թարմ անցեալից «Տաճկահայաստանի համար խնդրուած կազմակերպական կանոնագրի ծրագիրը», որը ի Տէր հանգուցեալ Վերսէս պատրիարքի առանձին նամակի հետ միասին՝ Հայ պատուիրակութիւնը Վերլինում ներկայացրեց տեղւոյն վեհաժողովին:

բարեկարգութեանց պահպանութեան և հասարակաց ապահովութեան վրայ, հարկերը նորա հրամանաւ միայն պիտի հաւաքուեն և Ընդհանուր Կառավարիչը իր պատասխանատվութեան ներքոյ պիտի ունենայ երկրի համար մատակարար գործիչներ: Նա պիտի հաստատէ դատաւորները, գումարէ ընդհանուր ժողովը, նախագահէ այդ ժողովին և հսկէ նահանգի բոլոր վարչական գործոց վրայ:

Ընդհանուր Կառավարչի իշխանութիւնը հինգ տարի պիտի աւելի, որի ընթացքում Բարձրագոյն Դուռը կարող չ'պիտի լինի ուրիշ կերպ փոխել նորան, բայց եթէ ոչ երաշխաւոր մեծ պետութեանց հաւանութեամբ:

Վարչապին կենդրոնական մէկ Խորհրդարան պիտի լինի Ընդհանուր Կառավարչի նախագահութեամբ: Խորհրդարանի անդամները պիտի լինեն Ա. Ելեմոից տեսուչը, Բ. Հասարակաց շինութեանց տեսուչը, Գ. Օրէնսդէտ Խորհրդականը, Դ. Հասարակաց բանակի հրամանատարը, Ե. Քրիստոնեայ դպրոցների ընդհանուր վերատեսուչը և Զ. Մահմետական դպրոցների ընդհանուր վերատեսուչը: Այս վերջինը պիտի առաջարկուի Շէրիի ատենակալութեան գլխաւորից (շէյխ-ուլ-իսլամ) և հաստատուի ընդհանուր Կառավարչից:

Նահանգը պիտի բաժանուի սանջազների, իսկ սանջազները՝ զազանների: Սանջազների կառավարիչներ և զազանների փոխ-կառավարիչներ նշանակողը պիտի լինի ընդհանուր Կառավարիչը:

Այդ կառավարիչները և փոխ-կառավարիչները Ընդհանուր Կառավարչի փոխանորդ գործիչներն են, որին և պիտի ներկայացնեն նահանգի ստորաբաժանութիւնների մէջ: Իրենց օգնական պիտի ունենան երկու Խորհրդականներ, Ընդհանուր Կառավարչի կողմից նշանակուած:

Շէրիի ատենանների, սովորական ատենանների և հաշտարար դատաւորների թիւը, ձեռնադասութիւնը և իրաւասութիւնները պիտի սահմանուեն մասնաւոր կանոններով: Քաղաքական օրագիրները և պատժական օրինադիրները պիտի յօրինուեն եւրոպական արդի արդարադատութեան սկզբանց վրայ:

Գ.

Կրօնական դաւանութիւնները կատարեալ ազատութիւն պիտի ունենան:

Կղերի և կրօնական կառուցմանց ծախքերը պիտի հոգայ իւրաքանչիւր դաւանութեան պատկանող հասարակութիւնը:

Ե.

Նահանգի հասարակաց զօրութիւն կազմողները պիտի լինեն. Ա. Ժանդարմայութիւնը, և Բ. Զինուորութիւնը:

Զինուորութեան պիտի կոչուին, ի բայ առեալ քիւրդերը, չէրքէզները և ուրիշ վրանաբնակ ժողովուրդները, նախ՝ հայերը. Բ. ոչ հայ տարրերը, որոնք հինգամեայ բնակութիւն ունեցած են նահանգի մէջ:

Ժանդարմայութեան գործը պիտի լինի բարեկարգութեան պահպանութիւնը և բովանդակ նահանգի ապահովութեան վրայ հսկելը:

Ժանդարմաները մէկ զլխաւոր պիտի ունենան, որ նահանգի հասարակական զօրութեան Ընդհանուր Նրամանատարից պիտի առաջարկուի և Ընդհանուր Կառավարչից անուանուի նորա անմիջական հրամանաց ստորադրուելով:

Զինուորութիւնը պիտի լինի հասարակաց զօրութեան Ընդհանուր Նրամանատարի իշխանութեան տակ և պարտական պիտի լինի ի պահանջել հարկին օգնել ժանդարմաներին:

Սովորական ժամանակ զինուորական զործօն ծառայութիւնը պիտի կազմեն 4000 զինեալ մարդիկ, անկախ բերդապահ կանոնաւոր զունդերից, որ կարող է Կայսերական Կառավարութիւնը նստեցնել իր սեփական ծախքով նահանգի բերդերի և ամրոցների մէջ:

Զ.

Ընդհանուր ժողովը պիտի կազմուի այսպէս. ամեն մի զազա երկու նուիրակ պիտի ղրկէ, մէկը մահմետական և մէկը հայ, իւրաքանչիւրը զազայի իսլամ և քրիստոնեայ բնակիչներից ընտրուած:

Այս նուիրակները սանջազի կենտրոնատեղում գումարուելով պիտի ընտրեն երկու խորհրդական իւրաքանչիւր սանջազի համար, մինը քրիստոնեայ, միւսը մահմետական:

Ընտրողներ և ընտրելի պիտի լինեն երկու աստիճանի մարդիկ—Ա. նահանգի ամեն մի բնակիչ որ 25 տարեկանից վեր է, և որ և է կալուածի տէր է կամ թէ տուրք վճարող:

Բ. Կղերը և որ և է կրօնի պաշտօնեաները:

Գ. Դպրոցների ուսուցչապետները և ուսուցիչները:

Բ.

Բարեկարգութեան պահպանութիւնը և հասարակաց ապահովութիւնը նահանգի ընդհանուր կառավարութեան հոգացողութեան յանձնուած լինելով, նահանգի ընդհանուր եկամուտների 20 առ 100 գումարը տարէջ տարի կայսերական ելումուտից պաշտօնատարին պիտի յանձնուի:

Քաղաքական և դատաստական մատակարարութեան, զինուորութեան և ժանդարմաների պահպանութեան համար հարկաւոր ծախքերը հանելուց յետոյ, ֆնացորդ յաւելուածը հետեւեալ կերպով պիտի դործադրուի.

Ա. 80 առ 100 ճանապարհների և հասարակաց ուրիշ պիտանի շինութեանց կառուցման և պահպանման պիտի սահմանուին:

Բ. 20 առ 100 դպրոցների կառուցման և պահպանման պիտի յատկացնուեն: Բարձրագոյն դպրոցների համար որոշուած գումարները հանելուց յետոյ, ֆնացորդը պիտի բաշխուի, իբր նպատ մահմետական և քրիստոնեայ դպրոցներին, իւրաքանչիւր դասանակին պատկանող թուին համաչափ:

Գ.

Մահմետական ատենախոյրութեան պիտաւորն անուանուելու է Սուլթանից, որի իրաւատութեանն պիտի ենթարկուեն նահանգի մէջ Շէրիի հետեոյ բոլոր ատեանները:

Շէրիի ատեանները դատելու են միայն մահմետականներու մէջ ծագած վէճերը:

Սովորական ատեաններու մէջ պիտի քննուին ամեն տեսակ քաղաքական, եղեռնական և առևտրական վեճեր, որոնք կը պատահեն թէ քրիստոնեաների մէջ առանձնապէս և թէ քրիստոնեաների և մահմետականաց մէջ ընդհանրապէս: Այս ատեանները կազմուելու են երեք դատաւորներից, որոնցից մէկը նախագահի պաշտօն է վարելու: Ընդհանուր Կառավարիչն է նշանակելու դատաւորները և սահմանելու այդ ատեանների նախագահները:

Հաշտարար դատաւորութիւնը կ'կատարէ գաղաթի փոխ կառավարիչը և նորա խորհրդականները:

Յայտնի կրօնական միաբանութեան զլիաւորները այս խորհրդի իրաւանց անդամներ են լինելու, իւրաքանչիւր կրօնից մի մի մարդ:

Ընդհանուր Ժողովը գումարուելու է տարին մի անգամ՝ նահանգի զլիաւոր տեղում՝ նահանգի տարեկան հաշիւը քննելու և ստուգելու և տուրքերը բաժանելու մասին: Ընդհանուր Կառավարիչն ներկայացնելու է նորան ելմանից տարեկան հաշուեցոյցը:

Տուրքերի հաւաքումը և բաշխումը կարգադրուելու է այնպէս, որ երկրի հարստութեան վարդապետները նպաստէ: Ընդհանուր Կառավարիչն և Ընդհանուր Ժողովն միաձայն հաւանութեամբ իւրաքանչիւր հինգ տարին մի անգամ պիտի որոշեն այն գումարները, որ ուղարկուելու են Բարձրագոյն Դուռը վերոյիշեալ տրամադրութեանց համաձայն:

Երաշխաւոր պետութիւններից տարեցտարի համազգային Յանձնաժողով պիտի նշանակուի այս կանոնադրի գործաժուրութեան վերայ հսկելու, որ առաջին ատենադրութեան ստորադրութիւնից երեք ամիս վերջը պիտի սկսի գործադրուիլ:

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՆՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԶԱՅ ՎԵՐԱՅ

Խիստ դժուար է Թուրքիոյ հայոց ամբողջ ճիշտ թիւն ասել, մանաւանդ աւելի դժուար է պաշտօնական վա-

ւերագրերով Հաստատել իւրաքանչիւր վելայէթի առանձին առանձին բնակչաց թիւը: Կանոնաւոր ազգահամար բնաւ կատարուած չէ: Այն, որ օսմանեան կառավարութիւնը հրամայած է 1845 թուին անել և որոնցից օգտուած են ուղղակի Ուբիչինին և շատերը, որոնք նորանից յետոյ խօսած են Թուրքիոյ վերայ, շատ անկատար է, թէև նորանից առաջ և նորանից յետոյ եղած ազգահամարներից կրկին աւելի կանոնաւորը 1845 թուինն է: Թուրքիոյ ժողովրդի մէջ սաստիկ հակակրութիւն կայ դէպի ազգահամարը և ոչ-մահմետական հպատակները ամեն անգամ ազգահամարը ղլխահարկի և պէտէլէյէ տուրքերի ծանրանալու պատճառն են համարած:

Հաստատ կանոն է եղած իրենց, որ որչափ կարելի է ազգահամար կատարող պաշտօնեաներին նուազագոյն թիւ ցոյց տալ, իսկ կառավարութիւնը չունի իր ձեռքին տակ ոչ քաղաքային վիճակի արձանագրութիւն և ոչ մի ուրիշ ո և է ազդու միջոց համեմատելու և ստուգելու ազգահամարը:

Այսպէս Ուբիչինի Հիմնուելով 1845 թ. ազգահամարի վերայ, Թուրքիոյ հայոց թիւը համարում է 2,500,000, որոց 400,000-ը Պոլսում և Բալկանեան թերակղզում, իսկ քնալը Փոքր Ասիայում:

Բայց օսմանեան պետութեան ամեն կողմերից, զօր. իշխանական նահանգներում, որտեղ աւելի կատարեալ ազգահամար կարելի եղաւ կատարել վերջերս, ստուգուեցաւ, որ 1845-ի ազգահամարի ցոյց տուած թուերը իրականից կամ արդի բնակչաց թուից շատ պակաս են:

Այսպէս ուր Ուբիչինին Եգիպտոսում և Թունիսում հաշվում է միասին 3,200,000 բնակիչ, Սերբիայում 1,000,000 և Մոլդովալաքիայում 4,000,000, որոնց համագումարն է 8,200,000, այն ինչ դեռ 1871 թ. Եգիպտոս ունէր 5,200,000 բնակիչ, ըստ վիճակագրութեան Ռէյնի, Թունիս՝ 1,500,000, Սերբիա 1,300,000 և 1873-ին Ռումինիա 5,000,000, որոց համագումարն է 13,000,000 (Մորիս Բլօք, Տարեցոյց անտեսագիտութեան), նշանակում է 4,800,000 հոգու աւելացումը, կամ միջին հաշուով 60% աճումն:

Ուրեմն ի՞նչպէս համաձայնենք, որ 30 տարի առաջ եղած ազգահամարաւ ցոյց տուած հայոց երկու ու կէս միլիոն թիւը ճիշտ կարող է լինել և այսօրուան համար: Գաւառաց հայոց մեծամասնութիւնը զիւղերումն է ապրում, իսկ թուրք զիւղացիք չկարողանալով մրցել նոցա հետ, քաղաքներն են տեղափոխվում, ուր հասարակաց պաշտօններ, զինուորադրութիւն, հարկահանութիւն, որ ուրիշ ազգաց չեն տրվում, նոցա աւելի դիւրին ապրուստի միջոցներ են հայթայթում: Գիւղական կեանքն է միակ, որ ժողովուրդի աճմանը նպաստում է, մանաւանդ աղքատ երկրում, ուր արուեստներ չկան կամ եղածն էլ խեղճ վիճակի մէջ է: Այդ տեղափոխութիւնն է, որ թուրքական ցեղը նուազեցրած է Կրիտում, Բուլղարիայում և այլուր, մինչ դեռ քրիստոնեայք միշտ աճած են ի շահ երբեմն երբեմն պատահած պատերազմների և խռովութիւնների:

Բացի այս, մի սովորութիւն, որ ճշտութեամբ պահում են հայերը, պահանջում է որ տղայ և աղջիկ տարիքներն առնելուն պէս ամուսնանան, որդիք և թոռները իրենց ծնողաց և պապերուն հետ մի և նոյն յարկի տակը մնան, միասին աշխատեն, այս պատճառով հայերը շատ էլ չեն տաքնապում իրենց ապրուստը ճարելու կամ որդկանցը սնուցանելու համար, որովհետեւ ընտանեկան օջախը, որքան էլ աղքատ լինի, այնուամենայնիւ բոլորի ապրուստը կարող է հոգալ: Երբ ընտանիքի զլուխը մեռնի, տան երիցադոյնը յաջորդում է նորան և միայն այն ժամանակ, երբ մեծերի մահուամբ կարգը թոռներին է դալիս ընտանեաց հայր լինելու և հասարակութեան զործերի մէջ մտնելու, դոցանից աւելի գործունեաները կամ փարթամագոյնները բաժանվում են և առանձին տուն են կազմում:

Այս պայմանաց տակ մեզ խիստ ցանկալի է հաւատալ նոցա, որոնք հայաբնակ կողմերի վերայ աւելի կամ նուազ ամփոփ տեղեկութիւններ ժողովելով, հաստատում են թէ հայոց թիւը երեք ու կէս միլիոնի կհասնի, թէ և տեղ տեղ քուրդերու մերձաւորութիւնը նոցա աճման մեծ արգելք է դնում

և բաղմամբիւ ընտանիք, առևտրի չլինելուց անկարող լինելով հողագործութեամբ այնքան շահել, որ կարող լինեն հարկը վճարելու, ստիպուած են Պօլիս ուղարկել իրենց անդամներից մէկին կամ երկուսին, որոնք իրենց որդւոց հոգսը յանձնելով իրենց եղբարցը կամ ծնողացը, զնում են պանդխտութիւն ի վնաս իրենց շահերի՝ արքունական դանձարանից պահանջած դրամը աշխատելու համար:

Ասեմք երեք միլիոնի իջեցնենք այս թուահամարը, սակայն և այնպէս կէս միլիոնի կամ 20⁰/₀ աճում կ'ունենանք 1845-ի ազգահամարի թուոյն վերայ. այս աճումը հետեանք է աւելի ծնունդների առաւելութեան քան մահուան:

Այս երեք միլիոն հայերը կաղմելու են. 400,000 Պոլսում և Բալկանեան թերակղզում, ըստ Ուֆիչինու, որ մենք այստեղ այս թիւը կ'սահենք: Եւրոպական Թուրքիոյ հայերը զրեթէ բոլորն էլ ապրում են քաղաքներում և պարապում են առևտրով և արուեստներով. այսու պատճառ ունենք հաստատելու, որ դոցա թիւը զգալապէս աւելցած չ'լինի: 600,000 Փոքր Ասիայում և Կիլիկիոյ դաշտավայրի մէջ, 670000 Փոքր Հայքում (այն է Սեբաստիոյ վիլայէթում և Կեսարիոյ սանձապում) և 1,300,000 Թուրքիոյ Մեծ Հայքում, որը բովանդակում է Էրզրումի և Վանայ վիլայէթները, Դիարբէքիի վիլայէթի Հիւսիսային մասը, այն է Խարբէրդի սանձաղի արևելեան մասը (արևմուտքից սահման ունենալով Եփրատ), Արդնոյ սանձաղը և Սղերտի սանձակի Հիւսիսային մասը:

Եւրոպայի ճանապարհորդները, որոնք այցելում են սովորաբար Բալկանեան թերակղզին և Փոքր Ասիոյ արևմուտքը, շատ աեղ հանգիստելով հայերին, տարածած են, իբր թէ տաճկահայերը ցրուած են ամբողջ Օսմանեան տէրութեան մէջ, որ միանգամայն սխալ է, ըստ որում հայերի մեծագոյն մասը ապրում է հայրենի հողի վերայ: Սակայն պէտք չէ դատել քաղաքների բաղմութիւնից, ինչպէս որ, խիստ սխալուած կլինի մէկը, եթէ նա Կրիտ կղզու ժողովուրդները ճանաչելու համար, քննէ միայն դիւաւոր քաղաքները, որտեղ բաղմամբիւ են մահմետականք և կամ Բուլղարեայ և Հերձո-

կովինիոյ Համար՝ Ադրիանուպօլիս, Ռուսձուք և Մոստար քաղաքները զիտէ։

Նմանապէս անուրանալի է, որ ինչպէս Թուրքիոյ շատ կողմերը, նաև Հայաստանի մէջ՝ քրիստոնէից և մահմետականաց Համեմատութիւնը խիստ փոխուած է 1845 թուից ի վեր։ Մինչ դեռ քրիստոնեայ ժողովուրդները տարէյտարի աճում են աւելի կամ նուազ չափով, ընդհակառակը մահմետականաց մէջ հակառակ երևոյթն է նկատուում։

Մահմետականաց նուազման պատճառները բազմաթիւ են։

Ա. Զինուորադրութիւն

Բ. Քաղաքներում Համախմբուելը

Գ. Պետական պաշտօններուն Հասնելու նպատակաւ դադարելը մայրաքաղաք և այլ տեղեր։

Եթէ այսօր Տաճկահայաստանի նահանգներում կանոնաւոր աղգահամար լինի, կը տեսնենք թէ ինչպէս թուական առաւելութիւնը մահմետականից անցած է Հայերին.

Դարձեալ դիտելի է, որ Հայաստանում բնակուող մահմետականների մի մասը՝ ծագումով Հայեր են։ Սոքա շատ տեղ պահել են իրենց յեղի բարքը, լեզուն և սովորութիւնները, և դժուար չէ հանդիպել նոցա մէջ անհատների, որ տակաւին իրենց հօր կամ նախահօր Հայ անունը պահած լինեն. ինչպէս, Մարկոս օղլու-Մուսթաֆա, Տէր-Գրիգոր օղլու-Մէհմէտ։

Կան նաև քուրդեր, որ բնակութիւն են Հաստատած Հայաստանում։ Դիւրին է նոցա Մամքեցի, Մէնդէքլի, Սլիվանցի, Ռոշլունցի անուանց մէջ նկատել Հին Հայ ընտանեաց Մամիկոնեան, Մանդակունի, Սլկունի և Ռշտունի անունները։ Նոցանից շատերը քրիստոնէական սովորութիւններ ունեն, և ստրակուսում է մարդ, թէ կատարեալ մահմետական Համարելու է դոցա թէ ոչ։ Կարելի է որ ընթերցողը մտքի մէջ այստեղ մի խնդիր ծագի, թէ ինչո՞ւ թուրքերը անփոյթ են եղել բազմանալու Հայական աշխարհում։ Օգի խստութիւնն է որ այդ աշխարհը պահել է միայն իրեն որդւոցը։ Թուրքն ի բնէ թոյլ և մեղկ աւելի սիրել

է Փոքր Ասիոյ, Եւրոպական Թուրքիոյ և Ասորոց բարեխառն կամ ջերմ երկիրները, քան թէ մշանջենաւոր ձիւնով ծածկուած լեռները և ծովի մակերևոյթից հողաբաւոր ոտնաչափ բարձր բարձրաւանդակները: Բացի սորանից, հարկաւոր էլ համարած չէ այդ քիւրդերին և ուրիշ ցեղերին թողնել բնակիչներին անդադար կռիւելու ու տկարացնելու հոգար:

Այս մտքով ուրիշ բան պէտք էլ չէր, բայց եթէ նոցա չարիքներից աչք խփել, և ի հարկին քաջալերել խա: Եւ Թուրքեան այսպէս վարուել է. և դուցէ միայն այս պարագան է, որի մէջ չէ կարելի մեղադրել Թիւրքիայի անհոգութիւնը կամ կառավարութեան վատթար եղանակը:

ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԹՈՒՐԿԻՈՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Ե

Ա. Էրզրումի և Վանայ վիլայէթները, չորսերկու պն երկիրները, որ Այա-Ստեֆանոսի հաշտութեան նախաձեռն պայմանով անցաւ Ռուսիային:

Այդ վիլայէթների բաղմամարդ կենդրոններն են, Էրզերում, Բաբերդ, Երզնկա, Մանազկերտ, Մուշ, Բաղէշ և Վան:

Այս երկու վիլայէթներն բնակիչներն, ըստ Սալնամէին, այսինքն, Օսմանեան պետութեան պաշտօնական օրացուցին, հիճրէթի 1294 տարւոյն, հաշվում են 2,066,000, որից դուրս հանելով Ռուսիոյ ձեռքը անցած մասի բնակիչները՝ 366,000, կը մնայ 1,700,000, որը այսպէս է բաժանվում ըստ ցեղից, հայեր,—1,150,000, Թուրքեր,—400,000, Քուրդեր,—80,000: Զաղաք կամ Տէմպէլիքք, յատուկ լեզուով և կրօնով ժողովուրդ,—35,000: Եղիտ արեւապաշտներ, որոնք ըստ մեծի մասին վրանաբնակներ են և յատուկ լեզու ունեն 13000. Գրնչուններ, վրանաբնակներ—3000. Յոյներ և հրէաներ—5000. Ասորիներ (Յակոբիկ),—14000. բոլորն 1,700,000:

Այս երկու վիլայէթներում կան 109 վանքեր *):

*) Եւս վանքերից շատերը հիմնուած են Հայոց Վրիստոնէութեան առաջին դարերում, որոնց մէջ այսպիսի շինութիւնների

Բ. Տխարբէքիւրի վելայէթի Հիւսիսային մասը, այսինքն
Խարբէրդի սանճաղի արեւելեան մասը, որ շարունակվում է դէ-
պի արեւմուտք մինչև Եփրատ գետը, Արդնոյ սանճաղը և Սղեր-
տի սանճաղի Հիւսիսային մասը: Սոցա բազմամարդ կեդրոն-
ներն են. Խարբէրդ, Ակն, Չմշկաճագ, Բալու և Սղերդ:

Ըստ Սալնամէի ամբողջ բնակիչներն են՝ 664,600, որոն-
 ցից Հանելով վելայէթի միւս մասը՝ 302,300, մնում է 362,300
 և այս թիւը բաժանվում է ըստ ցեղից այսպէս.

Հայեր,—180,000, Թուրքեր,—130,000, Քուրդեր, վրա-
 նաբնակներ,—40,000, Զապպք,—2300, Եղիաներ,—2000, Ա-
 սորիներ և քաղդէացիք 8000. բոլորն 362,300:

Այս նահանգը ունի 48 վանք:

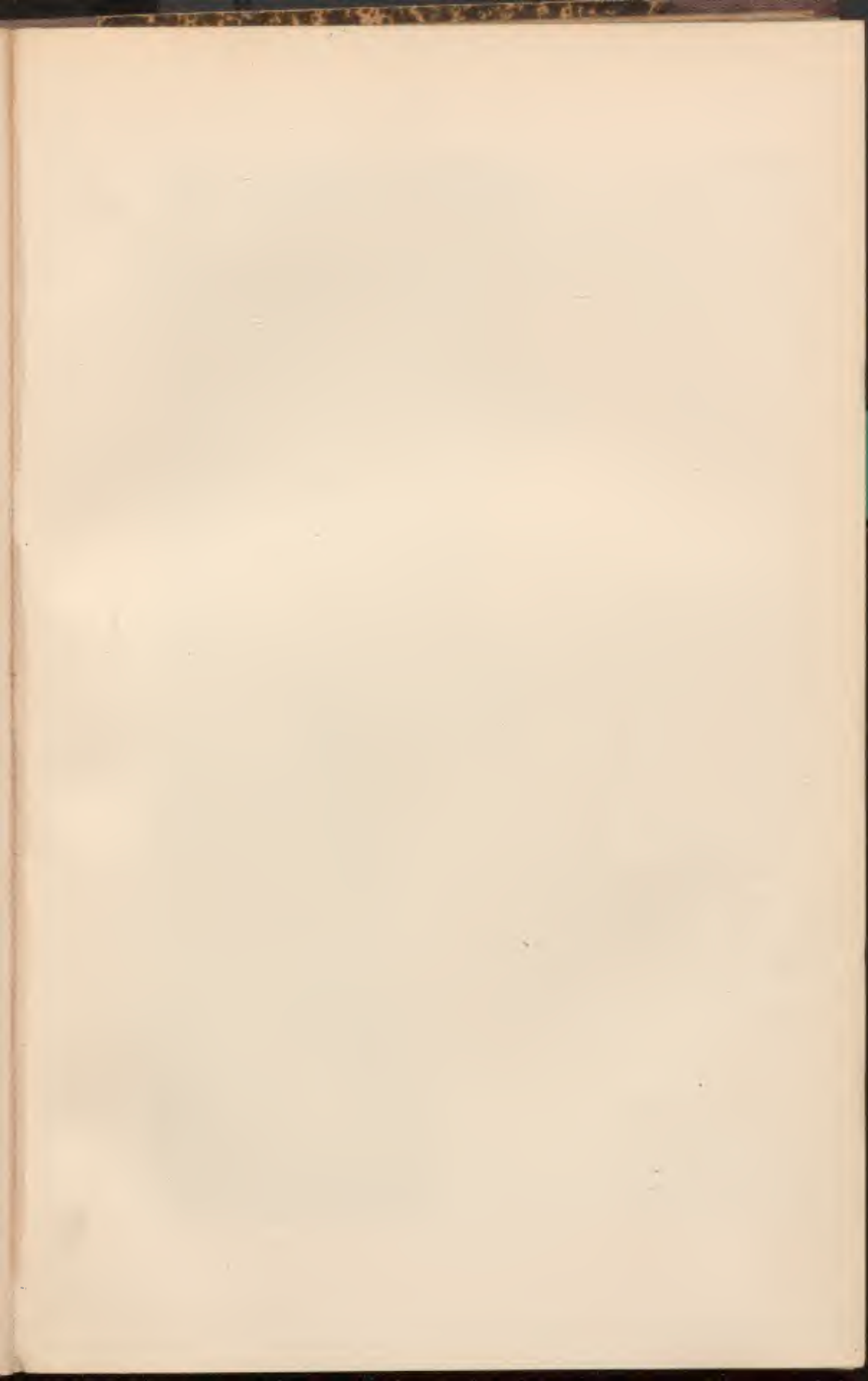
Ը ն դ Հ ա ն ու Ր պ ա տ կ ե Ր .

Վ Ե Լ ա յ Է Թ + .

	Երգէրում և Վան	Տխարբէքիւր (Հիւս. մասն)	Յեղերի Համագումար.
Հայք. . . .	1,150,000	180,000	1,330,000
Թուրք . . .	400,000	130,000	530,000
Քուրդք . . .	80,000	40,000	120,000
Յոնք	5,000	—	5,000
Ասորիք . . .	14,000	8,000	22,000
Զապպք . . .	35,000	2,300	37,300
Եղիաք . . .	13,000	2,000	15,000
Գնչուք . . .	3,000	—	3,000
Բոլորն. . . .	1,700,000	362,300	2,062,300

Մեծ եռանդ կար և այս պատճառաւ այս վանքերը աւելի կամ նուազ
 կարեւորներն ժառանգած են մեծամեծ հողային կալուածներ զանազան
 ընդարձակութեամբ: Եւսպէտ ամեն ժամանակ այս կալուածներից
 յափշտակած են երբեմն մասնաւոր մարդիկ և երբեմն իշխանութիւ-
 նը, սակայն և այսպէս տակաւին այդ վանքերը պահել են իրենց
 ձեռքին շատ մշակելի հողեր և եկամուտներ, որոնցով պահպանում
 էին դպրոցներ, տպարաններ, հիւանդանոցներ և ուրիշ ազգային հիմ-
 նարկութիւններ և սոքա միշտ հին ազգային աւանդապահներ են եղած:

Тип. 34. 100 рр.

Կեչարիի վանքերի րնդհանուր տեսարանը. Տ. Փեշավադ իանի լուսանկարից:

Кечарійскій (Дарачичагскій) монастырь.

Съ фотোগрафій Пештималчіана гравироваль В. Матэ.

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԾԱՂԿԱԶՈՐ

Ե Ի

Կ Ե Չ Ա Ռ ՈՒ Վ Ա Ն Ք Ե Ր Ը

Ծաղկաձոր, ուր, որպէս պատմական կոթողներ մեծապանծ նախնեաց ստեղծագործութիւնների, կանգնած են դարերէ ի վեր խորհրդաւոր լուսթեան մէջ Կեչառու երբեմն հռչակաւոր վանքերը, Մեծն Հայաստանի ղեղանկար անկիւններից մինն է համարւում:

Եւ յիրաւի, բնութեան այդ սքանչելի և հրապուրիչ տեսարանը, որ ունի նախնի Վարաժնունեաց դաւառի այս դողարիկ վայրը, բանաստեղծական մի ամբողջ աշխարհ է ներկայացնում իր բոլոր այն հրապոյրներով, որոնցով խիստ առատօրէն օժտած է սորան Հայաստանի ղեղածիծաղ բնութիւնը: Զոր, լեռ, հովիտ, բոլորը ծածկուած են զոյնզոյն ծաղիկներով, որոնք յաջորդաբար փոխարինում են մինը միւսին գարնան, ամառուան և աշնան եղանակներին: Մերձակայ լեռները և բարձրաւանդակները ծածկուած են խիտ անտառներով, որոց մէջ թթուաշ սալորը, վայրի տանձը և թութանման մորին սեղալիների սիրած պտուղներն են: Ծաղկաձորի անտառներում, որոնք տարածւում են մինչև Արզաքեան, գտնւում են բազմատեսակ զաղաններ և թռչուններ: Մինչև 1840 թ. այս անտառներում կային նաեւ բազմաթիւ եղջիւրներ, սակայն այդ ժամանակ օտար որսորդների

կողմից այնքան սպանուեցին, որ այդ զեղեցիկ անասունների քանակութիւնը խիստ իջաւ Մադիաձորի անտառներում:

Հողի տակից և լեռնային բարձրաւանդակներից բղխում են մշառհոս զովարար աղբիւրներ, որոնց մէջ առանձնապէս յիշելի են կաթնաղբիւրը և թթուաղբիւրը, որոնց շուրջը շարունակ մեծ բաղմնութիւններ է ժողովւում: այս աղբիւրներից զառ գէպի հիւսիս ընկած՝ բարձրունքից հոսում են յորդառատ աղբիւրներ, որոնք միանալով կաղմնում են վճիռ վտակ, որը երբեմն հեղ, երբեմն սրնթաց անտառապատ ձորակի միջով հոսում է շրջապառոյտ տիտներ անելով և փրփրադէղ կոհակներ առլով մերթ մութ անտառի միջին և մերթ աներեղթմանալով խոր ձորի մէջ, և ապա կարկաջելով պարարտ արօտատեղիներով հասնում է ծաղիւռէտ դաշար և այնտեղից թափվում պատմական հրադրան գետը:

Այսպէս Մադիաձորի մօտ հոսում է և բանաստեղծից երգած հայաստանի յայտնի գետերից մինը—հրադրան, այժմ՝ Զանդի, որ այստեղ միանալով Միսխանայ գետի հետ, ահեղ կոջումներ արձակելով, և ձորեր ու հովիտներ ձնդքելով, խրոխտաբար զիմնւմ է Երևանի միջով գէպի Արարատեան դաշար:

Համարեա այս բոլոր բարձրաւանդակ տարածութիւնը իր դաշտերով և հովիտներով ծածկուած է պարարտ բուսահողով, որ, ինչպէս յայտնի է, բաղկանում է զանազան արմատներից, տերեւներից, շիւղիներից և բոյսերի ու անասունների մնացորդներից, որ ժամանակի ընթացքում փառում գտնում է փխրուն, սևաւուն կամ մոլոր փոշի, որ ընդունակ է արտաբերելու յորենի, կաւատի, կանեփի և այլ բոյսերի ամեն տեսակները: Իսկ պարարտ արօտատեղիները հօ անուանի է ամբողջ շրջակայքում:

Այստեղ, համարեա ամեն մի քայլափոխի մէջ, թէ անտառների խորքերում և վանքի շրջակայքում, թէ ձորերում և բարձրաւանդակների գագաթում, ուղևորի աչքին է զարնում նախնեաց հայերի բարեպաշտութեան զանազան յիշատակները, օր. խաչաքարեր, դամբարաններ, աւաղաններ և այլն:

Ծաղկաձորի գաւառը, որ այժմ Դարաչիչակ անունով կ'ընդատակուի կառավարութիւնից, հետեւը յայտնի էր Վարաժնունեաց գաւառ անուամբ: Ըստ Մովսէս Խորենացու, այսպէս անուանուեցաւ այս գաւառը Վարաժ քաջի անունով, որին նուէր էր տուած հայոց Մեծն Արտաշէս թագաւորը: Այս Վարաժն մեծ հռչակ ունէր նետաձգութեան մէջ և Արտաշէսի որդու Տիգրանի ուսուցիչն և գոստիարակն էր:

Ծաղկաձոր, բայցի Դարաչիչակ անունից, կրում է նաև Զնջըրլու անունը: Աւանդութիւնը ասում է, որ Ծաղկաձորի մայր տաճարի զմբէթից կախուած է եղել Գրիգոր Մաղիսարոսից նուիրուած արծաթեայ մի շղթայ, որը յափշտակած են մենաստանի տւերման ժամանակ, ահա այս իսկ շղթայի պատճառով Ծաղկաձորը մահմետականներից անուանուել է Զընջըրլու, զնջիլ թուրքերէն բառից, որ կ'նշանակէ շղթայ:

Ծաղկաձորը գտնվում է 17 վերստ հեռավորութեան վերայ Սեանայ լճից և 52 վերստ Երևանից: Սեանայ լճի հետ հաւասար մակերևոյթի վերայ է գտնվում, սակայն բարձր է նա ծովի մակերևոյթից 5873 ոտնաչափով, իսկ Երևանից 2699 ոտնաչափ:

Ծաղկաձորը երեք կողմից ընկած է բաւականին բարձր բարձրաւանդակների մէջ, որոնցից երկուսը ծածկուած են խիտ անտառներով, իսկ երրորդը՝ Ալիբեկդաղը, որ ամենաբարձրն է և որի կողմնակի փոսորակներում ամառուայ ընթացքում երբեմն ձիւն է մնում, մասամբ ծածկուած է մի ահսակ ծառերով, որի ճիւղերից պատրաստում են բնտիր ձեռնափայտեր, սորա զազաթից պարզ երևում է Սեանայ լիճը, իսկ չորրորդ կողմից Ծաղկաձորի առաջ բացվում է մի հիասքանչ տեսարան:

Ծաղկաձորի ծաղկիլը և նորա անցեալ հռչակը մօտ կապ ունի Բաղրատունեաց հարստութեան անկման հետ: Երբ Բաղրատունի վերջին Գագիկ թագաւորը Վեստ Սարգսի նենգութեամբ զերի առնուեցաւ յոյներից և հայաստանը դորա-

նից յետոյ Բիւզանդիոնից յանձնուեցաւ կառավարուելու Գաղիկ
[Թագաւորի անուանի զօրապետ Գրիգոր Մաղիստրոսին, Հայ
Ժողովրդի վիճակն աւելի ևս դառնացաւ, մանաւանդ եթէ յի-
շենք և այդ ժամանակներում Տուղրիլի և Ալիասլանի անողոր
աւերումները և կոտորածները Հայաստանում: Ահա Հայաստա-
նի այս փոթորկալից ժամանակամիջոցում, Հայ Ժողովուրդի
մի մասը ապահով ապաստարան դռնելու նպատակով դի-
մում է դէպի Վարաժնունիք, այժմեան Ծաղկաձորի դաւա-
ռը, ուր յաճախ դտնվում էր և այդ ժամանակ Հայաստանի
Մարգպան Գրիգոր Մաղիստրոսը: Եւ ահա տասնութեկերրորդ
դարու սկզբներից Ծաղկաձորի դաւառը սկսում է լցուել
բաղմաթիւ Հայերով, որոնք և այս դաւառը Հայաստանի բազ-
մամարդ կենտրոններից մինն են դարձնում:

Այսպէս Ծաղկաձորի իսկական այն վայրը, ուր կանդ-
նած են Կեչառու վանքերը, ժամանակին խիստ բաղմա-
մարդ և ծաղկած վիճակ է ունեցած, որի կենդանի փաս-
տերը կարելի է համարել ի միջի այլոց և տաճարի շուր-
ջը դանուող բաղմաթիւ շիրիմները, մանաւանդ Ս. Յա-
րութիւն եկեղեցւոյ ստորոտին ընկած դերեղմանատունը:
Շիրիմների և դամբարանների մեծ մասը պատուած են մե-
ծամեծ խաչաքարերով, որոնք փորագրուած են մեծ ճարա-
րապետութեամբ, սոցա նշանաւոր մասը ժամանակին մենաս-
տանի անբնակ լինելու պատճառաւ ընկած են դեանի վերայ
և այժմ մամուռով կամ հողով ծածկուած են:

Ծաղկաձորի անկման պատճառները դարձեալ Հայաստա-
նի նոյն փոթորկալից և աղետալից անցքերն են եղած, որոն-
ցով այնքան հարուստ է մասնաւորապէս մեր Հայրենի երկրի
պատմութիւնը, իսկ ընդհանրապէս բովանդակ Փոքր Ասիոյ:
Երբ զրացի արիւնարբու ազգերի շարունակ յարձակումնե-
րը, աւաղակային հրոսակախմբերը և մերոնց ստոր ու զոռե-
ցուցիչ ներքին երկպառակութիւնները վերջապէս ջլատում են
ժամանակուայ Հայ կառավարութեան բոլոր ոյժերը ու այնու
խապառ ջախջախում զանազան կողմերում Հայերի միահա-
մուռ դիմադրութիւնները, հաւանական է, որ մեր մօտակայ

նախնիք ևս, անկարող լինելով իրենց սակառութեամբ արգելք հանդիսանալու ամեն կողմից տեղացող աւազակային ասպատակութիւններին, վերջ ի վերջոյ թողնէին իրենց նուիրական վայրերը և չուէին երկրի այլ ապահով կողմերը: Այսպէս և Կեչառու վանքերի հաստատուելուց ի վեր, երբ այս հռչակաւոր մենաստանի շրջակայքը խմբուել էր ժամանակին հայ ազգաբնակութեան մեծ բաղմնութիւն, այն էլ հարուստ նիւթական ապահովութիւններով, բնական է, որ թշնամիների յարձակումները պէտք է ուղղուէին և այս կողմի վերայ, մանաւանդ որ Գրիգոր Մաղխատրոսի օրով Ծաղկաձորի մօտը պէտք է դանուէր և հայոց պատմութեան մէջ յայտնի Կեչոր քաղաքը, որը, հաւանականութեամբ, այժմեան Ռնդամալ զիւղի տեղումն է հաստատուած եղել:

Սակայն Գրիգոր Մաղխատրոսի մարդպանութեան օրից անցաւ դեռ բաւականին երկար դարաւոր միջոց, որ արտաքին յարձակումները այնքան ևս չէին փշրած ու ջախջախած Ծաղկաձորի ազգաբնակութեան ոյժերը ու համբերութիւնը, բայց տասնուերեք դարու սկզբներից սկսում է և այստեղի չուն, սկիզբը սահմանափակ թուով, բայց յետագայ դարերում, երբ յափշտակութիւնների համար այստեղ էին արշաւում մինչև անգամ լեզգիների հրոսախմբերը և շարունակ աւերումներ պատճառում նոյն իսկ սրբավայրերին, բնական էր, որ միանգամայն հրաժեշտ տային Կեչառու սրբավայրերին ոչ միայն պարզ ժողովուրդը, այլ նաև մենաստանի միաբանութիւնը: Այս բոլորից յետոյ հասկանալի կը լինի, թէ ինչո՞ւ սորանից մօտաւորապէս վաթսուն տարի առաջ Ծաղկաձորը իւր Կեչառու վանքերով միանգամայն կատարեալ անապօտ էր դարձած, ըստ որում 1700 թուականից մինչև ներկայ դարու երեսնական թուերը այս կողմերում մշտակեաց ազգաբնակութիւն բնաւ չկար, այլ միայն թափառիկ թուրք և քուրդ ցեղերը Ղարաբաղի, Գանձակի և Ղաղախի կողմերից ձմեռնամուտից յետոյ ժամանակաւորապէս կղային այստեղ և պարարտ արօտատեղիներում կ'անցկացնէին ամառը իրենց ընտանիքներով և բաղմնութիւ հօտերով: Սակայն այս դաւա-

ուր ևս Երևանի նահանգի Հեա միասին Ռուսաստանի տիրապետութեան ներքոյ անցնելուց յետոյ, մանաւանդ 1855 թ. ռուս-տաճկական պատերազմէն զինի, Մաղկաձորու ընդարձակ գաւառը իր պատմական դիւղերով նորից սկսեց լցուել Հայ ազգաբնակութիւնով. հաղարաւոր ընտանիքներ Ստրպատականից և Բայազետից զաղթելով բնակավայր ընտրելին իրենց համար նախնիքներից թողած աւերակներն ու մոխրակոյտները, որոնց վերայ, որպէս հայութեան կենդանի հողին, խորին լուութեան մէջ թաղաւորում էին Հայկական սրբավայրերի երկնասլաց կոթողները, որոնք շէն և որոնք կիսակործան:

Եւ իրօք, ի՞նչ կլինէր հայութեան արդի վիճակը, եթէ նախնիքներից այնքան զոհողութիւններով չլաւուցվէին այն բազմազանատակ և հոյակապ տաճարները, որոնք միայն են քնացել յետագայ սերունդներին իբր բազմադարեան յիշատակներ նախնեաց փառքից: Վերջապէս պէտք է թափանցել պարզ հայի հոգու մէջ և տեսնել, որ, ճշմարիտ, անուսում, այն էլ բարբարոս ժամանակներում, հային իր հայրենիքի մէջ պահողը, նորան կեանք և յոյս ներշնչող ապաւէնը եղած են աղգային այն անթիւ տաճարների տիրապէսաց կոթողները, որ կանգնած են ամենուրեք հաստատ ու կիսաւեր հայրենեաց ընդարձակ տարածութեան վերայ: Մեզնից, որի՞ս վերայ մի առանձին դիւթական աղբեցութիւն չէ ներշնչել և ներշնչում, երբ մենք ակն յանդիման կանգնելով այդ հայկական կոթողների սուաջ, մոտաւորապէս մեր բոլոր ապաւորութիւններով վերափոխվում ենք այդ տաճարների շինութեան հինաւորաց ժամանակամիջոցները, երբ հայաստանում տեղի էին ունենում այնքան կարեւոր մեծ յեղաշրջումներ և զանազան միջնադէպքեր: Շատ կարելի է, որ մենք այս հայկական կոթողներից այնքան էլ վառ կերպով չտպաւորուէինք, մեր հոգեկան աշխարհում չպատկերացնէինք հայու անցեալը, եթէ բացի այս հրաշակերաններից նախնիքները մեզ թողնէին և այլ պատմական մեծագործ յիշատակներ, որոնցով այնքան հարուստ է Հին Յունաստանը, որի ամեն մի քարը, ամեն մի

Հին սանդճագործութիւնը պատմական մեծ և փառաւոր յիշողութիւններ է զարթեցնում արդի յայնի մէջ և մասամբ դորա ազդեցութեան ներքոյ՝ նա արհամարանքով է նայում արդի եւրոպայի վերայ, միշտ ողբորում լինելով իր նախնիքների ստեղծագործութիւններով:

Բայց մոռանալու չէ, որ Հնումը լուսաւոր կենտրոն համարուած Աթէնքը և Յունաստանի շատ կողմերը, ուր ծագւած էր գեղարուեստը իր ամեն ճիւղերով, որի ճարտարապետական և գեղարուեստական հոյակապ արտադրութիւնները գեղեցկութեան հրաշալիքներ են համարվում, օգտուած է եղել խաղաղութեան բարիքով երկար ժամանակամիջոցներ և հայաստանի նման շարունակ փոթորկալից թաաւրովայր չէ եղած, որտեղ իրենց բարբարոսութիւնները ու արշաւանքներն են կատարած ոչ միայն զրացի արիւնարբու ազգերը, այլ նաև Ասիայի, Արաբիայի և Եգիպտոսի խորքերից մրրկի նման անդադող բարբարոս ցեղերի անհամար դուռեւորը: Բայց և այնպէս, չնայելով հայաստանի այս անյաջող դիւրքին, չնայած այս շարունակ պատերազմներին, որ վարում էին մեր թագաւորները արաքին յարձակումների դէմ և նոյն իսկ զբաղուած էին լինում ներքին մեծամեծ երկպառակութիւններով, մեր նախնիքը այնուամենայնիւ կարող են եղել իրենց բնատուր ձիրքով ճարտարապետութիւնը հայաստանում այնքան յառաջ տանել և ճարտարապետական անթիւ հրաշակերաններ ստեղծագործել, որ նոյա մնացորդներն անգամ այս երկար դարերից յետոյ միանգամայն սարսափեցուցիչ տպաւորութիւն են ներգործում ոչ միայն մեզ՝ այլ նոյն իսկ եւրոպացու վերայ, իրենց ճարտարապետական բարդ հիւստուածքներով և խորիմաստ շինուածքներով:

Այսպէս, եթէ մեր լուսահոգի նախնիքը հեռաւեսութեամբ աւանդ են թողել մեզ հայկական հրաշակաւորոյց տաճարները, որով մենք շարունակ հրձվում և ողբորվում ենք, չէ՞ թէ անպայման մեր նուիրական պարտականութիւնն էլ է այսքան դարեր հաստատուն մնացած այդ կոթողները աւերումներից պահպանելու համար փոքր ինչ փոյթ և խնամք տանել, այն

ինչ, մենք, բացի որ անկարող ենք հոգեպէս և բարոյապէս այգալիսի մեծ սիրադործութիւններ էլ մեր կողմից անել, այլ նաեւ ամօթով պէտք է արձանագրել այստեղ, որ այդ հրաշակաւորաց տաճարների շինութիւնքը աւերումներից պահպանութեան համար խնամքի նշոյլ անդամ չէ երեւում մերոնցից: Եւ տխուր է ասել, թէ ի՞նչ կլինի մի կամ երկու տասնեակ տարուց յետոյ մեր շատ հրաշակաւորաց վանքերի դրութիւնը, եթէ օր առաջ զոյա պահպանութեան համար միջոցներ ձեռք չառնել: Օրինակ. Արագածի ստորոտում, Աշտարակից մի քանի ժամ հեռու, հնակաւորաց Յովհանու վանքի հրաշակերտ շինութեան դռան կամարը, ահա քանի տարի է, որ կասկածելի մի կրաշաղաղ քարից է պահպանվում, իսկ հրաշալի կաթողիկէի կիսաւէր մի մասը, ամեն մի բոպէ զրում ես, որ ահա թափուելու վերայ է. և այսպէս, որքան հնակաւորաց պատմական տաճարներ մինը միւսի յետեւից ընկնում փչանում են և դոյա հետ հայ ժողովուրդը զրկվում է այն բարոյական ազդեցութիւնից, որ ներշնչում են նորան այդ հայկական հնագարեան սանդղադործութիւնները. սակայն մենք զարձեռալ անցնենք Ծաղկաձորի նկարագրութեանը:

Այնուհետեւ, երեսնական թուականներին կառավարութիւնը Ծաղկաձորի կենտրոնում բնակեցնում է Ռուսաստանից աքսոր ուղարկուած ռուս ազանպաւորներից մի մասին, որոնք մինչև օրս էլ Կեչառուայ վանուց ստորոտում երբեմն հայոց փառաւոր վայրի միակ մշտակեաց բնակիչներն են հանդիսանում:

Երեսուներկու թուականին, իշխան Բարսեղ Բեհբուդեան, հայկական նուաճեալ նահանգների կառավարիչը, հրապուրուելով Ծաղկաձորի բնութիւնով, նպատակայարմար է դանում ամառուան շրջերին Երեւանու կառավարչական ատեանները և տեղական զօրքը տեղափոխել օգտփոխութեան Ծաղկաձոր, ուր և շարունակում են դնալ այդ օրից մինչև այսօր: Վերջին տարիներս ծառայողների հետ այստեղ ամառանոց են դալիս Երեւանից և տեղւոյն բնակիչներից շատ շատերը, որոնք և այս նպատակով շինած են իրենց համար ընդարձակ շինութիւններ:

Մեր պատմագիրներէից արդէն յայտնի է, թէ որպիսի ջերմութեամբ մեր նախնիքը ձեռնարկում էին մեծածախս և հոյակապ տաճարների շինութեան. իշխաններ, հոգեւորականներ և ժողովուրդ միշտ աշխատած են իւրաքանչիւրը իր հերթին կառուցանել հայաստանի այլ և այլ կողմերում զանազան սրբավայրեր և զարդարել նոյա ամեն մէկը իր ճաշակին և կրօնական զգացման համաձայն: Մեր նախնեաց այս գովելի յատկութիւնների արտայայտութեան հետեանքը տեսնում ենք ահա և Մաղկաձորի զաւառում, ուր մինչև այսօր էլ եղիպտական բուրդերի նման ընդարձակ տարածութիւնների վերայ իւրաքանչիւր ուղեւորի ուշադրութիւնն են դարձնում հայկական հնութիւնների բազմաթիւ ֆաջորդները, եկեղեցեաց աւերակները և հայ ազգաբնակչութեան քրիստոնէական հետքերը:

Մաղկաձոր զաւառի բազմաթիւ պատմական յիշատակների մէջ մասնաւոր ուշադրութիւն են դարձնում իրենց վերայ Կեչառու մեծահռչակ վանքերը թէ իւրեանց անցեալ փառքով հայութեան կեանքում և թէ սքանչելի ճարտարապետական շինուածքով, որ հայի ստեղծագործութեան հրաշալիքների կարգին կարելի է դասել ամենայն իրաւամբ: Թէ այս վանքերի շինութեան հետ որքան մերձ կապակցութիւն ունի հայի կեանքը ԺԱ դարում, երբ Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումից յետոյ, հայ ժողովրդի կառավարիչը այս կողմերում ևս ներկայանում էր Գրիգոր Մաղխատոս անուանի հայ ղօրապետը, կարծում ենք մի թոյլ գաղափար առկնք ընթերցողին նախընթաց տողերի մէջ:

Կեչառու վանքերը, որը ընդհանրապէս յայտնի է մեր պատմութեան մէջ, Մենաստան Կեչառուաց անունով, բաղկանում են ներկայումս չորս տաճարներից, որոնցից երկըրդանվում են մի տեղ միմեանց կից, իսկ չորրորդը Ս. Յարութիւն անուամբ, փոքր ինչ հեռու, գէպի արեւմուտք:

Այս տաճարների տեղը, ուր նոքա կառուցուած են, արդարև հարաւի բնութեան դիւթիչ տեսարանն ունի, լանջ

ներկայացնող բարձրաւանդակ մի վայր իր պատմական սոսկալի կոթողներով շրջապատուած է մի կողմից խորագոյն ձորով, որի ներքեւում վաղում է ոլոր մոլոր վճիտ վտակը, որի եզերքից անմիջապէս սկսում է հսկայ Ալիբէկ սարի ստորոտը մասամբ ծածկուած խիտ ծառերով, իսկ հարաւ և արեւմուտքից դարձեալ շրջապատվում է անտառախիտ լեռներով, բայց դէպի արեւելք հեռվում բացվում է նորա առաջ Ռնդամալ գիւղի մօտ արծաթավայլ հրազդանը, որի մէջ խայտում է անուանի կարմրախայտ համեղ ձուկը:

Մագիսձորի հայկական տաճարների կառուցման համար պատմութիւնը մի քանի փաստեր է ընձեռնում: Ըստ Մխիթար Այրեւանեցւոյ, այստեղ առաջին եկեղեցին կառուցել է հայոց Ապիրատ մեծ իշխանը 1031 թ. իսկ ի թուին հայոց ՆՁ—480 թ. այսինքն այնպիսի մի խորհրդաւոր ժամանակամիջոցում, երբ թշուառ հայաստանի դուխին ձեռամբ անիրաւ ազգայնոց, մանաւանդ Կիրակոս յուզա քահանայի, արհաւիրքների այնպիսի մեծ կոյտեր էին կուտակվում, որ վերջապէս հիմնադրուած են անում թէ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը իւր մեծահռչակ գեղեցիկ Անիով և թէ հայ ժողովրդի զոյւթեանը սոսկալի հարուած տեղացնում, որի մի հետեանքն էլ ներկայանում է Լեհաստանի անմիտ մեծ գաղթականութիւնը: Սակայն Ապիրատ իշխանից կառուցած եկեղեցին, որի մասին յիշեցինք մենք, հիմնուելով Մխիթար Այրեւանեցւոյ պատմութեան և այնուհետեւ Շախաթունեանց եպիսկոպոսի Ստորագրութեանց վերայ, այժմ ոչ միայն կանգուն չի այ միւս եկեղեցիների կարգում, այլ նաեւ նորա յայտնի աւերակները անգամ չէ երեւում և թէ ոչ մի տեղ ոչ ոքից չէ յիշատակվում: Ուստի հաւանական է ենթադրել, որ այդ եկեղեցին կամ դեռ շատ վաղուց աւերակ է դարձած ու քայքայուելով անհետացել է, կամ թէ այդ եկեղեցու հիմքի վերայ է շինուած կամ սուրբ Լուսաւորչու գաւիթը կամ թէ կանգուն եկեղեցիներից մէկը: Երկրորդ եկեղեցին, որը իսկապէս ճարտարապետական տեսակէտից մեծ հռչակ ունի, կառուցած է Գրիգոր Մազիստրոսը

իր մարգպանութեան օրով, 1033 թուին: Այստեղ աւելորդ չենք համարում յառաջ բերել այս տաճարի հարաւային դռան վերայ եղած այս արձանագրութիւնը, որ է. «ՆԶԲ (1033) թ. չ. 'ի թագաւորութեան Գագկայ և 'ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի եւ Գրիգոր Մաղխատոս որդի չասանայ շինեցի զեկեղեցիս ինչ ի բարեխաւսութիւն և իմ պատրոնին և իմ որդեացն, որք ընթեռնոյք՝ զիս յաղաւթս յիշեցէք 'ի Գրիստոս, աղաչեմ»:

Այս տաճարի շինութեան ձեւը յիրաւի յոյժ սոսկալի տպաւորութիւն է դործում մարդու վերայ իր հմուտ և խորիմաստ կառուցմամբ: Թէ ո՞րպիսի ընաիր և վսեմ դործ է այս մեծագոյն և հրաշակաւոյց տաճարի ճարտարապետութիւնը, դա կարելի է մասամբ եզրակացնել նոյն իսկ նորա երկնաւայ անսիւն վայելչաձև դմբէթից, որի զազաթը, ծերունիների ասելով, նորա կայուն ժամանակը հասնում էր մծտակայ բարձր անտառախիտ լեռան զազաթի ահռելի բարձրութեանը: Սակայն 1827 թ. մեծ շարժից, որ տեղի է ունեցել այս կողմերում, այս հիւսաքանչ տաճարը խախտւում է մի քանի կողմից. արեւելեան պատը ներքեւից, հարաւայինը մինչև դուռը ճեղքուածներ է տալիս, նաեւ պատուռածքներ կան թէ ներսի և թէ զրսի կողմից. բայց ոչ պակաս ցաւալի է նաեւ դմբէթի խախտուիլն, որի դեռ, իբր արձան, կանգնած մի մասից լայանի երեւում է, թէ որպիսի հմուտ ճարտարապետի նուրբ ճաշակ է ստեղծագործած այդ կաթողիկէն:

Տեսնելով այս հայկական հրաշակերար, որը վիթխարի բարձրութիւն ունի, չէ կարելի միանգամայն չժխանալ նորա ազնիւ և միեւնոյն ժամանակ խիստ յանդուգն ճարտարապետութիւնով: Մտնելով այս տաճարի ներսը, տեսնում ես վերեւումդ յոյժ կարի բարձրութեամբ դեղեցիկ կամարներ, որի քարերը կերտուած են այնպիսի ճարտարութեամբ, որ կարելի է եղել կառուցել այս հոյակապ շինութիւնը առանց սիւների, տեսնում ես ներսի և արտաքին կողմից ճարտարապետական խիստ շատ փորագրուած զարդեր ու նշանագրեր. բայց տաճարի զլխաւոր գեղեցկութիւնը նորա փառահեղ մե-

Տուրքան մէջն է կայանում: Ս. Լուսաւորչի տաճարի արեւմտեան կողմից զլիւսւոր դռան մօտ կառուցուած է ընդարձակ դաւիթ, խիստ նշանաւոր իր յատուկ ճարտարապետութեամբ. ներսում կայ սրբատաշ ամբողջ որձաքարերից չորս ահաղին սիւններ վերնախարիսխով, որոնք պահպանեւ են դմբէթի կամարները: Այս դաւիթը կառուցած է 1250 թուին Քուրդ կոչեցեալ Յովհաննէս անձը: Այժմ դարնան ամիսներից մինչև աշունքը ժամաստցութիւնը լինում է այս դաւթում, որտեղ կառուցուած կայ նաև սեղան:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցուն կից դէպի Հարաւ կանգուն կան երեւելի անձանց դամբարաններ, նաև աւանդատուններ քանդակեալ խաչվիմով և մի քառակուսի սեղան, որի տուփին ընկած է Վեցիկ վարդապետի զերեզմանը: Սոցա կից դանվում է և փոքրիկ դմբէթաւոր մի տաճար, որի արեւմտեան դռան վերայ ի միջի այլոց կայ այս տրձանագրութիւնը. «Յիշեսցէք յաղաւթս զստուածասէր պատրոն զՎաչէ՝ որ նորողեաց վերստին զեկեղեցիս, թիւն ՈՅԲ, (1223)».

Այս փոքրիկ տաճարից դէպի Հարաւ մի քանի ոտնաչափ հեռաւորութեան վերայ կանգնած է մի այլ անսիւն, սակայն չքնաղ տեսօք և հաւաք ճարտարութեամբ զրմբէթաւոր եկեղեցի, որ շինած է Խաղբակայ որդի Վասակ անունով բարեպաշտ անձը: Սա նոյնպէս դմբէթաղուրի է այժմ. ներսը ունի մի սեղան և ինն հատ խորան սրբատաշ քարեայ սանդուխտներով:

Այս եկեղեցու արեւմտեան դռան վերայ կայ այս տրձանագրութիւնը. «Ես Վասակ որդի Խաղբակայ շինեցի զսուրբ կաթողիկէս յաւղնութիւն կենաց իմ պատրոնացն՝ Իւանէ Աթաբակի և արեան Հարաղատի իւրոց Շահնշահի և Աւագին և իւր մաւրն պատրոն Խոշաքին և իմ եղբարցն և որդկանցն յարեւշատութիւն, ինձ և ամուսնոյ իմոյ Մամային մեղաց թողութիւն, որք երկրպագէք յիշեսցէք ի Քրիստոս, աղայմ:

Սորանից դէպի արեւմուտք անտուր տանող ճանապարհի վերայ դանվում է մի այլ փոքրիկ տաճար սրածայր դմբէթով Ս. Յարութիւն անուամբ, որն իւր դաւթով դեռ ևս

ամբողջովին կանգուն է մինչև այժմ: Սորա շուրջը գտնվում են բազմաթիւ գերեզմաններ Հին ժամանակներից, որոնց վերայ կան դրուած ընտիր փորագրուած խաչքարեր: Գաւթի մէջ տաճարի դրան վերայ կայ այս արձանագրութիւնը.

«Թիւ ՈԿԹ (1220) շինեցաւ սուրբ Յարութիւնս առ 'ի յիշատակ համաւրէն ննջեցելոց 'ի Քրիստոս և ծնողաց իւրոց հասանայ և Ռուզաբանայ, և զաւակաց... արձանս աւրհնութեան սիրոյն որ առ աստուած և առ սուրբս նորա, ամէն»:

Չմոռանանք յիշելու այստեղ նաև նահանգապետի տան առջև բարձրաւանդակի վերայ գեռ կանգուն մնացած սրբատաշ քարերից բարձրագիւր աթոռը, որտեղ, ըստ աւանդութեան, Գրիգոր Մաղիսարոսը իր մարգրականութեան օրերում հայ ժողովրդեան պատգամներ կխօսէր բայ օգի տակ:

Բայի այս տաճարների շինութիւններից, այստեղ գտնվում են և զանազան աւերակների բեկորներ, որոնցից մի մասը կոփուած են սրբատաշ քարերով:

Այս աւերակաց հետքերը անշուշտ նախկին Կեչառուայ ճոխ մենաստանի միաբանութեան շինութիւնների մնացորդներ են, որոնք նաև արձանագրութիւններին նայած, պէտք է որ բաւականին ընդարձակ տեղ բռնէին: Արդէն ԺԲ դարու սկզբից այս մենաստանը հայոց ճոխ և բարկաւած մենաստաններից մինն էր կաղմում իր բազմաթիւ կրօնաւորներովը, որոնց մէջ կային և յայտնի վարդապետներ ու արքեպիսկոպոսներ: Այս ժամանակ այստեղի մենաստանը թէ շատ հարուստ էր և թէ խիստ ուժեղ իր ազդեցութեամբը հայ ժողովրդի վերայ: Կեչառուայ միաբանութիւնը այդ ժամանակ ենթարկուած էր Բրջնու հայ արքեպիսկոպոսին:

Այս տաճարների արձանագրութիւնից Կեչառուայ վանաց առաջին առաջնորդը յիշատակվում է 1051 թ. Բարսեղ անունով, այնուհետև ժամանակադրական թուով մինը միւսին հետեւում են այս կարգով. Մոնոնիկ Գրիգոր, 1205., Գրիգոր վարդապետ 1213 թ., Պետրոս 1223 թ., Աթանաս 1272 թ., Մխիթար, Ներսէս, համալսապ, Փիլիպոս և այլն:

Այժմ Կեչառուայ մենաստանի վանահայրն է բարձր ար-

ժանապատիւ Մկրտիչ ծայրագոյն վարդապետ Տէր Թադէոսեանց, որը սկսեալ 1862 թուից կառավարում է այդ աւերակ վանքերը օրինակելի խնամքով ու մեծ հոգայողութեամբ: Այս համակրելի հայ հոգեւորականը մեծ աշխատութիւններ ունի արած այս եկեղեցեաց, եթէ չլինէր սորա անդուլ աշխատանքը և արթուն հսկողութիւնը, վանքապատան հոգերը վաղուց անհետացած կլինէին, սակայն Մկրտիչ հայր սուրբի շնորհիւ վերջին երեսուն տարուան մէջ Կեչառու վանքերը ոչ միայն ոչինչ չեն տուժած, այլ շահուած են, թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս: Երեսուն տարի շարունակ հովուել քաղցրութեամբ մի ժողովուրդի, առանց ու է նիւթական ակնկալութիւնների, կարգ, կանոն ու հաշիւ մայնել առաջին անգամ վանքի մէջ, օտարներին սիրել տալ հայկական սրբավայրերը, այս բոլորը այնպիսի բարեմասնութիւններ են, որոնցից զուրկ են ոչ միայն մեր շատ վանահայրերը, այլ նաև անուն վաստակած հոգեւորականները. բայց աւելի կարեւորը սա է, թէ արդեօք ի՞նչ կլինէր այս վերջին երեսուն տարուայ ընթացքում Կեչառու վանքի վիճակը, եթէ այստեղ չհրաւիրուէր մի հոգեւորական, որը հոգւով կապուած է նախնեաց այս սրբավայրերի հետ: Բաւական է միայն յիշել, որ սորանից մի քանի տոտնեակ տարի առաջ մալակաները փոքր քանակութեամբ չեն կրել Կեչառու վանքերի քարերը իրենց և այլ շինութիւնների համար, սակայն այս բարբարոս աւերումներին վերջ դրուեցաւ միայն այժմեան վանահօր նշանակուելովը այստեղի հովիւ:

Այստեղ վերջում՝ դնում ենք մի արծուանկար, որը զարնվում է մայր տաճարի սեղանի վերայ: ԼԻՆ

Ծ Ա Ղ Կ Ա Ձ Ո Ր

Ե Ի

Կ Ե Ձ Ա Ռ Ի Ք

Ա.

Գլենանք, ասին, Ղարաչիչակ,
Ո՛չ լու կայ այնտեղ, ո՛չ մոծակ,
Ջուրը անուշ, օդը քընքուշ,
Վարդենիք կան՝ բոլորն անիուշ:

Ճաղիկներն են ըռանգըռանգ,
Փունջ կ'կապեն հաղարերանգ,
Ղեղին, սպիտակ, կարմիր, կապոյտ,
Թափ-ղարաֆիլ, միջին ալ պուտ:

Խնկան ծաղկին՝ որ խօսք չը կայ,
Վերան նայես՝ քէֆըդ կը դայ,
Հոտը բռնում է սար ու ձոր,
Ղարախտ է կ'ասես շուրջ բոլոր:

Կանաչադարդ դաշտերի մէջ,
Լմենայն օր միշտ և անվերջ՝
Երեսաներն ճվում, ճրչում,
(Օրիորդները պինդ կըրկըչում:

Լաւօտեան թէյից յետոյ՝
Չես տեսնիլ տանն էլ Լնէտոյ,
Ո՛չ Լիղայ, ո՛չ Կոլիա, Լրտուշ,
Ո՛չ Լեօշայ, Սիսկայ, Վանուշ:

Լնհաց, անջուր մինչ 'ի իրիկուն՝
Չիմաններումն օրերն 'ի բուն,
Վազմըղում են թաւալ տալիս,
Հաղար փունջով տուն յետ դալիս:

Ջանքմ, ո՞ր մինն ասում, լսես,
Գլենանք աչքըդ կը տեսնես,
Հէնց մի զըրախտ, մի տեսարան,
Որ գովում է ամեն բերան:

Ք.

Եկինք, հասինք Ղարաչիչակ
 Ղարախտի պէս մի նոր վիճակ,
 Կանաչ դաշտեր, ծառնոտ լեռներ,
 Չորս դին պատեր խոր անտառներ:

Յունիս, յուլիսն դեռ տակաւին
 Ապրիլ, մայիս քեզ կերեին.
 Չեկայ ամառ, միշտ է գարուն,
 Ղաշտ ու հովիտ բոլոր սիրուն:

Վերջապէս որ կողմն էլ նայես,
 Քուլայ-քուլայ ամպերի պէս
 Տերեալիտ ծառերն ու ճիւղ,
 Փակել են դաշտ, կաղմել են խուղ:

Տ՛էս ի՞նչնա, կաթնաղբիւրնա
 Ղաղախինը խիստ լաւ ջուրնա,
 Թըթու աղբիւրն էն հեռունա՝
 Ջուրը կասես թէ մեռոնա:

Շատ աղբիւրներ, պարզ առուններ՝
 Ղըլգըլում են դաշտ ու մարգեր,
 Լեռներին էլ առատաձե,
 Շունչ է տալիս առատ անձրե:

Կարծես հրեշտակն ոսկէփետուր
 Տայ բոյսերին քաղցրիկ համբոյր,
 Ղեղին, կապոյտ, և այլք կարդ, կարգ,
 Ղեղաղարդ է յամեն մի մարդ:

Սփռէ բոլոր երես դաշտաց
 Ոնց պատուիրել է Տէր Աստուած.
 Ճաղիկ, ծիծաղ, խինդ, բերկրութիւն,
 Թագաւորում է օրն ՚ի բուն:

Եւ ժրջան կտրիչ մարդը
 Հունձ է հընձում կապում բարդը.
 Սուր գերանդին ուսին գրած՝
 Լրտի գլխին խրոխտ կանգնած:

ԿԵՆՏՐՈՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԻ ՄԱՃԱՐՐԷ:

Соборъ св. Григорія въ Дарачичагѣ.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

Կուրծքը բացած դէմ արևուն,
Ուրախ ողջոյն տայ հասկերուն,
Եւ հասկերն էլ ճկւում, թէքւում,
Մեղմ քամու դէմ վէտ-վէտ ծփում:

() Գոստոսի քաղցր օրերում,
Ոնց յունիսին մեր արտերում,
Որ շաբթապահն է խոտհրնձի,
Եւ ըսկիղեն է առատ հըձի:

Սրանք այստեղ թողունք մի ժամ,
'Ի վայելըս միշտ յարաժամ,
'Օ առայողաց դիւանատանց,
Երեւնայ յոյժ մեծատանց:

Իսկ մենք դրնանք ուղին 'ի վեր,
'Քանի՞ վանքեր կան անդ աւեր,
Կիսախոնարհ սուրբ գմբէթներ,
Պարթևազեանց գերեզմաններ:

Պահլաւունեանց իմ տամ բարև,
Ուխտեմ ձեզ կեանք, քաղցր արև,
Ձեր չոր քարին ես ուխտաւոր,
Կարօտ համբոյր տամ բիւրաւոր:

Ելէք, ելէք, իմ քանդերս,
Ելէք, կուրնան զոյգ աչերս,
Ձը տեսնէին ձեր սուրբ տեղիք,
Լնտէր, աւեր եկեղեցիք:

Լսացէ՛ք ինձ, ո՛ւմը թողիք,
Ձեր սուրբ տեղիք, ձեր կոթողիք.
'Նուիրական եկեղեցիք,
Դառանգութիւն և հայրենիք:

Որոնք այսպէս բոլորովին,
Կան աւերակք և տխրագին,
Որ ձեր ներկայ ժամանակին՝
Պարծանք էին հայոց ազգին:

Ո՞ւր զօրութիւն Հայոց Ազգի,
Ահեղ գործեր հրգօր բազկի,
Ձեր ճոխ ատեան, ձեր արքունիք՝
Ո՞ւր Շահընշահն, արքայն Վազիկ:

Ո՞ւր մեծ իշխան Վասակորդին,
Բարեպաշտօն անձրն անգին,
Եւ նորոգող վանիցս Վաչէ,
Որ ազգային պարտ ճանաչէ:

Ղուքս Ղարիբօր, պերճ մագիստրոս,
Վանօրէիցս նախկին հերոս,
Աւերակացդ ե՛լ 'ի խնդիր,
Լե՛ր անաչառ վրէժխնդիր:

Սե՛ր յոյս կապիր ազգիդ վերայ,
Ազգըդ վաղ է որ անտէր կայ,
Քեզ չի օգնիլ վիճակ ներկայ,
Ապագայում էլ ե՛նչ յոյս կայ:

Չար թըշնամիք խրոխտաւից,
Երկար միջոց ամեն կողմից՝
Ձեր երկիրը արշաւեցին,
Տակն ու վըրայ արին, թողին:

Սուրն և ձեռքը չար ոսոխին
Ամեն չարիք էլ հասցրին,
Ձեր հայրենի անտէր երկրին,
Աղետաւի, ողորմագին:

Եկեղեցիքն աւերեցան,
Եւ ժողովուրդն համանգամայն
Ընդթուրեամբ մատնուեցան,
Ղառն մահուան և գերութեան:

Թո՛ղ վկայեն այս սուրբ քարեր,
Որ կան կանգուն դարեր 'ի վեր,
Հայոց ազգի տառապանքը,
Հայրենիքում մաշած կեանքը:

Հաղիւ մընաց սուրբ անկողին,
Եկամայից որ մեզ թողին,
()տալք կերին մեր հացն և ջուր,
Եւ փոխարէն տային թուք մուր:

Սոյն մնացորդքս բաղմադարեան՝
Եռաքինի գործք սրբազան,
Ենմահ փառաց ձեր նախնական՝
Յիշատակք են նուիրական:

Որոց որդիս ձեր հոգեծին՝
Սըրտիս արտօսը տխրագին,
Նուիրում է կարօտարար,
Համբոյրներով սիրայօժար:

Ո. Փ. Շ.

ԾԱՆԴԱԿԱԶՈՐ. Ի ՎԱՆՍ ԿԵԶԵՆՈՒՄ

1891 թ. 1 Օգոստոսի

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻ ՏԱՃԱՐԸ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԿՈՂՄԻՑ

Այս նկարը պատրաստուած է յիսնական թուականների մի վիճառիս օրինակից:

Ս. ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԱՆՔԸ

Եթէ այսօր մենք ցանկութիւն ունենայինք ուսումնասիրելու մեր նախնեաց ճաշակը գէպի բնութեան գեղեցկութիւնը, կարծում ենք, այդ նպատակի համար ոչ մի դրական շօշափելի ապացոյց այնչափ պարզ գաղափար չէր կարող տալ մեզ նոցա այդ ճաշակի արտայայտութեան մասին, որչափ այն գեղեցկատեսիլ և դիւթիչ վայրերը, լեռների բանաստեղծական լանջերը, ուր առհասարակ նոքա կառուցել են հայկական հոյաշէն տաճարները: Ամեն մի անհատ, եթէ նա փոքր ի շատէ ճաշակ ունի գէպի բնութեան գեղեցկութիւնը ընդհանրապէս և գեղարուեստը մասնաւորապէս, եթէ նա ընդունակ է ողորդելու և գնահատելու այն ամենը, որը վեհութիւն և կենդանութիւն է ներշնչում, այդպիսին անշուշտ, չէ կարող սառնասրտութեամբ վերաբերուիլ գէպի մեր երկրի բնութեան այն գողարիկ ու վեհ անկիւններն ևս, ուր մեր նախնիք կառուցած են իրենց և ապագայ սերնդոց համար կատարեալ հրաշակերաններ: Այսօր ողորդը այցելելով այդ հնութիւններին՝ չէ խմանում իսկապէս, որով նա աւելի սքանչանայ, արդեօք այն զրաւիչ տեսարաններով, ուր մեր բազմաթիւ վանքերն են կանգնած մեռած հայութեանը կեանք, հոգի ներշնչելու, թէ մեր նախնեաց այն հոյակապ մեծագործութիւններով, որոնց ստեղծագործութիւնը, ճարտարապետական արուեստը կատարեալ սքանչացում են յառաջ բերում:

Ահա, մեր նախնիք Ղաղախի գաւառում ևս նախ քան Մակարայ վանուց կառուցմանը ձեռնարկելու, իրենց նուրբ ճաշակին համաձայն ընտրած են այնպիսի մի գեղատեսիլ ու հրապուրիչ վայր, որ յիրաւի իր շրջակայքում ամենաբնորոշ նկարչական անկիւնն է հանդիսանում: Սա շինուած է անտառաթաւ լեռան լանջի վերայ, պարփակուած լինելով մի կողմից ծառապատ ձորով, միւս կողմից վճիտ գետակով, որ անուանվում է Մակարայ գետ, արեւմտից խիտ անտառով և վերջապէս արեւելքից դաշտով, ուր հնումը եղած է այդետան հանդերձ վանքապատկան ջրաղացներով և ձիթահանքով:

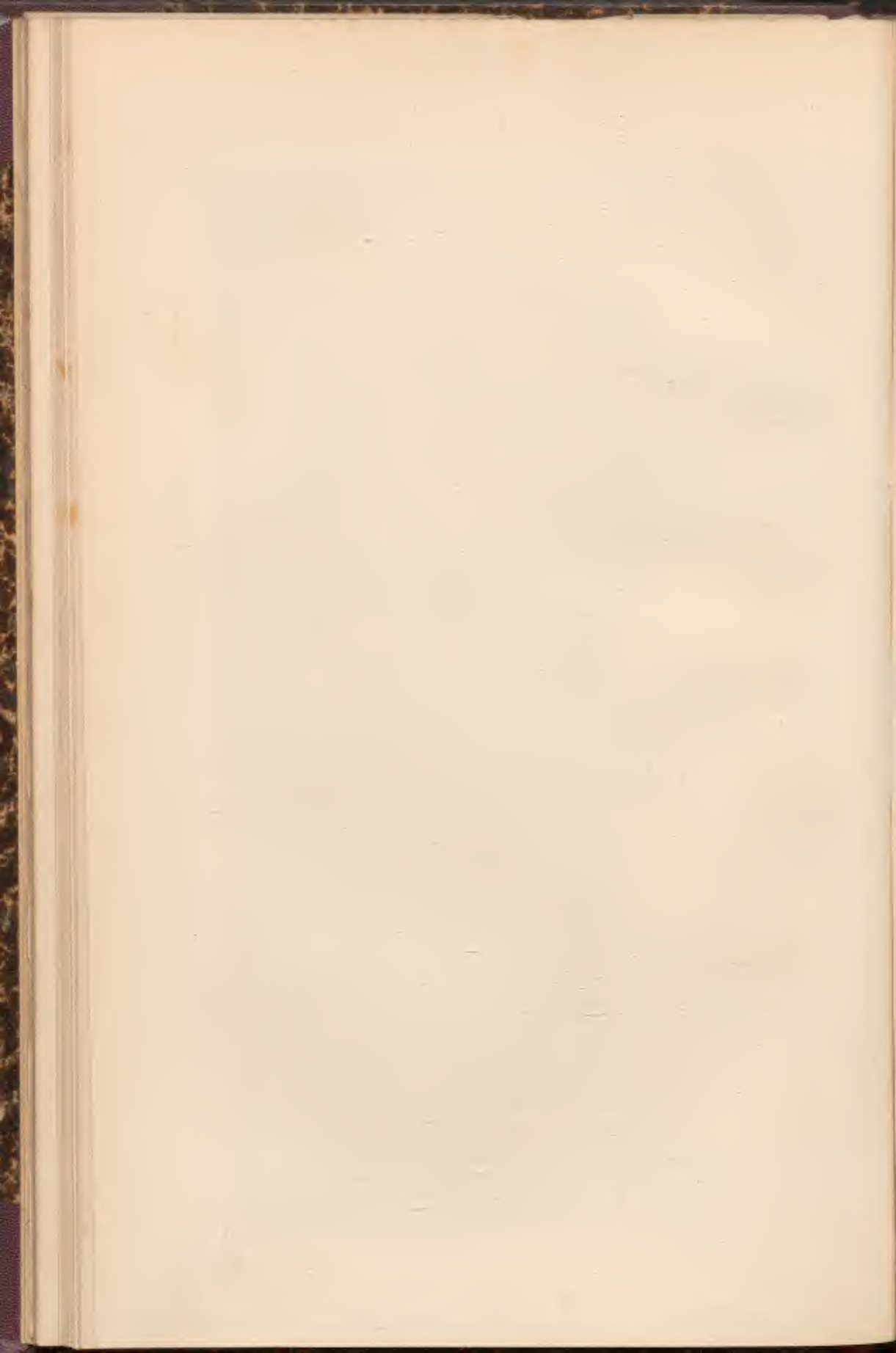
Т. 10. 84. ГОРЬКА

Մակարայ վանքը. Մ. Փափաղեանի լուսանկարից:

Монастырь св. Макарія.

Фотографія Паназянина. Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

Ս. Մակարայ վանքը, կամ ինչպէս հնումը կոչվում էր, Ս. Ուխտն Մակարավանուց, բաղկացած է երկու եկեղեցիներից, որոնք գտնվում են, հաջաջուր մեծանիստ զիւղի վերեւ, Դաղախի դաւառում: Այս տաճարների մասնաւորապէս տրեւելեան դրան ճակատի և պատերի վերայ կան խիստ հետաքրքրական քանդակագործութիւններ: Առաջին մեծադոյն եկեղեցին Ս. Աստուածածին անուամբ, որ շինուած է 2 դարում, կերտուած է չքնաղ քանդակագործութիւններով լուսամտաների կողքերը մանաւանդ սքանչեցնում են մարդու, այնքան մեծ արուեստիւ փորագրուած են այստեղ զանազան նկարներ, արեւելեան կողմից քանդակագործուած է մի կատաղի առիւծ, որը ճմլում է ոտքերի տակ սիւրխրոխտ եղին, սորա հանդէպ փորագրուած է յուշկապարի և այլ կենդանեաց նկարներ: Այս եկեղեցին ունի տասը սիւնաղարդ կամարներ, բոլորն էլ ամբողջ բարերից: Ս. Աստուածածնի Հիւսիսային կողմից ընկած է ընդարձակ դաւիթ հրաշալի կերտուածներով. սիւները և զմբէթը ծածկուած են զեղեցիկ կենդանագործութիւններով. դաւթին կից է չքնաղաշէն զանդակատուն, որին հետեւում է մի փոքրիկ զմբէթաղարդ շքեղ եկեղեցի 1198 թուին կառուցուած: Այս եկեղեցիների տեղից, որի շուրջը խաչերով զարդարուն, հանգստարան է, երեւում է ընդարձակ ծաղկաւետ դաշտեր և զմայլելի հովիտներ:

Այս վանքը այժմ խիստ անխնամ է թողուած, թէև բազմաթիւ արձանագործութիւնները նշովք են կարգում ապագայում Հիմնադիրների և նուիրատուաց հոգւոյ սահմանուած պատարագները չկատարելու համար:

Մինչև 1881 թ. այս վանքն ունէր իր վանահայրերը, սակայն այն օրից, երբ վերջին վանահայր, ծերունի Գրիգոր վարդապետը, զոհ գնաց հաջաջրեղոյ զաղանային դաւադրութեանց, այս վանքը թռչունների և զաղանների որջ դարձաւ:

Հնուց Մակարայ վանքը ունէր իր կալուածները, որոնցով հաջաջրեղիք առաջուան պէս այլ ևս չէին կարողանում աղատօրէն օգտուել. սորա վերայ զիւղացւոյ կատարուածիւ-

նը սահմանից անցնելով, վճռում են վանահօր կենացը վերջ տալով Խորապետել այդ հոգերին: Այս նպատակով չարամիտների մի խումբ կէս զիշերին դիմում է այդ սրբավայրը, մօտենալով վանահօր խուցին, սկսում են ծեծել դուռը և հրավիրել նորան սարումը մերձ ի մահ հիւանդ մի կնոջ օգնութեան: Հայր սուրբը հաւատալով, դուռս է գալիս, բայց աւանդ, ի՞նչ է տեսնում, մի խումբ զրահաւորուած հաչաջրեցւոց: Բայց ի՞նչ կարող է անել այդ անմարդաբնակ դաշտում մի անդէն, այն էլ ծերունի վարդապետ, հանդէպ մօտ տասը դազանների: Անտէր, անտիրական խեղճ՝ վանահօրը, կիսամերկ ծեծելով առաջ են քշում և որպէս զրաստի, բերանն էլ մի սանձ ձգում: Այդ դրութեան մէջ մէկը հեծնում է վրան և քշում դէպի լեռան դադաթը, որտեղ տեղի են տալիս այնպիսի մի եղեռնագործութեան, որի միակ յիշելը սոսկում է պատճառում մարդու, լեռան դադաթից խեղճ ծերունուն սարսափելի խորխորաան են զլորում: Երկու շաբաթ վանահօր մասին ոչ ոք տեղեկութիւն չէ ունենում, մինչև որ մի գիւղացի ձորում պատահմամբ գտնում է նորա այլակերպուած մարմինը, որի մասին և յայտնում է ոստիկանութեանը:

Պատմում են որ սպանման միջոցին վերին հաչաջրեցւոց, որոնք գործած են սպանութիւնը, արտերը ու այգիները, սարսափելի կարկուտին զոհ են զնում:

Որպէս Ղազարիսու վանքերից շատերի, այնպէս և Մակարայ վանքի մասին, հայ ժողովրդի բերանում պտտում է հարիւրաւոր աւանդութիւններ, որոնք երկար ժամանակ բերանէ բերան աւանդուելով՝ վերջապէս հասել մինչև մեր օրերը: Այդ աւանդութիւնները մօտ առնչութիւն ունին երբեք բաղմահօջակ այդ մենաստանի փառաւոր անցեալի հետ:

Թէ ի՞նչ տեսակ վեհ աւանդութիւններ է ստեղծել հայ ժողովրդի վառ երեակայութիւնը նոյն իսկ Մակարայ վանքի մասին, դորան իբր մի թոյլ ապացոյց, յառաջ ենք բերում գէթ մէկը, այն է՝ թէ ինչ՞ով Մակարայ վանքը ժողովրդից երբեք անուանվում է նաև Ագրաւայ վանք:

Հնումը Մակարայ վանքը ժամանակի հարուստ մենաստանից մինը լինելով, ունէր հարիւրից աւելի միաբան և մեծամեծ կալուածներ, որտեղ աշխատում էին բաղմաթիւ բանւորներ, որոնց կերակուրը հայթայթում էր վանքի ընդհանուր մատակարարը: Աւանդութիւնը պատմում է, թէ մի օր դաշտում բանուորների համար կերակուր պատրաստելիս, ինչպէս է պատահում, որ մի օձ մատակարարի անուշադրութիւնից օղտուելով, սողալով դալիս ընկնում է կերակուրի կաթսայի մէջ: Սյդ բանը տեսնում է միայն վերեւում սլացող աղուաւր, խեղճ թռչունը խղճահարուելով մարդկանց կեանքի վերայ, սկսում է անդադար պտտուել կաթսայի շուրջը և աղաղակ բարձրացնել, որպէս զի այդպիսով դէթ կարողանայ մատակարարի ուշադրութիւնը դարձնել այդ բանի վերայ, սակայն աղուաւր տեսնելով, որ մատակարարը դլիի չէ ընկնում, վրդովւում է, ուստի և այն միջոցին, երբ վերջինը պատրաստութիւն է տեսնում կերակուր բաժանելու բանուորներին, աղուաւր գնդակի արագութեամբ վերեւից ներքեւ սլանալով իրեն ձգում է կաթսայի մէջ: Մատակարարը և բոլոր բանուորները զարմանքից ապշում են այս երեւոյթի վերայ, սակայն նոյա զարմանքը փարատվում է միայն այն ժամանակ, երբ կաթսան խտակելուց յետոյ, տեսնում են աղուաւր հետ կերակուրի մէջ և խաշուած մի օձ: Սյդ միջոցին միայն նոքա հասկանում են զործի էութիւնը, իսկ մատակարարին պարզվում է փոքր ինչ առաջ խեղճ թռչունի պտոյտ դալը և ղուակը կաթսայի շուրջը: Սյս դէպքն այնպիսի խոր տպաւորութիւն է թողնում բոլորի վերայ, որ միւս օրը մեծ հանդիսով վանքի մօտ հողին են յանձնում այդ աղուաւրին, որը շատ հայերի կեանքը ազատեց մօտալուտ մահից: Սյդ օրից սկսած տեղւոյն հայ ժողովուրդը պատմելով այս աւանդութիւնը, պարծանքով ցոյց է տալիս Մակարայ վանքի պատի տակ այդ աղուաւր գերեզմանը:

ՄԻ ՀԱՅԱՔԱՆԱԿ ԳԻՒՂ ՂԱԶԱԽՈՒՄ

Քարվանսարայ հայաբնակ զիւղը հիմնադրուած է Գուղարաց աշխարհի Բուզխանայ և Գեօքչայ լեռների զրկումն: Այս լեռների և սոցա շարունակութեան միացումից կազմվում է մէկ վեթխարի ձոր, որ քանի զնում նեղանում է, իսկ լեռներն՝ որոնք ծածկուած են խա անտառներով, աւելի ու աւելի վեր են սլանում: Սոցանից աւելի բարձրերը և դէպի հիւսիսային կողմ՝ ընկածները ծածկուած են զխաւորապէս կոնաձէ եղէնի ծառերով: Զորից աջ ու ձախ բարձրանում են բաղմաթիւ մոլթ ծործորներ, որոնք իրենց ահուելիութեամբ միայն սարսափ են ազդում անցուորականի վերայ, և որոնց շատերից խոխոջալով վտակներ են վազում ու խառնվում Աղստե դետին, որն սրտալով, մռնչալով սրնթաց հոսում է ահագին ձորի խորերով: Ահա այդ գետի ափով, անտառի միջով՝ որպէս մի բանաստեղծական խորհրդաւոր շաւիղ, օձապաղպաներով բարձրանում է արքունական խճուղին:

Դեռ չմտած այս զիւղը, ճանապարհորդը հեռուից տեսնում է միայն վերոյիշեալ երկու լեռների սրածայր գագաթները, ծածկուած խա անտառներով, որ մի ակամայ սարսափ է ազդում բնութեան այդ վայրենութիւնը նորա վերայ: Անցորդը կարծում է, թէ մի խորխորատով, մէկ աւաղականոցով պէտք է անցնէ. բայց նորա տատանումը երկար չէ տևում, պատճառ որ մի քանի վերստ ևս յառաջ ընթանալով, ակամայ նորա աչքին է ընկնում Քարվանսարայ գեղեցկատեսիլ զիւղի մի մասը. այդ ժամանակ միայն շտապեցնելով կառապանին, նա փափագում է ըռպէ առաջ տեսնելու հայ զիւղացու զրաւիչ որրանը:

Այս զիւղն արեւելեան և մասամբ արեւմտեան կողմից շրջապատուած է այգիներով, որոնցից դժբախտաբար քարվանսարեցին չէ օգտվում: մասամբ կարկուտի, մասամբ թող կոչուած հիւանդութեան պատճառով: Բայց ի՞նչ փոյթ, նա

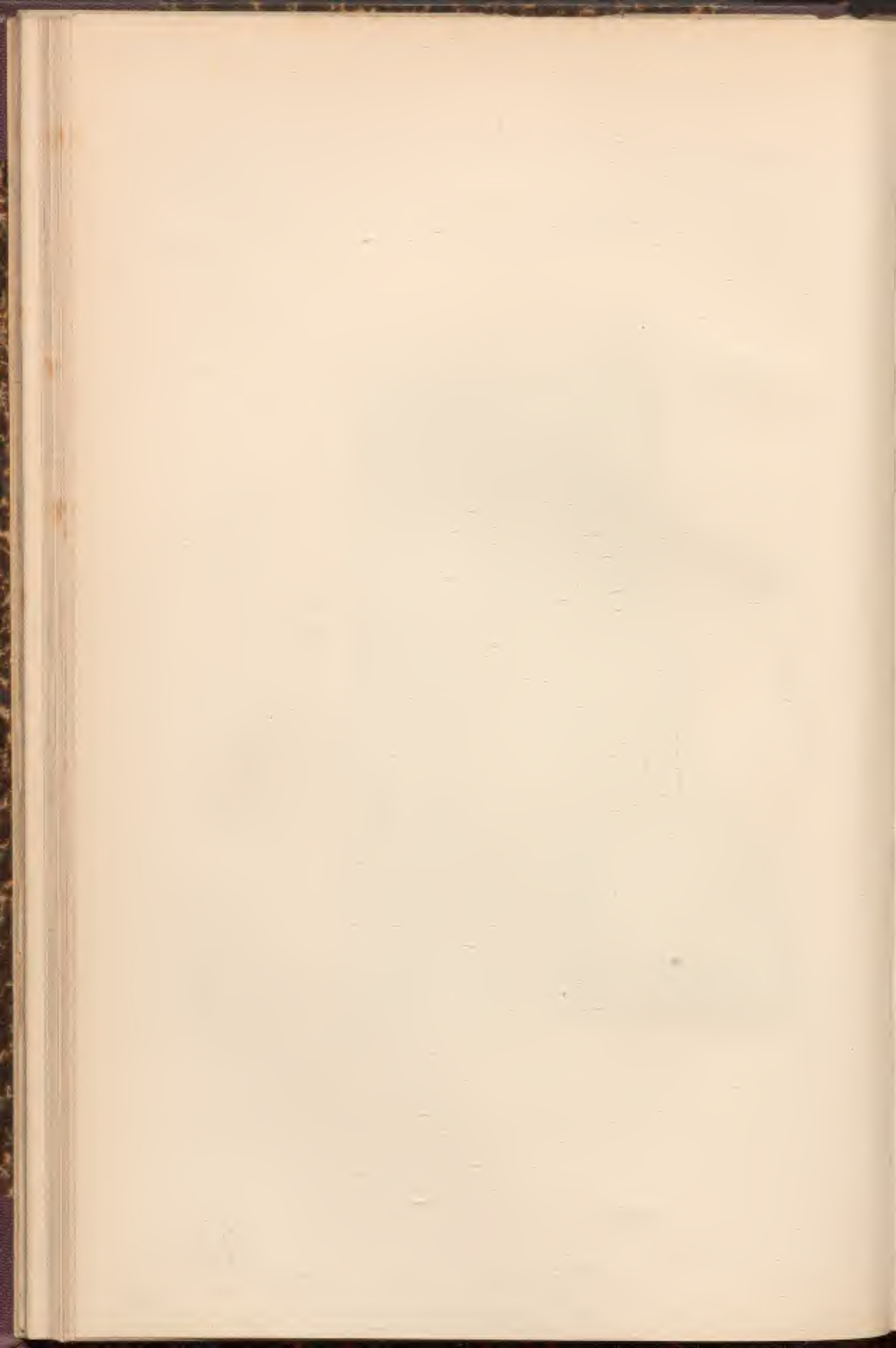
Քարվանսարայ գիւղը:

Сел. Карвансарай.

Автотипія Ансерера из Визн.

Fig. 1

դարձեալ դո՛հ է, որ իւր որդին խաղող օրհնէքին դատարկ ձեռքով չէ գնում եկեղեցի, այլ իւր սյգուց եղածին չափ նուիրական ծիսին մասն է հասցնում:

Քարվանսարան ունի մօտ երկուհարիւր ծուխ հայ բնակիչ, որոնք պարսպում են՝ երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և մասամբ վաճառականութեամբ: Հողի պահասութեան պատճառաւ, քարվանսարեցին յաճախ հացի կարօտութիւն է քաշում, բայց նա այնուամենայնիւ դորա առաջն առնում է մինչև հունձը, ինչու որ նա մի ամիս շարունակ թուրքի համար հացով հունձ է անում և իւր պահասը լրացնում:

Քարվանսարեցի հայ կինը ամառ ժամանակ իւր ամուսնու աջ թեն է, եթէ ամուսինը դաշտումն է, նա հանգիստ է, նորան քաջ յայտնի է որ կալը առանց կախելու, իւր սյգին կամ աղարակը առանց ջրելու չեն մնալ:

Ինչպէս պատմութիւնից յայտնի է, Բաղրատունեաց թագաւորութեան անկումից յետոյ հազարացւոյ և միջին Ասիայի այլ վայրենի ազգերի յարձակմունքների պատճառով, մի նոր մեծ դաղթականութիւն ղիմում է դէպի հարաւ արեւմուտք, այսինքն Նիլիկիայ, յուսալով դոնէ այնտեղ դանել հանդստութիւն: Ահա այս ժամանակուանից մի ուրիշ դաղթականութիւն էլ սկսում է դէպի հիւսիսային հայաստան. այն է Վրաստանի սահմանները բնութեան սյգ ամբողթիւններում ամբանալու: Իշխանները մեծ մասամբ սկսում են ամբոյցներ հիմնել լեռների կատարներին, իսկ հողեւորականները և ժողովուրդը վանքեր առաջինների ներկայութեամբ: Սյգ ժամանակուայ մնացորդներ են ներկայումս Գոշայ, հաղարծնոյ, Մակարայ և Նիրանցայ վանքերը, նմանապէս և Ղզղալայ (աղջկայ բերդ) և Մանթաշղալայ բերդերը և ուրիշ սոցա նմանները, որոնք սարսափ և զարմանք են աղլում անցաւորականի վերայ իւրեանց դեղաքանդակ պարիսպներով, ու բուրդերով և վիթխարի տեսքով: Ափսոս, որ ս. Էջմիածինը ուշադրութիւն չէ դարձնում այս վանքերի վերայ. նոցա անցեալը շատ փառաւոր է եղել. իւրաքանչիւրը սյգ վանքերից ունէ մեծ տարածութեամբ վարելահողեր: Միակ հաղարծինի վանքը ու-

նէ մէկ ծերունի վանահայր: Ահա երեսուն տարի է, որ Պօղոս հայր սուրբք միայնակ կռւում է վայրենի թուրք սարուորների դէմ, որոնք ամեն տարի վանական արտերն ջարդում, ոչընչացնում են. բայց ինչ կարող է անել մէկ ծերունին այդ լանջի վերայ հարկւրաւոր թուրքերին:

Որպէս Ղազարիսու գիւղերից շատերը, նոյնպէս և Քարվանսարան, աղայ Մուհամմէդ խանի աւերումից յետոյ է հիմնարկուած: Երբ այս արիւննարբու մահմէդականի սուրը ամեն իւր առաջն ընկածը՝ թէ գիւղ, թէ աւան և թէ քաղաք, սրի ու կրակի ճարակ է դարձնում, այդ ժամանակ մօտակայ լեռներում պատսպարուածները ժամանակի յարմարութեան համաձայն սկսում են գիւղեր հիմնել: Ահա այդ ժամանակուայ արդասիքն է և Քարվանսարայ գիւղը: Սառցապատ և Գեօքչայ լեռների լանջերում դանուած Բլբլղանուտ և Միպտակագեղցի (սպիտակ եկեղեցի), ներկայումս աւերակ գիւղերի հայերի մնացորդները միանալով ընտրում են իւրեանց համար գիւղատեղի Քարվանսարայ իջևանը: Պէտք է ասած, որ քանի արքունական ճանապարհի հաղորդակցութիւնը կանոնաւորուած չէր և տեղոյն աւաղակաբարոյ թուրքերի ասպատակութիւններից ստիպուած ճանապարհորդները մեծ խմբերով էին ճանապարհորդում, կամ ապրանքներ տեղափոխում, այդ ժամանակամիջոցում տեղս այդ ճանապարհորդների համար ծառայում էր որպէս իջևանատեղի: Այս պատճառաւ էլ հնուց սկսած է կրել իր այժմեան անունը. նա նոյն ծառայութիւնն է մատուցանում և ներկայումս Երևան և Ղարս գնացող ճանապարհորդների և բեռնակիր սայլերի համար: Ինչպէս Ղազարիսու բոլոր գիւղերը, նոյնպէս և Քարվանսարան, հին ժամանակուայ փոթորիկների պատճառաւ մշտական ասպարէզ է եղել ասպատակութեան և կողոպտման: Գիւղացին իւր ցանածի և անասունի տէրը չէ եղել:

Մինչև այժմս էլ, ծերունիները շարունակում են պատմել թէ՛ այդ ժամանակուայ թուրքը գողանում էր, կոտորում էր և վերջը նա էլ արդարանում էր, այնպէս որ միշտ հայ գիւ-

ղացին էր տուժում: Հասկանալի է, որ այդպէս էլ պէտք է լինէր, զիւանբէկին (դատաւորը) միշտ թուրք աղալարներից ընտրուելով, նստում էր Սալահլու թուրք զիւղում: Կաշառակերութիւնը դոցա զլխաւոր յօդուածներից մէկն է եղել: Բայց որովհետեւ հայը չէ ունեցել այնքան, որ կարողանայ լիացնել Դիւանբէկին, այդ պատճառով ասպարէզը միշտ մնացել է թուրք աւաղակի կողմը. նորա համար ոչինչ է, եթէ հայի երկու եղն է զողացել: Թող մէկն էլ զիւանբէկն առնէ իրեն: Ահա այս զրութեան մէջն էին զիւղացիք մի քանի տասնեակ տարի առաջ:

Կար ժամանակ երբ քարվանսարեցին սառն աչքով էր նայում դէպի ուսումնարան ասած Հիմնարկութեանը, երբ նորան հարցնում էին, թէ ինչո՞ւ որդուդ ուսումնարան չես տալիս. նա պատասխանում էր ասելով. «ես առանց զրի սեն ու սիպտակի եօլա եմ դնացել. թող իմ տղէն էլ եօլա դնայ»: Բայց նա այսօր նոյն միտքը չէ յայտնում. նա պատրաստ է իւր շապիկը ծախել որդուն ուսումնարան տալու համար: Եւ այս նպատակաւ, Քարվանսարան ահա տան երկու տարի է, ինչ ունէ մէկ համեստ երկսեռ ուսումնարան որտեղ սովորում են բազմաթիւ երեխայք: Քարվանսարեցին այդ ուսումնարանի զոյութեամբ պարտական է արժանապատիւ Ղուկաս քահ. Սիմէօնեանցին, որն աջակցութեամբ իւր եղբայր Հանգուլեալ Մարտիրոս Սիմէօնեանցի, երկար ժամանակ ժողովրդեան համողելուց յետոյ 'ի կատար է ածել այդ նպատակը, ժողովրդեան մոմերի ճենճերից ժողովուած սուղ միջոցներով: Ներկայումս ուսումնարանը շնորհիւ նոր հոգաբարձուի ջանքերի՝ ունէ մէկ փոքրիկ համեստ զրադարան, երկու ուսուցիչ և հարիւրի չափ աշակերտներ:

Բ. Թումանյան

Հայաստանի ընդարձակ տարածութեան մէջ, թէեւ ջրի մեծագոյն աւազանների սակաւութիւն է տիրում, սակայն և այն փոքրաթիւ լճերը, որ գտնվում են մեր երկրում, իրենց սքանչելի դիրքով հարաւի բնութեան զոհարները կարելի է համարել: Ո՞ր ճանապարհորդը կամ օտարազգի զբոսաշրջիկը, թողնենք դեռ տեղւոյն բնակիչներին, չէ հրապուրուել Սեանայ լճի զրաւիչ տեսարանով, նորա դիւթիչ ջրի կապտաւոյն մակերեւոյթով, որ հարաւի երկնքի տակ, արշալոյսին կամ արեւմուտին, կէսօրին՝ արեգակի հրատապ ճառագայթներէջ կամ կէս դիշերին՝ լուսնի շողերից, երբ նա սկսում է արծաթափայլ ցոլումներ տալ:

Լճի գեղեցկութեան ներդաշնակութիւնը աւելի զօրանում է այն ապառաժեայ լեռնաշղթայով, որով պարփակվում է նախկին Գեղամայ ծովը արեւելքից, հովաշատ վայրերով հարաւից և բազմազումարտակ լեռներով միւս կողմերից:

«Իլիժեանի գեղեցիկ ձորից բարձրանալով լեռների գագաթը և այնուհետեւ փոքր առ փոքր աղատուելով այդ բազմաթիւ լեռների տիրապետութիւնից», զրում է մի զբոսաշրջիկ, «մեր առաջ, հեռաւոր հորիզոնում, տեսանք փռուած Սեանայ լճի ընդարձակ տարածութիւնը, պարփակուած բարձրադազաթ լեռների շղթայով. «Ինձ թուաց, որ մի տէրթարթում ես տեղափոխուեցայ Նէպոլիսի ծովածոցը», ասում է յայտնի կոմսուհի Ուվարովան իր յիշատակարանում Սեանայ լճի մասին, «այնքան յստակ, դեղեցիկ և պայծառ էր ջրի մակերեւոյթը»: Հազիւ թէ ով և իցէ, շարունակում է ռուս ուղեւորը, կարողանայ զսպել իրեն հիացման բացականչութիւնից, երբ մէկը միւսի յետեւից բարձրացող ահաբեկիչ լեռների միջով արած ճանապարհորդութիւնից յետոյ տեսնում է հորիզոնի ետեւ կորչող անեղը կապտաւուն հեռաւորութիւնը, որը քիչ է մնում ծովի տեղ ընդունել, թէեւ այստեղ չէ

Սևանայ լիճը և կղզու վանքերը: Տ. Փեշամալճեանի լուսանկարից, փորագր. Մ. Խէչի:

Геокчинское озеро и Севанский монастырь.

Съ фотографіи гравироваль В. Матэ.

էլ ենթադրում ծով տեսնելու: Շրջապատուած բարձր ապա-
ռաժեայ պարսպով և դսնուելով շրջակայ լեռնագոտիների
ընդարձակ ծոցում, ծովի մակերևոյթից բարձր աւելի քան
6000 ոտնաչափ, այս լիճը ամբառնում է Հայաստանի մէջ,
որպէս մի վեթիսարի մեծութեան աւազան: Լճի ջուրը մուք
կապտաւուն է, ինչպէս է և Միջերկրական ծովում: Նորա
սպիտակ ալեքները, քամուց հալածուելով, շփվում են ժայ-
ռերին, ինչպէս և ելերքից ոչ հեռու մեկուսացած կղզուն,
որի վերայ հիմնուած է Սեանայ վանքը»:

Սեանայ լճի երկարութիւնը հաշվում են 63 վերստ,
լայնութիւնը 39, շրջակայքը 200, իսկ խորութիւնը տեղ
տեղ մօտաւորապէս 270 արշին:

Շրջակայ լեռներից թափվում են լիճը բազմաթիւ վճիտ
առուներ, իսկ մի կողմից էլ լճիցն է իր սկիզբն առնում մի
մեծ առու, որը իր ընթացքում զանազան բղկող աղբիւրներ
ընդունելով իր մէջ, մեծ դետ է դառնում, որը յայտնի էր
հնումը՝ ճրողգան, իսկ այժմ Զանգի անունով:

Սեանայ լիճը տեղ տեղ զողարիկ ծոցեր և հրուանդան-
ներ ունի, նա մանաւանդ արեւմտեան և հիւսիսային կողմե-
րում, այն ինչ միւս եղրներն աւելի ուղղադիժ են: Այս լի-
ճը առհասարակ շատ կենդանի է. շարունակ պտտում են
զանազան կողմերում ձկնորսական նաւակներ, թռչունները
երամբերով այս ու այն ուղղութեամբ թռչելով ու խուլ
ձայներ հանելով մի առանձին հրապոյր են տալիս Գեղամայ
ծովին, բայց շարժումը աւելի աշխոյժ կերպարանք է առ-
նում աշնանը, երբ Նոր-Բայազիդից հայ զիւղացիք և վաճա-
ռականներ իրենց փոքրագիր մակոյկներով և առադաստաւոր
նաւակներով ցորեն և այլ դիւղասնտեսական մթերքներ են
փոխադրում Զիբուխլու հայաբնակ ծովեզր աւանը, իսկ այն-
տեղից, Դիլիժանի անտառներից մթերած, ածուխ և վառե-
լափայտ: Զկնորսութիւնով և նրա առեւտրով պարսպում են
դարձեալ Նոր-Բայազիդացիք և շրջակայքի զիւղացիք: Զկների
տեսակները խիստ շատ են Սեանայ լճում, սակայն անուանի
են՝ իշխանաձուկը, գեղարքունին, կարմրախայտը և կողակը:

Լճի եզերքներում կան Հաստատուած բազմաթիւ դիւղեր և աւաններ, որոնցից մի երկուսը բնակեցրած են մալականներով, ռուս աղանդաւորներով, իսկ մնացեալը թուրքերով և հայերով: Հայոց դիւղերն ընկած են զլիւսաւորապէս արեւելեան և հարաւային եզերքներում, Գեղարքունիքում, որոնք նոյնպէս ունին իրենց սրտաճմլիկ պատմական անցուդարձերը, սակայն սոցա մասին թերեւս մի այլ ժամանակ մանրամասնօրէն խօսենք:

Նոր-Բայազէտը, որի բնակիչների մասին վերեւում յիշեցինք, դանվում է լճից դէպի հարաւ-արեւմուտք վեց վերստ հեռաւորութեան վերայ Գաւառ անուանով մի նեղ հովտիկում, դետի ափին:

Լճի եզերքի դիւղերի և աւանների մէջ խիստ հրաշալի դիրք ունի Յամաքաբերդ անուանեալ հայկական դիւղը: Այստեղ՝ հրուանդանի ծայրում, դանվում է ծառերով շրջապատուած վանքապատկան մի տուն, որը ծառայում է ս. Սեան գնացողների համար, որպէս նախնական կայեան: Ամառը այստեղ դանվում է մի վարդապետ, որը ընդունում է հիւրերին և ուխտաւորներին ու այնուհետեւ ճանապարհ դրում դէպի վանքը: Կանոնաւոր նաւագնացութիւն չլինելու պատճառաւ, Յամաքաբերդ իջեանողը պարտաւոր է ատրճանակի կամ հրացանի արձակմամբ իմաց տալ Սեանայ կղզու միաբանութեանը, որը և այդ ձայնի վերայ ուղարկում է Յամաքաբերդ վանքապատկան նաւակը իր թիւովարներով, որոնք և ընդունելով նաւակի մէջ այցելուներին, լողում են դէպի վանքը:

* * *

Սեանայ կղզին, որի վերայ Հաստատուած է Սեանայ մենաստանը իր բազմածանօթ վանքերով, դանվում է համանուն լճի մէջ նորա հիւսիսային կողմում, մօտաւորապէս մի վերստ հեռաւորութեան վերայ: Նաւակով մօտենալով կղզուն, այցելուի առաջ բացվում է սքանչելի մի տեսարան: Հիւսիսային եզրից մինչև արեւմտեան եզրը ընկած է ուռի և բարդենի ծառերից մի հովաշատ ծառուղի, որը կղզու վերայ ա-

մենաընտիր ղըոսատեղին է ներկայանում: Այստեղ է և մի փոքրիկ բանջարանոց զանազան բոյսերով և տունկերով լի:

Կղզին արտաքին կողմից ներկայացնում է ձուլի ձևով մի բարձրաւանդակ, տեղ տեղ թփերով և խոտերով ծածկուած, իսկ արեւելեան և հարաւային եզրները ահռելի սեպաձեւ ժայռեր, որոնք շերտերով իջնում են լճի մէջ:

Այս կղզու վերայ, բլրի դագաթում, հայոց կռապաշտութեան ժամանակներումը կառուցուած է եղել ամուր պարսպով և զրեակով Սիւնեաց աղզի մեհեանները, սակայն որոնք 305 թուականին, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Տրդատ Թաղաւորի հետ զալով այստեղ, քանդում է հիմքից և նոցա աւերակների վերայ կառուցանում խաչաձեւ մի տաճար, որից այժմ մնացել է միայն աւերակների մի կոյտ: Այստեղ դեռ ևս պահպանվում է նաեւ քառաթեւ մի կարմիր խաչքար, որն ըստ աւանդութեան, օծած է նոյնպէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Այնուհետեւ Սեանայ մենաստանին կենդանութիւն և փայլ տուողն եղած է Աշոտ հայոց Թաղաւորի բարեպաշտ Մարիամ դուստրը, որի հոգու մեծութեան կենդանադիրը ընթերցողը կը տեսնէ այս դրութեան ներքեւում: Այս կրօնասէր արքայալն հայուհին ձեռնարկած է մենաստանի շինութեանը 881 թուականին Երանելի Մաշտոց վարդապետի օրով, որը յետոյ շնորհօքն Աստուծոյ և հայ ժողովրդի ընտրութեամբը կոչուեցաւ բաղմելու ի դահայրապետական Սրբոյ էջմիածնի: Առաջին եկեղեցին, Ս. Պետրոս Առաքեալի տնուամբ, կառուցուած է հասարակ քարից խաչաձեւ և կիսաբոլոր ձևով: Այս եկեղեցին ունի երկու դուռն աբանոս փայտի ազնիւ տեսակից սքանչելի փորագրութեամբ, սակայն սորա հարաւային դուռը հայոց հին քանդակագործութեան մի chef d'oeuvre-ը կարելի է համարել, այնքան նա հրաշալի և նուրբ հիւսուածքներ ունի:

Այս եկեղեցու մօտ կանգնած է մի այլ խաչաձեւ և կիսաբոլոր եկեղեցի, ս. Յովհաննէս Մկրտչի անունով, որի շուրջը եղել է ժամանակին միաբանաց խրճիթներ և այլ շէ-

նութիւններ: Ներկայումս այս երկու եկեղեցիներում ժամասացութիւն լինում է տարին միայն մի երկու անգամ:

Ներքեւից դէպի այս վանքերը, կղզու գաղաթը, բարձրանալիս՝ ճանապարհի վերայ տեղ տեղ աչքի են զարնում զանազան մեծադիր քանդակագործուած հին քարեր կարմիր քարից, որոնք դեռ կայուն և որոնք կիսաւեր:

Մարդ երբ բարձրանում է կղզու վերեւ, այնտեղ, կարծես Եդեմայ դրախտն է գտնում, այնքան տխրոթելի և յափշտակիչ է բնութիւնը: Օդը այնպէս մաքուր և զովարար, շուրջի այնքան զմայլելի, հրապուրիչ տեսարաններ, որ միանգամայն խոր վիշտ է պատում սիրապ, որ դէպքերի անմիաբերմունքներով զրկուած ես երկար ժամանակներով օգտուել վեհ անդորրութեան մէջ բնութեան այսպիսի դիւթիչ վայրից, ուր ամեն մի կիրք, ամեն մի չարանենդ մատծութիւն, ստոր մարդկանց զլուելի մատնութիւնք և դաւ, բնաւ տեղի չեն կարող ունենալ անցուկ աշխարհի հոգսերից և ունայն վայելչութիւններից դուրս բնութեան այս խորհրդաւոր անկիւնում, որտեղ «ոչ մեզի ռաները սրբապիղծների և ոչ նենգ միտքը չար ոգիների, երբէք վրդովել չեն կանողանում անդորր լուութիւնն այս սրբավայրի», ինչպէս որ նոյն իսկ կղզու անցեալն է վկայում զօրաւոր փաստերով, որի հետեանքը եղաւ երանելի Մաշտոց Ստեփաննոս վարդապետի հրաշալի երգն՝ «Շնորհեա մեզ Տէր ի դիշերի գերկնային զխաղաղութիւն քո և պահեա՛ զմեզ ի պատրանաց թշնամոյն...» որ նա երգեց դիշերուան խորին լուութեան մէջ ի կորուստ խարդախամիտ դաւաճան աւաղակաց, որոնք իններորդ դարում խորամանկութեամբ մտնելով կղզին միաք յղացան դիշերայն կոտորել ամբողջ միաբանութիւնը և տէր դառնալ կղզւոյն, սակայն ազօթիւք մեծահաւատ և սրբակրօն միաբանացս, ինչպէս զրում է Ջալալեանց եպիսկոպոսը, ջնջեցաւ և բարձաւ զօրութիւն 'ի միջոյ թշնամեաց և երեւցաւ ոչ սակաւ զգալի նշան, որովհետեւ «այստեղ հանապաղ ծխվում են խուռկեր, հանապաղ առկայծ վառվում են մոմեր, և մաղթանքները, որպէս հառաչներ խորտակուած սրտի, առաքվում են վեր...»:

Կղզու ստորոտում, տափարակ տեղում, կայ կառուցուած քարաշէն մի եկեղեցի Ս. Աստուածածին անուամբ քարեայ չորս սիւների վերայ, որը նորոգած են Զիթաղեան եղբայրները 1661 թուականին: Ժամասացութիւնը, օրը չորս անգամ, լինում է այս եկեղեցում, որի շուրջը ընկած են միաբանութեան փոքրիկ սենեակները մի մի փոքրիկ լուսամուտներով, սեղանատունը, մառանը, ամբարը, դարբնատունը, և այլն: Սենեակներից երկուսը յատկացրուած է վանքի թանգարանին, որոնց միոյն մէջ կայ 200 ձեռագիր և 400 տպագիր դրութիւններ, ըստ մեծի մասին կրօնական բովանդակութեամբ, միւս սենեակում պահւում է եկեղեցական զգեստներ, զարդեր, խաչեր, մասունքներ և հայկական դրոշի երկաթեայ մի խաչ, ս. Նշան անունով, որն ընծայաբերած է վանքին Մաշտոցի օրով հայոց Աշոտ թագաւորը, 874 թուին, երբ այստեղ ուխտի է եկած լինում: Մասունքների մէջ նշաւաւոր են Յովհաննու Մկրտչի և Պետրոս Առաքեալի մասունքները:

Տեղւոյն միաբանութիւնը այժմ կազմում են երկու եպիսկոպոս, տասը վարդապետ, երեք աւագ սարկաւազ, որոնց մէջ մեծ ժողովրդականութիւն ունի Սողոմոն անունով աւագ սարկաւազը, որի ձեռքումն է գտնւում և վանքի տընտեսական կառավարութիւնը, թէ ներսում, և թէ դրսում, վանքապատկան կալուածների վերաբերմամբ, նաև մի քանի դպիրներ և աշխատող անձինք:

Վանքը շարունակ յաճախում են հայ, ռուս և եւրոպացի ճանապարհորդներ, որոնք գտնում են այստեղ միշտ լաւ ընդունելութիւն: Սակայն տարին զլիսաւորապէս երկու անգամ՝ ս. Աստուածածնայ և Վարդավառի տօներին, հայ ժողովրդի մեծ բազմութիւն է դալիս ուխտադնացութեան. երբեմն ուխտաւորների թիւը այնքան բազմանում է, որ վանքի բնակարաններում տեղ չլինելու պատճառով շատերը ստիպուած են լինում զիշերելու վանքի բակում բաց օդում:

Սեանայ վանքը հիւումը հայոց հռչակաւոր մենաստաններից մինն էր հաշւում, մանաւանդ ութ և իններորդ դա-

րերում, երբ այստեղ աստուածաբանական և փիլիսոփայական գիտութիւնները խիստ ծաղկած էին: Այս մենաստանումն են անցրել իրենց կենաց շրջանի երկար սարիւները Հայ եկեղեցու անուանի և ականաւոր կրօնաւորներից շատ շատերը: Նաեւ այստեղ քնաց մի առ ժամանակ, նախ քան Վենետիկ դնալը, անուանի Մխիթար սեբաստացի վարդապետը, որ Հիմնադիրն եղաւ Վենետից և Վիեննայի Մխիթարեանց միաբանութիւններին:

Վերջացնելով այստեղ մեր գրութիւնը, այժմ նպատակայարմար ենք գտնում մէջ բերել ս. Սեանայ վանքի մասին նաեւ մի ռուս զբոսաշրջիկի նկարագրութիւնը, որը տպուած է «Վսեմիրնայա Իլլիւստրացիայի» 1889 թ. երկրորդ Համարի մէջ՝ «Սեանայ ծովի վերայ» խորագրի ներքոյ:

ԼԵՌԱՆ ԳԼԽԻ Ս. ՅՈՒԼՆԵՆԵՍ ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

«Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը 303 թ. քրիստոնէութիւնը տարածելով Հայաստանում, որն ընդունուած էր դեռ 31 թ. Աբգար Թաղաւորի օրով, Հիմնում է Սեանայ կղզու վերայ մի վանք Ս. Համբարձում անունով, — կղզու Թափոր լեռանը շատ նման լինելու պատճառով: Տրգատ Թաղաւորը, լսելով սորա մասին, Հրամայում է կղզին անուանել «Սյս է վանք», որը կրճատուելով դառել է «Ս է վանք», և յետոյ «Սեան»:

«Անցնում են դարեր մինը միւսի յետեւից այնպէս, ինչպէս և Հայաստանի իշխողները փոխարինում են մէկը միւսին, վարելով անընդհատ պատերազմներ դրացիների դէմ, մինչև որ պարսիկները յաղթում են նոցա ու արանում նոցա երկրին: Մենաստանը կատարեալ քայքայման է Հասնում, իսկ բնակիչները դերի են առնվում Պարսից Մրուան զօրապետից: Սակայն 876 թ. տեղի է ունենում ուրախառիթ մի փոփոխութիւն: Մի իշխանուհի, Մարիամ անունով, Աշոտ Թաղաւորի դուստրը, աշխարհից հրաժարուելով, ապրում էր Յամաքաբերդի կուսանայ վանքումը, որը Հիմնուած էր դէմ յանդիման Սեանայ կղզուն: Գրաւուելով կղզու վայրի և բանաստեղծական դիրքից, Մարիամը մտածում է նորոգել նախկին վանքը և շուտով իրագործում է իր մտադրութիւնը շնորհիւ իւր հօր հօր օգնութեան, որին յունաց Թաղաւորն իսկ անուանում էր «սիրասուն որդեակս», իսկ նորա հպատակ աւատական աղբերը նորան կոչում էին «իշխանաց իշխան»: Կղզու դադաթի ամենաբարձր տեղում շինվում է մի փոքր եկեղեցի Ս. Աստուածամօր անունով, որը կայ կանգուն և մինչև այժմ: Սյս եկեղեցու մէջ դեռ պահպանվում է մի մուլթը խուց, որտեղ առանձնացած ձգնում էր արքայադուստր կոյսը, երբ նա ընդ միշտ հրաժարուել էր աշխարհային ունայնութիւնից: Միակ լոյսը Թափանձում էր նորա խուցը վանքի մէջ բացած մի լուսամտից: Այստեղեց նա լսում էր եկեղեցու ժամասացութիւնը և բոլորից աննշմարելի ջերմեռանդութեամբ աղօթում էր իւր խեղճ աղղի համար: Մինչև որ Մարիամը դեռ բոլորովին չէր հրաժարուել աշխարհից, նա գործովաղթութեամբ խնամում էր իրեն շրջապատող անձանց,

ցոյց տալով նոցա հեղութեան, համբերատարութեան և քրիստոնէական սիրոյ կենդանի օրինակ: Նորա հսկողութեան ներքոյ կառուցուեցան մի վանք և խուլցերի շէնքը, նոյնպէս հիմնուեցաւ մի դպրոց և դրապարան, որը հետզհետէ ծաղկեցաւ. այստեղ գտնվում էին և թանկագին մագաղաթեայ զրուածքներ, որոնք մեծ նշանակութիւն ունէին թէ իրենց հնութեամբը և թէ հաղուագիւտութեամբ: Այս ձեռագիրները ուղարկում էին նուէր թագաւորները, մասնաւոր անձինք, նոյնպէս և մենաստաններ, որոնք Սեանայ վանքի թանգարանը ամենաապահով տեղն էին կարծում, այնտեղ պահ դրուելէք դրեանց և սրբութեանց համար: Զանազան մենաստանների վանահայրերը հաշուի էին առնում, որ և անհիմն չէր այս դատողութիւնը, թէ տեղի անապատային դիրքից և կղզու անմատչելիութիւնից, որ այս միջոցում շրջապատուած էր նա բաւականին ամուր բարձր պարիսպով, այդտեղ գտնուած թանկագին և նուիրական իրերը աւելի ապահով և անվտանգ են թշնամու յափշտակութիւններից, քան միւս վանքերում, որոնք յաճախ յարձակմանց ասպարէզ են հանդիսանում: Այդ ժամանակները խիստ վտանգաւոր էին: Բոլորը դեռ լաւ յիշում են Եգիպտոսին նուաձող մոլեռանդ արաբներից Աղէքսանդրեան ճոխ մատենադարանի սոսկալի աւերումն: Հէնց այդ շփոթալից ժամանակներում են փոխադրած և Սեանայ կղզու դրատունը մատենադրական այլ և այլ դանձեր: Միանգամ Սիւէօն կաթողիկոսը վճռում է այցելել Սեանայ վանքը: Յոյժ դրասէր լինելով, կաթողիկոսը մի առանձին ուրախութեամբ յոյս էր տածում աչքի անցնել այն բոլոր հաղուագիւտ գրեանքը, որոնցով խիստ հռչակուած էր այս մենաստանը: Վանահայրը, լսելով նորա գալուստը, սկսում է պատրաստութիւն տեսնել ընդունելութեան համար. սակայն, քաջ իմանալով կաթողիկոսի գրասիրութեան տենչանքը, մասնաւոր ուշադրութիւն է դարձնում գրադարանի վերայ. բայց լինչ է տեսնում, ... սարսափի մէջ է ընկնում, երբ որ ձեռն առած զրքերը մեծ մասամբ փոշիի մէջ կորած, հինցած, զզգուած, ժամանակի ազդեցութիւնից և միջատներից, կաղ-

մերից անջատուած և հազարաւոր բայուխուփ անող ձեռքերից կեղտոտացրած: Սոցա մէջ էին եկեղեցական արարողութեանց վերաբերեալ զրեանք, քրիստոնէական առաջին ժամանակներից մնացած աւետարաններ և սաղմոսներ, յիշատակարաններ և փիլիսոփայական գրուածքներ: Երկիւղ կրելով հոգեւոր Պետի բարեկութիւնից, նորան յանձնարարուած զըրքերի պահպանման այսպիսի տեսքի ու անհոգութեանց համար, վանահայրը զրատան մէջ ընտրում է բոլոր նոր ու նորակալմ զըրքերը, իսկ մնացեալն որոնք ամենահին ժամանակներում էին գրուած, ուստի և աւելի մեծազինն էին, հրամայում է զիշերը նաւակով դուրս տանել ծովի մէջ և ածել ջուրը: Յայտնի չէ, թէ ինչպիսի «շնորհակալութիւնով է վարձատրում» նորան Սիմէօն կաթողիկոսը, երբ այցելում է Սեանայ վանքը, բայց աւանդութիւնը այս մասին լռում է, ինչպէս որ լռու է և կապտաւուն լիճը, և միայն միակ կիսաւեր զետնայարկի շինութիւնքը պերճախօսօրէն հաւատացնում են, որ այստեղ ընդունակ են եղել աւելի լաւ նայել ըմբոստ վարդապետների վերայ, քան պահպանել մենաստանին յանձնարարուած դիտնական գանձերը»:

«Հայաստանում յաճախ տեղի ունեցող երկրաշարժներից տապալվում, կործանվում են վերի վանքի շինութեան պատերը և նորա մի քանի մասերը: Սյդ ժամանակ մտածում են, որ անհրաժեշտ է տեղափոխուել ներքեւ, ըստ որում այնպիսի բարձրութեան վերայ շինութիւնները, բացի երկրաշարժների երկիւղից, անյարմար էին միաբանութեան համար այլ և այլ պատճառներով, օր. ստիպուած էին այնպիսի հեռավորութեան վերայ շարունակ ջուր և վառելիք կրելու, և թէ բարձրումը մշտական քամիներից խիստ ցուրտեր է լինում: Սակայն անհրաժեշտ միջոցներ չունենալով, միաբանութիւնը ստիպուած էր դեռ ևս մնալ առաջուան տեղում, սպասելով թէ նախախնամութիւնը կ'ուղարկի մի բարերար, որը յանձն կ'առնէ այս գործը իր վերայ: 1654 թուին, այսինքն 700 տարի սպասելուց յետոյ, ըստ որում առաջին երկրա-

շարժը եղել էր 995 թուին, միաբանութեան ցանկութիւնը կատարվում է և նոցա երկարատե համբերութիւնը վարձատրվում: Թիֆլիսից ուխտի են գալիս Զիթաղեան երեք եղբայրներ, որոնք տեսնելով մենաստանի քայքայումը, վճռում են նուիրել մենաստանի բարեկարգութեան համար մի դուամար, և իրենց ներկայութեամբ վերանորոգում են ներքեում նախկին տաճարը, շինում են խուցեր, մի խօսքով, բոլորը կարգի բերելուց յետոյ, նուիրում են և երեք արծաթեայ ջահ, խոստանալով նաև ուղարկելու նոցա վառելու համար հարկաւոր եղած վառելանիւթը: Ի նշան երախտագիտութեան, միաբանութիւնը փորագրել տալով դոցա անունները քարի վերայ մտցնում է տաճարի դռան մօտ եկեղեցու պատի մէջ:

«Մի երեւանցի, Գ. Մ. Յովհաննէսեան, հաղորդեց ինձ, իր տառից լսած, մի փոքրիկ աւանդութիւն, որը և պատմում եմ այստեղ այնպէս, ինչպէս որ ինձ հաղորդուած է:

«Մի ժամանակ հազարացի լեռնականներ՝ լեղզիներ թէ ալաններ, մտադրութիւն ունենալով կողոպտել Սեանու մենաստանը, այս խորամանկութեանն են դիմում: Իրենց քաջերի մի երկուսի առաջնորդութեամբ, նոքա պատրաստել են տալիս մի քանի նաւակներ, որոնց վերայ բարձում են 40 մեծ զամբիւղներ երկաթներով պատած: Իւրաքանչիւր զամբիւղում պահուած են լինում երկ-երկու զրահաւորուած անձինք: Սոցա զլիաւորները ներկայանում են վանահօրը, որպէս վաճառականներ, և խնդրում են տեղաւորել նոցա ապրանքը մի որ և է տեղ մինչ քան վատ եղանակի վերջանալը: Նոցա խնդիրը ընդունվում է: Դէպքերի բերմամբ, հէնց այդ գիշերը, աշակերտներից մինը ցանկանալով միայնութեան մէջ պատրաստելու իր դասը, վերցնում է գիրքը և գնում այն սենեակը, որտեղ դարսոտուած էին օտարականների զամբիւղները: Այստեղ նա, երեսուն յատուկ սովորութեամբ, սկսում է խաղալ զամբիւղների կողպէքի հետ: Յանկարծ այն զամբիւղեց, որի կողպէքներին նա ձեռք է տալիս, լսվում է մի թոյլ ձայն. «Ալի, վախա՛ւի՛ղը չըխմալի», այսինքն «Ալի, ժամանա՛ւի՛ն է դուրս գալու»: Մի ակնթարթում երեսան իմաց է

տալիս իր ուսուցչին, իսկ սա Հաղորդում է այս մասին վա-
նահօրը: Օտարականներից մինին, որի անունն Ալի էր, իս-
կոյն խեղդում են, իսկ նոցա զամբիւղները կենդանի ապրան-
քով ձգում են լեռան ամենաբարձր գագաթից ծովը: Զամ-
բիւղները փոխադրելուս, աւազակները կարծես նախագուշա-
կելով իրենց վախճանը, խիստ ծանր հառաչում էին և զամ-
բիւղների մէջ այս ու այն կողմն էին խփվում, բայց տախ-
տակները, երկաթներով սլատած լինելով, ամուր էին և կա-
րող եղան զիմանալու նոցա ճիգերին»:

«Ինչպէս տեսնում էք» այն ժամանակ դատաստանը
շատ շուտ էր կատարվում:

«Արի եկեղեցու էջնքը կառուցուած է տաշած սեւաւուն
ջէտաքարից, ճարտարապետութիւնը հասարակ և անպա-
ճոյճ է. ութանկիւնանի սրածայր կաթողիկէն կապում է ամ-
բողջ շինութիւնը, որը խաչի ձև ունի: Այս ու այն կողմում
թափուած են քարեր, կտուրից սալաքարեր, պատերի ամեն
մի ճեղքուածում բուսած են մամուռ և խոտ—որոնք պեր-
ճօրէն ապացուցանում են այս շինութեան զառամեալ տա-
քը, որն արդէն 15 դարու գոյութիւն ունի: Սորան կից է
մի փոքրիկ շինութիւն, գաւթի նման, նոր կառուցուած:
Սա ունի չորս սիւներ, որոնց վերայ ձգուած է մի քանի
գերան չորչովներով ծածկուած: Սիւնների փայտեայ վերնախա-
րիսխը զարդարուած է գեղեցիկ քանդուածքով, որը շնորհիւ
արեգակային լաւ եղանակին, այդ օրը երևում էր շատ պարզ
և որը իր շքեղութեամբը հակապատկեր էր ներկայանում
տեղ տեղ ճաքոտած և կոպիտ տաշուած սիւններին: Գլխա-
ւոր դուռը աբանոսի փայտից, դիրքով ոչ այնքան մեծ, մե-
նաստանի հպարտութիւնն է: Այս դուռը ամբողջապէս ծած-
կուած է հրաշալի մանրանկարով. հայկական հիւսուածք,
տասներկու առաքելոց պատկերները Յիսուս միջերնին, այլա-
բանական անասուններ, արձանագրութիւններ, մէկը միւսի
հետ վերստին հիւսուելով կազմում են տարօրինակ գեղեցիկ
մի նկար: Ճնաղիսական տեսակէտից այս դուռը այնքան հե-

տաքըքրական է, որ ասում են, թէ Կոմս Ուվարովան առաջարկած է եղել 600 ռուբլի, սակայն վանահայրը չէ տուել և վաճառումը չէ կայացել: Լսելով այս դռան համբաւը, ես մտածեցի, որ վատ չէր լինի յիշատակութեան համար լուսանկարով հանել դորա մի օրինակն, ուստի և հրամայեցի կանչել յետ մնացած իմ բանուորներին, որոնք բերում էին մեր լուսանկարչական գործիքները:

—Նախ քան եկեղեցին նայելը, հանենք այս դռան նկարը, ասացի ես իմ ուղեկիցներին:

—Ինչո՞ւ հանել, վրդովուեց վարդապետը, երկիւղալից մի հայեացք ձգելով մեր բաղմաթիւ խմբի վերայ.—հանել չէ կարելի, դուք աւելի լաւն է նայեցէք միայն:

«Հանգստացնելով վրդովուած վարդապետին, մենք այնուամենայնիւ մեր ասածի վերայ պնդեցինք և վերջապէս հանեցինք, ինչպէս դռան նկարը, այնպէս և նորա քաջ պաշտպանի կենդանադիրը:

«Եկեղեցու ներսի զարդարանքը չափազանց աղքատ էր. բոլոր զարդերը կարմիր փայտից էին շինուած, ոսկեղծի և մետաղի հետքն անգամ չէր երևում այստեղ: Բարձրութեան վերայ կանգնած է սեղանը Մարիամ Աստուածածնու պատկերով և ժամասացութեան վերաբերեալ իրերով: Մօսկից նայելով այս նկարին, տեսայ, որ սա ռուսական դործ է և ընդօրինակած է Սմոլինսկիի Մայր Աստուածածնու պատկերից: Ձէ կարելի չիօտտովանուել, որ այս պատկերը մի օտարոտի տպաւորութիւն է անում, ներկայանալով այստեղ մի ինչ որ օտար, այս ոչ ռուս կահաւորութեան մէջ: Յետոյ այցելելով հայոց և ուրիշ շատ վանքեր, տաճարներ և եկեղեցիք, ես ամենուրեք էլ դիտեցի միևնոյնը՝ հայոց ազգային զգացման համար ախուր երևոյթը: Ամեն տեղ մինչև անգամ, անուանի էջմիածնում, ես ի զուր էի փնդում հայկական արուեստագէտների նկարներ և պատկերներ... այդպիսիքը չկային, նոցա փոխարէն ես ամենուրեք տեսնում էի պատկերներ օտարականներից նկարուած. աւելի հները կաթոլիկական, իսկ նորագոյները ռուսական դործեր: Կաթոլիկէի խախուռ լինե-

լուց երկիւղ կրելով, ժամասացութիւնը այստեղ կատարվում է տարին միայն երկու կամ երեք անգամ:—Ներքեում կառուցուած տաճարը թէ բաւականին մեծ է և թէ աւելի հարուստ: Շինուած լինելով երկու հարիւր տարի առաջ, նա դեռ աւելի զուարթ է և, ինչպէս երեւում է, միայն էլ չունի քայքայուելու: Ներսից նա ոչ մի բանով չէ զանազանվում տասնեակաւոր այգախի հայկական եկեղեցիներից: Մէջտեղումը սեղան, աջուձախ քարեայ կամարների տակ դարձեալ սեղաններ, փորագրուած դուռ, կաթողիկէ, զարգարած դուռնաւոր փայտերի կտորներից,—ահա այն բոլորը, ինչ որ կարելի է գտնել այս տաճարումը: Պատմական հնութիւնները պահվում են եկեղեցական զգեստատանը: Այնտեղ մեզ ցոյց տուին երկաթէ խաչ, որը շինած է առանց կրակի օդնութեան Թալէոս առաքեալն այն կոնքից, որի մէջ Սուրբ Կոյսը լողացեւում էր իւր աստուածային մանկանը. մի ուրիշ խաչ սպիտակաւուն կողոր և թափանձիկ քարով, որի գոյնը իբր թէ, պատերազմի առաջ կարմրում է, իսկ ժանտախտի առաջ սևանում: Պողոս և Պետրոս առաքեալների մասունքները, պատեանի մէջ ամփոփած, ներկայացնում են մարդկային երկու պատկերներ, ծործորակները միացրած, որոնք շինուած են արծաթից, և շատ այսպիսի ուրիշ հնութիւններ:

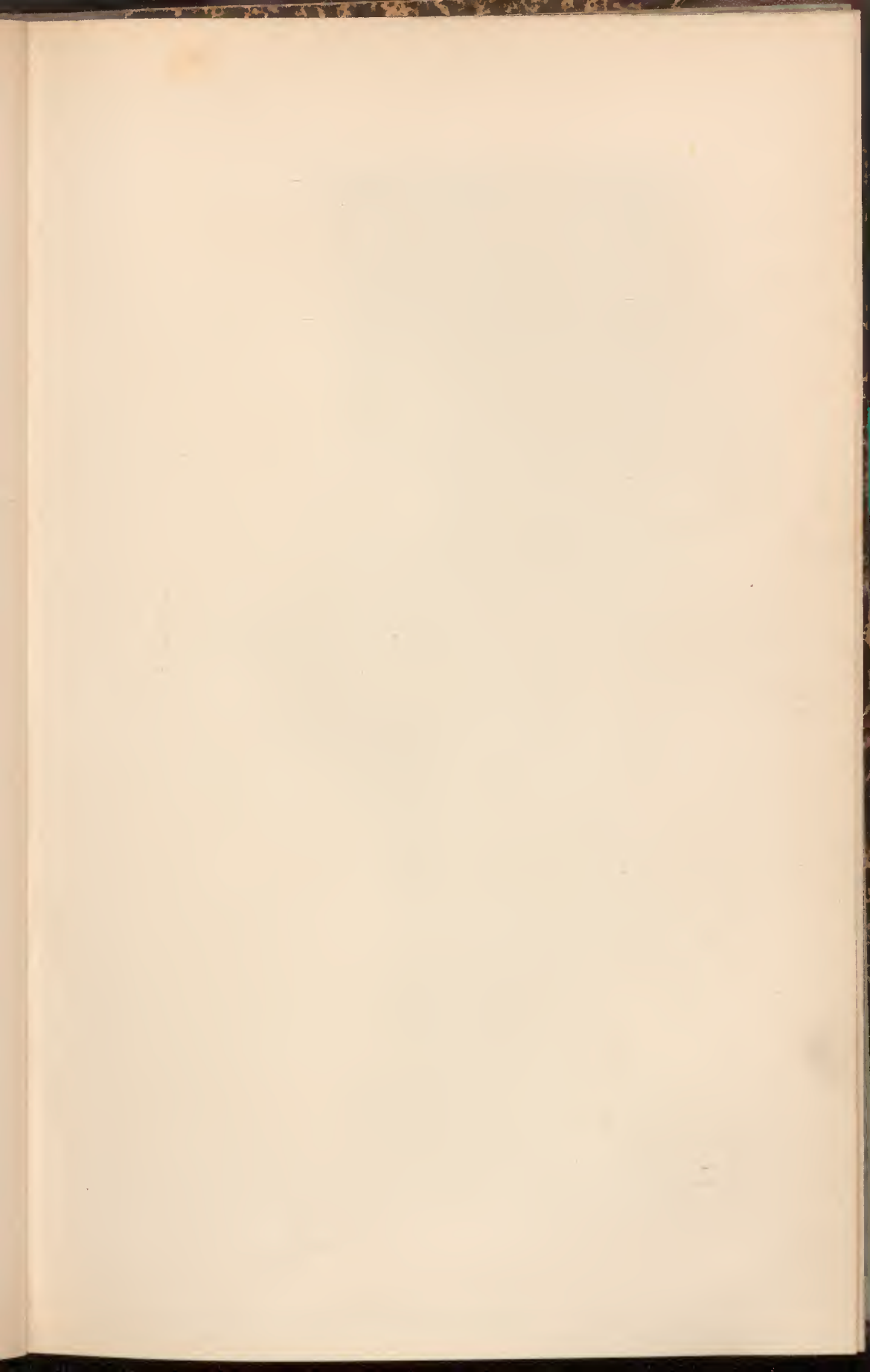
«Եկեղեցին և զգեստատունը հաղորդակցվում են մութ նախասենեակներով, որոնց երկու կողմում էլ բաց է արուած դռներ, որոնք տանում են միայնակեացների և աքսորեալների խուցերը: Միաբանների խուցերը փոքրիկ սենեակներ են մանր պատուհաններով, բնակութեան համար նեղ և անյարմար: Իւրաքանչիւր մի խուցում ապրում են երկու հոգի, որպէս զի վարդապետների խօսքով, ձմեռը ցուրտ չլինի, «վառելափայտը մեղանում թանկ է», ասում են նոքա: Կան խուցեր, որ աւելի բնդարձակ են, նոքա բաղկանում են երկու սենեակներից, ննջարանից և նախասենեակից, դոքա աւելի լոյս են և այդ պատճառաւ այնքան խոնաւ չեն և օդն էլ աւելի լաւ է:

«Աքսոր ուղարկուած հոգեւորականների բնակութեան տեղին սարսափելի է: Փոքրիկ խուցիկ, հոգի մէջ փորուած,

Հաղիւ նշմարելի պատուհանով, երկաթեայ վանդակով պատած, որի վերջումը բացվում է ձագարաձև մի անցք, որ ներքեից տանում է դէպի վեր, հողի մակերևոյթը: Խիստ զգալի է այստեղ խոնաւութիւնը և ցուրտ էլ է. ամբողջ խուցերում չկայ ոչ մի կարասիք, այլ դանվում է միայն մի ծալք ջրի սափորի համար: Այս սափորը, մի խուրձ ծղոտ և հացի մի պատառ կազմում են բանդարկեալի հարստութիւնը: Փայտեայ հաստ դուռը այստեղ նստած քսորեալին բաժանում է արտաքին աշխարհից, որի հետ նա կարող է տեսակցել միայն մատակարարի միջոցաւ փոքրիկ պատուհանից: Այս մենաստանում իսկ որ պաս են պահում խօսքի բուն նշանակութեամբ և միջոց ունեն քաւելու ու մտածելու իրենց մեղքի վերայ: Վերակայուի խօսքով այժմ այս օթեանները դատարկվում են և ծառայում են, որպէս Շիլիոնեան դղեակ կամ մռայլ բանդասեղիներ, Վենետից դօժերի ապարանքների ներքոյ գանուածների նման և ծառայում են հետաքրքիր ճանապարհորդների այցելութեան համար: Այստեղ քաւելու համար ուղարկուող հոգեւորականք պարստաւոր են ներկայ լինել բոլոր ժամերգութեանցը և առանց թոյլտվութեան չհեռանալ կղզուց, այնուհետև նոքա բոլորովին ազատ են:

ՈՒՍՏԱՒՈՐՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՆԱՐԱՆԸ ՍԵՒԱՆԱՅ ՎԱՆՔՈՒՄ.

Անի: Հռոմոսի փանքը: Պ. Վրդերի լուսանկարից, փորագրուած իւն Բէմէի:

Ани. Храмъ св. Іоанна.

Съ фотографіи П. Вруйра гравировалъ Беме.

Հրատ. «Արար» Հանդիս:

Изд. лит.-худ. обозрѣнія „Аракс“.

ՄԵՆԸՍԵՆ ՀՈՌՄՈՍԻ

Բազրատունեանց իշխանութեան օրով, Շիրակայ բաղմաթիւ վանքերի մէջ խիստ անուանի էր Հոռոմոս անուանեալ մենաստանը, որը գտնուելով Անի մայրաքաղաքից քառորդ ժամ հեռաւորութեան վերայ դէպի արեւելք-հիւսիս, բովանդակ քաղաքամօր ուխտից և երկրպագութեան հռչակաւոր տեղին էր հանդիսանում: Բացի պարզ ժողովրդից, այս վանքերը յաճախում էին և խնամում մեծամեծ պարզեներով նաև Բազրատունիք, որոց նախնեաց հանգստարանի տեղին էր այս մենաստանը, ուր վանահայրերի առաջնորդութեան ներքոյ կար բազմամարդ միաբանական ուխտ:

Հոռոմոսի մենաստանը հաստատուած է Շիրակայ արևմտեան մասում, Ախուրեան գետի ափում մի բարձր բլրի վերայ, որի շուրջովն անցնում է պատմական գետը: Հիւսիսային կողմից, բլուրը հաւասար է սյգտեղ սփռուած դաշտին, որտեղից է և վանքի մուտքը, իսկ միւս կողմերից, նա շրջապատուած է դարձեալ բարձրաբերձ բլուրներով, որոնց ստորոտները իջնում են դէպի անմատչելի ձորը, որտեղից որ անցնում է Ախուրեանը:

Հոռոմոսի մենաստանի հաստատութեան ճիշտ թուականը յայտնի չէ, թէև այս մասին զրաժ են՝ Ասողիկ, Վարդան, Կիրակոս և այլ պատմագիրները, բայց և այնպէս հիմնուելով մի քանի դէպքերի վերայ, Հոռոմոսի հիմնադրութիւնը պէտք է եղած լինի ութերորդ դարում, 781 թուականին, ինչպէս որ այդ երևում է տաճարի մէջ հարաւային սիւնի վերնախարիսի վերայ գտնուած հայկական ՄԽ թուականից, թէև այդ որոշապէս շինութեանը չէ վերադրուած: Շատերը այս մենաստանի հիմնարկութիւնը սխալմամբ վերադրած են այն կրօնաւորներին, որոնք տաաներորդ դարում չորրորդ Քաղկեդոնեան ժողովը չընդունելուն համար, յունաց Ռոմանոս կայսրի հալածանքից փախուստ տալով հաստա-

տուեւ եւն այստեղ: Այս կրօնաւորներին վերադրելու փաստը այն է, որ դոքա հռոմոնց կողմերից դալով, կոչուեցին հռոմոնք, որից իբր՝ և սոցա հաստատած վանքը կոչուեցաւ հռոմոնսի վանք: Այն ինչ ըստ Կիրակոս և Վարդան պատմիչների, Ռոմանոս կայսրից հալածուած կրօնաւորներին այստեղ բնակութիւն հաստատելը արդէն ինքնին ապացուցանում է, որ նախ քան դոցա դալը, այստեղ պէտք է եղած լինէր մենաստան, որ նոքա ապաստանէին և այնուհետեւ հաստատուէին: Սոցա այստեղ հաստատուելուց յետոյ, ճիշտ է, որ և այս մենաստանը սկսուել է հռչակուել հռոմոնսի անունով. բայց թէ սկզբումը, մինչ քան սոցա հաստատուիլը, ինչ անուն էր կրում այս վանքը, այդ յայտնի չէ:

Ասողիկ պատմագիրը հռոմոնսի վանաց շինութիւնը վերադրում է մեծահռչակ Կարմրջաձորոյ ուխտի առաջնորդ հայր Յովհաննէսին, որը նոյնպէս հալածուած էր արեւմտեան աշխարհից, Եդերացուց գաւառից, Քաղկեդոնեան չորրորդ ժողովը չընդունելուն համար, որպէս և ասէ, «Իսկ ի գաւառին Շիրակոյ հռոմոնսին վանք շինեցաւ 'ի Յովհաննէսէ, որ էր զարգարեալ յամենայն առաքինութիւնս... երես 159—160. չանդ. Աբէլ արք. Մխիթարեանցն, այս տողերը մէջ բերելուց յետոյ, իր «Պատմութիւն հռոմոնսին» հետազոտութեան մէջ, որ արած է 1851 թուին, գրում է, «Չունելով քան զայս 'ի զիրս պատմագրաց ազգիս վկայութիւն հաւաստի 'ի ցոյց հաստատութեան խնդրոյս, հաւանական համարեմք թիւնայն լինել Յովհաննէս հայրն, որ առաջնորդն եկաց Կարմրջաձորոյ վանաց յԱրշարունիս, և որ յետոյ զհաւաստին լինեաց վանս 'ի Շիրակ...», այն ինչ մի քսան տողից յետոյ գրում է և այս՝ «Ի տեղեկութեանց աստի կարեմք հաւաստի յառաջ բերել, եթէ 'ի կրօնաւորացն հալածելոց 'ի Ռոմանոսէ որք հաստատեցին բնակութիւն 'ի վանօրայս հայոց 'ի Շիրակ, էր և հայր Յովհաննէս, որ ընէ շինողն կողմ յԱռողկայ» հռոմոնսին վանաց 'ի թուին հայոց ՅՂ. (941 թ.), բայց Կիրակոս ընդհանրապէս խօսի զհաստատութենէ վանացն 'ի ձեռն կրօնաւորացն. զի կոչումն իսկ վանացն յանուն նոցին

կրօնաւորաց հասելոց անդր, ցուցանէ թէ յառաջագոյն իսկ կայր վանքն և յատուկ զիմն կրէր անուէն, յորոյ ապացուցութիւն ահա ունիմք յարձանագրութեանց նոյն իսկ հռոմոսին վանաց Եւ- խաճանակի յ«Երրորդ Գրք»։ Յետ որոյ, ասէ, «... 'ի վերայ հարաւային սեան առաջին դասու 'ի վերնախարսխի այնորիկ ունի զթիւ հայկական ՄԽ (791), որ Երեւ Եւ- շիմ-Եւան, որով և ճարել զշին-Եւան հառհառին վանաց հա- նել յ«Երրորդ Գրք» քրիստոնէութեան մերոյ, և հաւաստել ըստ բանի պատմագրաց թէ՛ կրօնաւորքն հալածեալք 'ի հո- ռոմոց յաւուրս Ռոմանոսի կայսեր 'ի հայս, նորոգեցին զսոյն և ոչ նորոգ կանգնեցին մենաստանն, ըստ որոյ և կոչեցաւ յանուն նոցա՝ հռոմոսին վանք»։

Մէջ բերելով հանդ. Մխիթարեանց եպիսկոպոսի այս տողերն, որոնք արտագրեցինք նորա ուսումնասիրութիւնից այս խնդրոյն վերայ, մենք կամեցանք նշանակել այս տեղ սոսկ նորա «Պատմութիւն հռոմոսին», վերաբերեալ զրբոյկի այս ականերէ հակասութիւնը, որ մեզ խիստ զարմանալի թուաց, ըստ որում, եթէ ենթադրենք որ հայր Յովհաննէսը տասնե- րորդ դարի վերջերում, երբ արեւմուտքում տեղի է ունեցել կրօնաւորների հալածումը, գալով հայաստան, նախ Կարմրջա- ձորի վանքը և այնուհետև Շիրակի, ուր և ըստ Ասողկայ կա- ռուցել է հռոմոսի մենաստանը, որի մասին զրում է Մխի- Թարեանց եպիսկոպոսը, թէ «հաւանական համարիմք մեք միեւնոյն լինել Յովհաննէս հայրն...» հռոմոսի շինողն, ապա ինչպէս հասկանալ նոյն եպիսկոպոսի և հետեւեալ տողերը. «ապացուցութիւն ահա ունիմք յարձանագրութեանց նոյն իսկ հռոմոսին վանաց թիւ ժամանակի շինութեան յու- թերորդ դարու»։ Այս հակասութիւնն աւելի աչքի է զար- նում և նորանով, որ եթէ թոյլ տանք ենթադրելու, թէ հայր Յովհաննէսը մի քսան երեսուն տարով միւս հալածեալ կրօ- նաւորներից առաջ էր եկել հայաստան և շինել հռոմոսի վանքը, այնուամենայնիւ նոյն Ասողկայ ցոյց տուած հռո- մոսի շինութեան 941 թուականը, շատ հեռու է սիւնի արձա- նագրութեան վերայ զանուածից, հայկական ՄԽ (791 թուից),

երբ որ իսկապէս Հիմնադրութիւնն է եղել յիշեալ վանաց, ուրեմն այս դէպքում երբեք տասներորդ դարու հայր Յովհաննէսը կարող չէր լինիլ Հիմնադիր վանաց, որ կառուցուած են ութերորդ դարում: Ուստի այս բոլորից յետոյ մենք հակամիտ ենք ընդունելու Մխիթարեանցի վերջին ենթադրութիւնը հակառակ առաջնի, որ ըստ մեզ միանգամայն սխալ է, թէև Ասողիկն Յովհաննէսին է անուանում շինող վանաց, բայց մեզ համար աւելի հաւանական է թուում դէպքերի առաջ բերած եղրակացութիւնները, նոյն և արձանագրութեան թուականը, քան Ասողիկի շինողը, որ թերևս Ասողիկ իսկական մտքով դործածած չլինէր այս դէպքում:

Հռոմոմոսի վանաց մենաստանի մասին խօսելով, մենք ՚ի նկատի ունէինք նոյն մենաստանի Հիմնարկութիւնը երկու հնակառոյց եկեղեցիներով հանգերձ, այն ինչ այս պարսպապատ մենաստանի մէջ կայ և մի երրորդ եկեղեցի, Ս. Յովհաննէս անուամբ, որը կառուցած է Գաղիկ թաղաւորի որդի Յովհաննէս Շահնշահը Հայկական ՆՁԷ (1038) թուականին: Այժմ այս երեք եկեղեցիների մէջ մեծն ու հրաշակեալն է Ս. Յովհաննէսը, որի մէջ և ներկայումս կատարվում է ժամասացութիւնը: Սա հոյակապ շինութիւն է առանց սիւնի գմբէթաձև: Այս եկեղեցու ժամատունը գրեթէ բոլորովին սիւնազարդ է. մէջտեղում ունի վեց կողով սիւն, հիւսիսային և հարաւային պատերի մօտ չորս չորս հատ, ինչպէս և արևելեան և արևմտեան պատերի մօտ երկ-երկու, բոլոր սիւներն էլ ունին քառանկիւնանի վերնախարիսխ և բոլորաձև ներքնախարիսխ տաշած սև քարերից:

Հռոմոմոսի միւս երկու եկեղեցիները կարի հոյակապ շինութիւններ են, մանաւանդ մեծն, որը կառուցուած է քառակուսի ձևով տասներկու սիւներու վերայ: Սոցա ժամատունները շինուած են անսիւն չորս կամարների վերայ:

Մինչև որ իշխում էին Բագրատունիք, այս մենաստանը ճոխ ու բարդաւաճ վիճակ ունէր, սակայն երբ ընկնում է Բագրատունեաց դաշը ու տեղւոյն հայ ժողովրդի ստուար

մի մասը զաղթում է այլ և այլ կողմեր ու տէրութիւններ, այն ժամանակ ամեյանում է և այս անուանի մենաստանը. սակայն երբ 1174 թուին վրաց Գորգի թագաւորն առնում է Անին և վերակացու նշանակում այստեղ Իւանէ Աթաբէկ Ուռբէլեանին նորա Զաքարիա եղբօր հետ միասին, նորից ինչպէս այս կողմերը, այնպէս և չոռոմոսի մենաստանը, ազատ են մնում Պարսից և այլ աղգերի ասպատակութիւններից մինչև 1239 թուականը: Այս ժամանակամիջոցում նորից վերահաստատվում է վանահայրութիւնը և միաբանական ուխտը, նորից Անուշ հայ ժողովուրդը դիմում է իր նախնեաց հօգակաւոր ուխտատեղին և նորանոր ընծայաբերութիւններ անում թէ մենաստանին և թէ միաբանաց և բարեպաշտական յիշատակներով յաւերժացնում իր անունը: Եկեղեցիների վերայ բազմաթիւ արձանադրութիւններն այս մենաստանի կենդանի պատմութիւնն են կազմում: Այսպէս այդտեղի արձանադրութիւններից երեւում է, որ վրաց իշխանութեան ներքոյ, Զաքարիա Սպասալարի օրով, չոռոմոսի վանքը հայոց իշխանների կալուածն է եղել, որը թերեւ առաջացած լինի նորանից, որ Անիի առման ժամանակ հայ իշխանները չկամենալով թողնել չոռոմոսի սրբավայրը պարսիկների կամ վրաց ձեռքին, գնած լինեն նոցանից: Բայց մի կարգ ուրիշ արձանադրութիւններ աւանդում են և այն, որ յետագայ ժամանակներում մենաստանի վիճակը խանգարուած էր և վանքի ու միաբանութեանն յատկացեալ կալուածները զործադրուել են չարաչար կերպով անհաւատարիմ վանահայրերից իրենց օգտին: Եղել են միեւնոյն ժամանակ դէպքեր, որ զանազան կրօնաւորներ կաշառակերութեամբ ձեռք էին բերում մենաստանի իշխան տէրերից վանահայրութիւնը և յետոյ վանքի արդիւնքը, որը ծախում և որը յափշտակում էին իրենց: Այնուհետև հայ իշխանները, որոնց կալուածն էր չոռոմոսի մենաստանը, տեսնելով այս երբեմն հօգակաւոր մենաստանի քայքայումը շնորհիւ անարժան հոգեւորականաց, նզովելք արգելում են ապագայում վանահարց այս կործանարար արարմունքը և 1228 թ. (Ո՛հէ) հաստատում են այս առիթով

զիր յիշատակի այս բովանդակութեամբ. «Կամաւ ամենակա-
լին Աստուծոյ այս մեր զիր յիշատակի է չիճուկ Գրիգորոյ
հասանայ և եղբայրորդեանց իմոց տերանց Սուրբ Ուխտիս
վանացս հոռոմոսի, որ հաստատեցաք արձանադրով... 'ի յա-
րանց կամ 'ի կանանց ո՛վ կաշառով հայր դնէ, այնպիսին
նզովս առնէ զյուզայի Աստուածաւանդութիւն... և հայր և
այլ գործաւոր որք կաշառս տան յայտնի կամ ծածուկ... և
հայր որ 'ի վանիցս հաց ծախէ կամ 'ի վանիցս 'ի բաց խո-
րէ, նզովեալ եղիցի մահով և կենով...»:

Բայց ինչպէս երեւում է միւս արձանադրութիւններէց,
անարժան կրօնաւորները ուշադրութիւն անգամ չդարձնե-
լով այս նզովքի վերայ, մինչ այն ծայր աղքատութեանն էին
հասցրած հոռոմոսի մենաստանը, որ 'ի Թուին հայոց ՈՂԵ
(1246) հայոց իշխաններէց մինը, Աշոտ, միաբանութեան
Թշուառ վիճակը տեսնելով, ընծայում է վանքին չորս եզ,
երեք կով, չորս էշ և երկու ձի:

Զաքարիայ սպասաւարի մահից յետոյ, մանաւանդ երբ
Շիրակն անցնում է պարսից ձեռքը, երբեմն մեծահոգակ հո-
ռոմոսի մենաստանը իսպառ աւերակ է դառնում մինչև
1685 թ., երբ Արարատեան աշխարհում խաղաղութիւն
տիրելով, Դանիէլ վարդապետի առաջնորդութեամբ վերստին
հաստատվում է տեղւոյն միաբանութիւնը: Դանիէլ վարդա-
պետը, մենաստանն աղբից և ապականութիւնից մաքրելով,
նորոգում է Ս. Յովհաննէս եկեղեցին, իսկ 1785 թ. Շամբեցի
Յովհաննէս վարդապետը նորոգում է զանկազատունը:

Ներկայ դարու սկզբում՝ 1800—1807 թ., Էջմիածնի
խառնուշփոթ օրերում, հոռոմոսի վանքում յաճախ ապաս-
տանում էին Ս. Էջմիածնի միաբանները, մինչև որ երկրում
տիրում էր խաղաղութիւն: Այս մասին պատմած են Աբէլ
Եպիսկոպոսին Էջմիածնու ծերունի միաբաններն, որոնք իրենց
սարկաւազութեան օրերում փախուստ տալով Էջմիածնից,
ապաստանած են եղել հոռոմոսի մենաստանում:

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի Ի

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ *

Ա.

ՈՒՍՈՒՄ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՆ

Ճանապարհորդելով Պարսկաստանի քաղաքները՝ ամեն մի մէջիցի բակին կից գտնուում ես մադրասաներ (վարժարաններ): Եւ շատ մէջիգներ իրանք ծառայում են որպէս մադրասաններ: Դու տեսնում ես մի կողմում, իւր թթուած դէմքով, փոքրիկ խալիչայի վերայ ծալապատիկ նստած է մօլլան, վարժապետը: Նրա առջև դրուած է փոքրիկ դրքակալ, մի երկայն նախշուն թանաքաման իր եղեգնեայ գրիչներով, և մօտին դրած են մի քանի դալար ճիւղոտ, խեղճ աշակերտների հոգեհանր:

Մադրասէի յատակի ամբողջ մակերևոյթը ծածկուած է փոքրիկ և մեծ աշակերտներով, խառն ի խուռն նստոտած, որը մերկ գետնի վերայ, որը փսիաթի վերայ, իսկ ոմանք, որ հարուստ են՝ իւրեանց տանից բերած փոքրիկ կապերտի վերայ:

Աշակերտներից ամեն մինը իւր առջև դրած ունի գիրքը ծնկների վերայ, գլուխը կռացրել է դէպի ընթերցարանը

*) Խմբագրութիւնս յոյս ունի բաւականութիւն պատճառել իր ընթերցողներին՝ լոյս ընծայելով «Արաքսում» հանդուցեալ Րաֆֆիի անտիպ գրուածքներէից: Սյս անգամ տպում ենք մի քանի կոոր Պարսկաստանի կեանքից:

Վերելը դրած վերնագիրը բնագրում էկայ:

և կարգում է բարձրաձայն, անդադար զլուխը դէպի ցած շարժելով: Աշակերտների աղաղակը միախառնուելով, հնչեցնում են խիստ անախորժ և աններդաշնակ ձայն:

Մի այգալիսի մազրասէի այցելութեան էի դնացել ես: Ինձ շատ զարմացրեց աշակերտների անդադար շարժումը: Ես մօտեցայ մօլլային և հարցրի զրա պատճառը: Մօլլան խիստ զարմացած կերպով պատասխանեց.

— Աշակերտները կարգում են սուրբ զրքեր և Աստծու անունն ամեն անգամ արտասանելիս նրանք պարտաւոր են երկրպագանել:

Ես հասկացայ որ աշակերտների կարգացածը կամ զօրան պիտի լինէր և կամ այլ կրօնական զրքեր, և ասացի մօլլային.

Իս շատ փնասակար է աշակերտների առողջութեանը, որովհետեւ այդպէս չօքած, մէջքը կռայրած դրութեան մէջ, զլխի անդադար դէպի ցած շարժումը, կպատճառէ արեան մակընթացութիւն դէպի ուղեղը, երեկայի աչքերը կլցուին արիւնով և կպատճառեն զլխի պտոյտ և աչքերի ցաւ: Այլ և մէջքը միշտ այդպէս կռացած պահելով՝ մէջքի ողնաշարն ևս ծռում է իւր ուղղութիւնից, այնպէս որ երեկայքը ոչ միայն կլինին սապատող, այլ և կուրծքի ոսկորները և մեկնակները ճնշելով սիրտը և թոքերը՝ նրանք կստանան կուրծքի և սրտի ցաւ:

Մի հեգնական ծիծաղ շարժեց իսլամի մանկավարժի թթուած ռէխը, և նա պատասխանեց ինքնաբաւական համոզմունքով:

— Սուրբ զրքի ընթերցանութիւնը ոչ միայն այգալիսի ցաւեր չէ պատճառում, այլ ընդհակառակն նա փարատում է բոլոր ցաւերը, ով որ կարգում էր նրան:

— Այդ մոլեռանդութիւն է, կտրեցի ես մօլլայի խօսքը. ես բժիշկն եմ, ես ոչ մի երկրում չեմ տեսած այնքան աչքի ցաւ, կուրծքի ցաւ, մէջքի ցաւ, որպէս Պարսկաստանում: Այդ բոլորի մեծ մասը երեխան ստանում է, իմ կարծիքով, մազրասէներում: Այլ և այն բազմաթիւ գեմորոյի (մայասխի)

և նիկրիսի Հիւանդութիւնները նոյնպէս մագրասէների ճնունդ է, երեխաների գետնի վերայ ծալսպատիկ նստելուց:

Այդ բոլորը մարդկանց մեղքերիցն է, ասաց մօլլան, որովհետև նրանք չեն կարգում Աստուծոյ դրքերը:

Ես նկատելով, որ մօլլայի Համոզմունքը աւելի պինդ էր, քան թէ նրա առաջ դրած քարը, (որի վերայ նոյն բոպէին նա որոնում էր իւր. . . .) թողեցի այդ խօսակցութիւնը, և Հետաքրքրուեցայ տեղեկանալ նրա մանկավարժական մէթոդին:

Ես նկատեցի, որ մանկավարժութիւնը պարսիկների մէջ գտանվում էր ամենաթշուառ դրութեան մէջ. ոչ միայն դաստոտութեան համար, այլ նոյն իսկ ընթերցանութեան համար պարսից դրերն անմատչելի են:

Պարսիկները այժմ սեպհական տառեր չունին, նրանք դործ են ածում արաբական տառեր, որի թէ՛ դրութեան ձևը և թէ՛ կարգալու դժուարութիւնը, ամբողջ տարիներով մաշում է խեղճ երեխաներին, մինչև որ նրանք կարողանում են հասարակ ընթերցանութիւնը սովորել:

Ես տեսայ մի քանի երեխաներ, որ չորս տարի մագրասէի հասիրների վրայ չդրած, սրբազան տառերին երկպառակութիւն էին տալիս և տակաւին հասարակ ընթերցանութիւնը չդիտէին:

Այբբենարանը (ալիֆ-բէյր) վերջացնելուց յետոյ իսկոյն երեխայի ձեռքը տալիս են զորանը, որի ձայնաւորի նշանները (զաբար, դեր, գուլ և այլն) դրուած լինելով, իբր թէ հեշտանում է ընթերցանութիւնը: Դորանի վերայ, որի միտքը ինքն մօլլան չէ կարող հասկանալ, երեխան տանջվում է ամբողջ տարիներ, մինչև նա փոքր ի շատէ ընթերցանութեան ընտելանում է. ապա տալիս են նրան պարսկերէն դրքեր, (մեծ մասամբ հադիսների, այսինքն կրօնական աւանդութիւնների դրքեր), որոնք բոլորն գրուած են առանց ձայնաւոր նշանների: Երեխան մի քանի տարի չարչարուելով հազիւ ուսանում է ընթերցանութիւնը այն էլ դրութեան մի քանի ձևերով միայն, որովհետև դրութեան ձևերն

այնքան շատ են, որ ամբողջ կենքում պէտք է սովորել *):

Մի խօսքով ամբողջ տաճարում երեկոյան հազիւ թէ կարողանայ սովորել դրութեան մի քանի ձևերն: Սա Պարսկաստանի մէջ լուսաւորութիւն տարածելու զլիաւոր արգելքներէն մինն է:

Այդ հասկանալի է, որ արաբական դրութեան այդպիսի կրճատեալ ձևն առաջ է եկել դրութեան նիւթերի չը լինելուց: Դորանի այէթներն առաջին անգամ դրուեցան ոչխարի թիակներէ վերայ: Իսկ թղթի արուեստագործուելուց յետոյ պարսիկները դարձեալ չեն մտածում փոխել դրութեան ձևերէն, կամ թէ ընդունել մի այլ ազգի այբուբենը: Այդ մասին շատ յարմար է հայոց այբուբենը, որ բոլորովին կարող է համապատասխանել պարսից և թուրքերի լեզուի հընչումներին:

Պարսից դրութեան ձևերը ոչ միայն դժուարացնում են ընթերցանութիւնը այլ և տպագրութիւնը: Մինչև ցայժմ Պարսկաստանը չունի դեռ սչ մի տպարան և նրանք վարժում են ձեռագիր դրքերով: Վիմագրութիւնը դեռ նոր է մտել նրանց մէջ: Զը նայելով որ պարսից դրականութիւնը իւր հարստութեամբ զերազանցում է շատ արեւելեան և առհասարակ ասիական ազգերի դրականութիւնից:

Ամբողջ Պարսկաստանի մագրասէները ժողովրդական են, մօլլաների հսկողութեան տակ: Եւ այս մագրասէներէն ոչ մինում չէք կարող գտնել, որ ուսուցանէին բացի պարսկերէնից օտարազգի լեզուներ: Արաբերէն սովորում են միմեայն ընթերցանութիւնը՝ զորանը կարգալու համար, բայց ոչ լեզուն: Արաբական լեզուն սովորում են մասնաւորապէս նրանք, որոնք պատրաստվում են մօլլայ լինել:

Կառավարութիւնը իւր կողմից չունի հիմնած դեռ ոչ մի ուսումնարան: Ինձ ասացին, թէ Շահը քանի տարի առաջ Թաւրիզում հիմնեց ուսումնարան, որ կոչվում է մուալիմսա-

*) Գրութեան նշանաւոր ձևերն են,—խաթթի զորանի, նասթալիխ, շքաստայ, զիւանի, խաթթի քուֆի:

նայ, և մի ուսումնարան Թէհրանում, որ կոչվում է եարր-
ֆընշան: Նա հրաւիրեց եւրոպացի ուսուցիչներ, եւրոպական
լեզուներ և զիտութիւններ ուսուցանելու: Այդ ուսումնա-
րաններում ընդունվում էին աշակերտներ և օտար ազգերից:

Բայց մոլալիմսանները տեսնում են մի քանի տարի
միայն: Մօլլաների մօլի նախանձը խափանում է այդ օգտա-
ւէտ Հիմնարկութիւնները: Մուշտայիլի մինը (գլխաւոր մօլ-
լայ) բարձրանում է ամբիօնի վերայ և ժողովրդին տալիս է
մի այսպիսի քարոզ. «ձեր որդիքը այդ մոլալիմսանների
մէջ ուսանելով Ֆրանկների լեզուներ և զիտութիւն՝ հոգւով
և մտքով կլինին Ֆրանկներ և կզրկուեն իսլամի սրբազան
լեզուից, արաբերէնից: Եւ նրանք մեռանելու ժամանակ երբ
նենքիր մօւնքիրը *) կդան նրանցից Հարցնելու նրանց ազգը
և կրօնքը՝ նրանք չզիտենալով արաբերէնը՝ կսկսեն Ֆրանզի
լեզուով պատասխանել: Եւ նենքիր մօւնքիրը նրանց Ֆրանզ-
ներ կարծելով, կը տանեն դժոխքը, որպէս անհաւատներ»:

Այդ մի քանի խօսքերը բաւական էին յիմարացնելու կոյր
ժողովուրդը, որ նրանք այլ ևս չկամենան իւրեանց որդիքը
մոլալիմսանայ ուղարկել: Դժբախտաբար սոյն միջոցներում
Թաւրիզի մոլալիմսանայի տան շինուածքի մի կոյտը քանդ-
վում է: Այդ դէպքը վերին ղօրութեան վերաբերելով՝ տա-
րածվում է լուր, թէ Մուհամէդը չէ կամենում իսլամի մէջ
Ֆրանզների լեզու և զիտութիւն մտցնել: Եւ մոլալիմսա-
նաները թէ Թաւրիզում և թէ Թէհրանում արդելվում են:

Պարսից գրականութիւնը յատկանում է իւր բանաս-
տեղծական ոգւով, կարծես գործնական և իրողական մտա-
ծութիւնը երբէք չէ սովորել այդ ազգը: Արբեցած դէյլանի
ծխով, իւր ուղեղը բորբոքած աֆիօնի թմրութեամբ, ցօղուն

*) Նենքիր մօւնքիրը՝ այն հրեշտակներն են, որ գալիս
են մեռանող մահմետականի մօտ, երբ նրա հոգին տակաւին
չէ բաժանուած մարմնից: Որովհետեւ երկնքի լեզուն արաբե-
րէն է՝ նրանք ևս նոյն լեզուով հարցնում են մեռանողից
բալմէի շահադաթը, այսինքն նրա հանգանակ հաւատոյն և
մեռանողը պիտի պատասխանէ նոյն լեզուով:

շաղկապանի մօտ, ողկուղիների հովանիների տակ, միշտ իւր կիսամերկ հարեմների քնքշութեամբ հրապուրուած պարսիկը, արդարեւ չէր կարող գործնական կերպով մտածող մարդ լինել, նա բնականապէս լինում է երեակայող: Սյդ պատճառաւ պարսիկների բանաստեղծութիւնը առաւել երեակայական է, քան թէ բնական: Բնութիւնը ղգալի չէ պարսիկներին, ո՛չ միայն բանաստեղծութեան մէջ, այլ և նկարչութեան ղեղարուեստից մէջ:

Հաֆիսի երգերը հնչում են աւելի քաղցր քան թէ Շիրազի ղեղեցիկուհիների քամահը, բայց նրա հերոսուհիները ապրում են աւելի նրա ղլիում, կամ հրճվում են արմաւենի ծառերի տակ ճէննաթի հուրիների հետ:

Փիրգովսու հրաշալի գործը, ՇաՀնամէն, այդ անմահ արձանագրութիւնը ժողովրդական վիպասանութեան, թէև նա չունի Վալտէր-Սկօտի պատմական ճշտութիւնները, բայց նրա վիպասանական ճարտարութիւնը, ղերպանցվում է հոմերոսի Եղիականից: Փիրգովսու հերոսները երեւում են հրակայական ղորութիւնով, նրանք ներկայացնում են տիտանական ուժեր, հերքուլաներ, աջէմի փահլավաններ, իսկ մարդու հոգեկան յատկութիւնները, բարեաց աղնիւ մտապատկերներով պահպանուած են նրանց մէջ ամենայն ճշտութեամբ:

Մասնաւի հեղինակը իւր երգերի մէջ անձնատուր է լինում առաւելապէս սոփեստականութեան, ղա միակ ղիրքն է, որ իւր սուր, միստիկական ոճով փշրում է իսլամի կրօնական մոլեռանդութիւնները: Մասնաւին թէ և չունի Վալտէրի սիստեման իւր փիլիսոփայութեան մէջ, այսուամենայնիւ նա կարող է առաջին աղատ հեղինակութիւնը համարուիլ, ընդգէմ իսլամի սնտիապաշտութեանց:

Սաադիի առակները առաջին ակնն են բռնում բարոյապատում ղրուածքների մէջ: Նրա առարկաները չունին, ոչ Եղովպոսի, ոչ Կոիլովի և ոչ Լաֆօնաէնի առակների ձևերը— անշունչ, անկղու առարկաների խօսակցութեամբ ղուրս բերել բարոյականութիւն: Սաադիի առակները առնուած են կենդանի տիպերից, այդ պատճառաւ նրանց աւելի յարմար է

փոքրիկ վէպիկներ կոչել, քան թէ առականեր: Նրա Գուլիստանը և Բօստանը կարող են համարուել արեւելեան կեանքի ճիշտ պատկերները:

Ղազանիի, աւելի նոր բանաստեղծի երգերը, նշանաւոր են իւրեանց երգիծական և պարսաւարանական ոճով, թէև նրանք զուրկ են հէյնէի նուրբ սրախօսութիւններէյ:

Պարսկաստանը չունի թատրոններ, և բեմական արհեստը նրանց մէջ դեռ անծանօթ է: Իմամների նահատակութիւնը մուհարլէմի ներկայացումների մէջ, փոխարինում են բեմական եղերերգութիւնը և օյինբազների ծիծաղաշարժ օյինները (ներկայացումները) հարսանիքներում՝ փոխարինում են կատակերգական պիեսները:

Պատմական զրուածքները, ըստ մեծի մասին կրում են իւրեանց վերայ պարսից հաճոյամոլ բառաուկի կեղծեալ կնիքը: Նրանց զրոգները եղել են կամ թաղաւորներին ժամանակակից մարդիկ, և կամ՝ նրանց խիստ մերձաւորը: Սյոյ պատճառաւ նրանք աւելի գովասանական են, քան թէ պահպանում են պատմական ճշտութիւններ: Որպէս Միրզայ Մուստաֆայ-խանը, Նալիր-Շահի քարաւղարը, զրեց նրա պատմութիւնը Թարիխ-Նադիր անունով:

Գիտնական և արհեստական զրքերը այնքան աննշան են, որքան որ յետ է մնացել Պարսկաստանը գիտութեան և արհեստի մէջ. զրանց փոխարէն պարսիկները խիստ հարուստ են արձակ և ոտանաւոր վիպասանական և ռօմանական բանաստեղծութիւններով, որպիսի են Խամսէի-Նիլզամին, Ղահրաման Նամէ և այլն:

Տիպերը այդ վիպասանութիւնների ստեղծուած են զրոգների երեակայութիւնից, քան թէ բնութիւնից. նրանք որքան ծայրայեղ հրապուրիչ են, այնքան էլ մտայածին առասպելական են:

Պարսից զրականութեան մէջ առաջին դերն են խաղում հադիսների զրքերը: Նրանք մի տեսակ ժողովածուներ են կրօնական աւանդութիւնների, որոնք համապատասխանում են քրիստոնեաների «վարք սրբոյ» կոչեցեալ զրքերին, թէև

Հատիսները իւրեանց առասպելներով դերազանցում են բոլոր դիւցաբանական ասացուածներից, թէ յունական և թէ հռովմէական:

Այդ Հատիսների մէջ դուք կը տեսնէք ուջիբնիչներ, որոնք, ովկիանոսի մէջ կանգնած, կէտ ձուկը հանում են ջրից, ձեռքով խորովում են արեգակի վերայ և ուտում, դուք կը տեսնէք մալաքքաներ, ֆրուշտաներ (Հրեշտակներ), որոնք երկնքով սլանալու ժամանակ, նրանց մի թւէք սահում է դետնից: Դուք կը տեսնէք Հուրիներ, որոնց դէմքը եօթանասուն արեգակի փայլողութիւն ունի, որոնց զլուխը արեւէլք, իսկ ոտքերը հասնում են արեւմուտք...

Հադիսներն գլխաւոր մանկավարժական դրքերն են մադրասանների մէջ, որոնք այնքան խորին կերպով տպաւորում են երեխայի թարմ ուղեղի մէջ մոլեռանդ սնահաւատութիւնը, որ պարսիկը դառնում է երեւակայական մարդ, և նա իւր կեանքում ընդունակ չէ ազատ մտածելու:

Չը նայելով որ Ատրպատականը մեծ մասամբ բնակեցրած է զանազան թուրքի ցեղերով, որոնք խօսում են նոյն ազգի լեզուով, բայց նրանք զուրկ են զրականութիւնից իւրեանց ազգային լեզուաւ: Թուրքերը գրում են և կարդում են պարսից լեզուով: Միակ բանաստեղծը Նաբութին երգեց իւր ողելից տողերը հայրենի լեզուով: Թէև նա իւր երգերի մէջ հետեւած է հաֆիսին:

Ք.

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Կ Ա Ն Ա Ղ Ա Ն Դ Ն Ե Ր

Մարդ այն ժամանակ միայն սկսում է մտածել իւր ազատութեան վերայ՝ երբ նրա ստրկութեան շղթաների ծանրութիւնը աւելի և աւելի զգալի է դառնում: Մարդ այն ժամանակ միայն սկսում է ազատ կերպով մտածել՝ երբ նրա համոզմունքները, կարծիքները, բռնաբարվում են:

Ամեն երկրում, ամեն ազգի մէջ, ուր չկայ կրօնքի և խղճի ազատութիւն՝ ազանդները և հերձուածները յայտնվում են աւելի շատ: Ասածիս ապացոյց է Պարսկաստանը: Սյստեղ Մուհամէդի վարդապետութիւնը պահպանվում է թէ հոգեւոր և թէ քաղաքական կառավարութիւնից ծայրահեղ խստութեամբ: Մուհամէդի վարդապետութեան և նրա շարիաթի դէմ որ և իցէ թերահաւատութիւն յայտնողը համարվում է քեաֆար (անհաւատ), և դատապարտվում է քարկոծ լինելու:

Սյստամենայնիւ Պարսկաստանի մէջ ազանդները խիստ շատ են և նրանք աւելանում են օրէցօր:

Երեսուն տարի առաջ Շէյխ Ահմադ Բահրէյնցին, այդ համարձակ Լուտերը շիւիքեան մուսուլմանների, քարոզեց մի այսպիսի վարդապետութիւն, թէ կրօնքը չէ կարող հասնել իւր բարոյական նպատակին, երբ նա պայմանաւորվում է արտաքին ծիսապաշտութիւններով և արարողութիւններով միայն: Կրօնքը պիտի ազգէ մարդու հոգու և խղճի վերայ. նա պիտի սրբէ մարդու սիրտը՝ լինելու բարի գէպի Աստուած և սիրով գէպի նրա արարածները:

Սյգ ասացուածի հիման վերայ Շէյխ-Ահմադ հերքեց շարիաթի օրէնքները, որոնք նիւթապաշտական արարողութիւններով յուսադրում էին հաւատացողներին դտանել հօգու փրկութիւնը:

Նա ասաց, որ հոգու փրկութիւնը կարելի է դտնել միմեայն Աստուծոյ հետ հաշտուելով: Եւ Աստուծոյ հետ հաշտուելու

Համար այս և այն իմամբ, այս և այն խալիֆան չեն կարող միջնորդ լինել, որովհետև նրանք մեզ նման կրքերի տէր մարդիկ են: Միջնորդը Աստուծոյ և մարդկութեան մէջ պիտի լինի մի անձն, որ ծագում էր Աստուծոյ զոյութիւնից:

Այդ միջնորդը ճանաչեց նա Աբու-Թալէբի որդի Ալիին, տալով նրան վալիուլլահ (Աստուծոյ ղեսպան) անունը:

Շէյխ-Ահմադը չէր ուրանում Ալիի մէջ մարդկութիւնը, և չէր ճանաչում նրան իբրև Աստուծոյ անձներից մինը, այլ նա դաւանեց նրան իբրև մի Հայելի, որ ցոլացնում էր իւր մէջ աստուածութիւնը իւր ամբողջ բովանդակութեամբ:

Շիրիքեան աշխարհի մէջ մինչև այն օր Ալիի մասին երդուած բազմաթիւ բանաստեղծական զովասանութիւնքը նրա դործած գերազրաշ սքանչելիքների մասին, որոնք այնքան խորին կերպով տպաւորուած էին ժողովրդի սրտի մէջ՝ առիթ տուին նրան Համակրել Շէյխ-Ահմադի նոր վարդապետութեանը և նա շուտով ունեցաւ Հետևողներ և կազմեց իւրեան մի կուսակցութիւն, որ կոչուեցաւ նրա անունով Շէյխի:

Շէյխիքը այնքան բազմացան, որ Համարեա կէս կիսեցին Շիրիքների մի մասը և կազմեցին, եթէ կարելի է ասած, մի առանձին եկեղեցի և ունեցան առանձին Մուշտայիդ:

Մնացորդ շիրիքները, այսինքն շարիաթի կանոնների Հին կուսակիցները, շէյխներից որոշուելու Համար, կոչուեցան *Դուալա*, որ նշանակում է շարիաթին հնազանդողներ:

Շէյխին, Համեմատելով մութաշառուիի Հիտ, ներկայանում է ազատ բողոքականութիւն ընդդէմ մոլեռանդ կաթոլիկութեան. վերջինը որքան կաշկանդուած է շարիաթի նախապաշարմունքներով՝ այնքան էլ ազատ է առաջինը իւր Հայեցքների մէջ:

Մութաշառուները չընդունեցին Շէյխ-Ահմադի վարդապետութիւնը Հիմնուելով այն աւանդութեան վերայ, թէ իսլամի կրօնական վերանորոգութիւնը չէ կարող լինել Հասարակ մարդու ձեռքով, այլ մի անձի ձեռքով, որ շուտով զուգորդ էր Մարգարէի արիւնից, որին Աստուած նախատահմանէ է դրա Համար, և որին նա պիտի աշխարհն յուղարկէ:

Այդ անձը, վերջին իմամը—Մէհդին էր, որ և կոչւում է Սահարի Զաման (ժամանակների տէրը), որի զալստեանը շիաները սպասում են այնպիսի մի յուսով, որպէս Իսրայէլը սպասում է Մեսսիային:

Շիւքի և Եսգիդի սրից ազատուելով՝ այդ աներեղութեացած իմամը, Մէհդին, թողեց խիստ հրապուրողական հաւատալիքներ իւր մասին, թէ նա մի օր պիտի յայտնուի, և կը բերէ իւր հետ զօրանի այն երեք գլուխները, որ զողացաւ Օսմանը, և կը լրացնէ Աստուծոյ խօսքը, կը բացատրէ զօրանի մինչև այն օր անմեկնելի քնացած այաթներէ խորհուրդը, և կ'իկրանորոգէ Իսլամը, կը տարածէ նրան բոլոր աշխարհի վերայ, և կ'թագաւորէ մինչև յաւիտեան *):

Ամեն մի երեւոյթ, որի բնական պատճառները քննում էին Շիային անբացատրելի՝ գուշակել էին սալիս նրան Իմամի յայտնութեան մերձակայ լինելը: Այդպիսի երեւոյթները շատ անգամ ձգում են Շիային ծիծաղելի սնահաւատութեան մէջ, օրինակի համար, քսան տարի առաջ, Թաւրիզ քաղաքում, Սահարի-Զամանի անունով շինուած մէջիդի դրան մէյդանում, մասվաճառը եղը մորթելու միջոցին, յանկարծ խեղճ անասունը դուրս է պրծնում, փախչում է և ուղղակի մտնում է Սահարի-Զամանի մէջիդը, որ շատ մօտ է լինում սպանդարանին:

Որովհետև մէջիդը ծառայում էր այդ քաղաքում որպէս սպաստանարան (բաստ), ուր ամէն մի պատսպարուած յանցաւորին չէր կարելի ստիպողական ձեռքով դուրս հանել, այդ պատճառով և մասվաճառը չէ համարձակվում դուրս բերել իւր զոհը: Միայն նա տարածում է ժողովրդի մէջ շատ զարմանալի խօսքեր, թէ երբ նա կ'ամենում եր կտրել եղան վիզը, լսեց նրա բառաչմունքի մէջ որոշ ձայներով արտասանուած Մէհդիի անունը, որից եղը խնդրում էր օգնութիւն,

*) Ղորանի այդ երեք գլուխների մէջ, շատ զարմանալի բաների հետ գրուած է և այն այէթը, որի մէջ նշանակուել է Ասմի-աղամը, այսինքն Աստուծոյ իսկական անունը, որի կարգալու ժամանակ կատարվում են մարգու բոլոր ցանկութիւնները, զօր էթէ նա ասելու լինէր սարերին ոսկի դառնալու, նոքա ոսկի կ'դառնային:

և նոյն ըոպէին եղան ոսնակապերը բացուեցան և նա վաղեց զէպի մէջեդը:

Այդ լուրը տարածվում է բոլոր քաղաքում, և Սահարի-Ջամանի մէջիդում ապաստանած եղը կատարելապէս վայելում է եղիպտական ապիտի փառքը: Նրա ոտքերի տակ տարածվում են թանկադին խալիչաներ և կերակրում են քիշմիշով ու արմաւով: Նրա ամեն մի մասերը բաժանվում են որպէս սրբութիւն, և ամեն կողմից դիմում են զէպի նա յաւաղարների ամբօխը:

Այդպիսի սնապաշտական զէպքերը պատահում էին շիլդեան աշխարհում խիստ շատ, մինչև 18—*) թուին յայտնվում է Սէիդ-Ալ-Մուհամէդ Շիրազցին, մինը զխաւոր աշակերտներից Շէյխ-Ահմուդ բահրէյնցու:

Նա յայտնեց իւր մասին, թէ ինքն էր վերջին Իմամը-Մէհդին, որը պիտի աշխարհ դար, և կոչեց իւրեան բաբ (դուռն) այն մտքով, որ այդ դռնով միայն կարելի էր մտնել Ամիրալ-Մոմին (Ալիի) վիլայէթը, այսինքն նրա արքայութեան մէջ:

Բարը ներկայացրեց իւրեան իբրև աշխարհային տեղապահ Ալիի, Ասածոյ միջնորդի, որի մասին Շէյխ-Ահմուդը ոչ մի անձն չէր ցոյց տուել:

Բաբը ունեցաւ շատ հետեողներ, որոնք կոչուեցան բաբի: Խիստ կարճ ժամանակում նրա ուսմունքը տարածուեցաւ Պարսկաստանի ամեն մի անկիւնում, առաւելապէս Ղազվինում, Ջանդանում և Թէհրանում:

Բաբիութիւնը, թէև երեւեցաւ կրօնական կերպարանքով, հիմնուած Շիաների փայլուն աւանդութիւնների վրայ Ալիի և Մէհդիի մասին, բայց նրա զաղտնի նպատակը և ներքին կազմակերպութիւնը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ կոմունայի համապատկերը:

Բաբը քարոզում էր ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն: Նա հերքում էր սեպհականութեան իրաւունք

*) Ընագրում լրացրած չէ թուականը: Խմբ:

ունենալ: Նա զինաւորվում էր Իսլամի հոգեւոր և մարմնաւոր իշխանութիւնների դէմ:

Մի այդպիսի վարդապետութիւն, որքան համակրութիւն ստացաւ սարուկ, յաղթահարուած ժողովրդի մէջ՝ այնքան էլ զրգռեց Շահի և մօլլաների բարկութիւնը, որոնք շուտով բարձրացրին բաբիների դէմ ամենասարսափելի հալածանքներ: Երեւոյան նահատակներ և զոհերի թիւը օր ըստ օրէ սկսեց բազմանալ *): Զանգանի կոտորածի բազմաթիւ նահատակները իւրեանց արիւնով կնքեցին նորածին վարդապետութիւնը:

Ինքը բաբը բռնվում է, և առ ժամանակ Սալմաստայ Զահրիի բերդումը պահուելով, Թաւրիզում դառի է կանչվում, զլսաւոր մօլլայներից կազմուած մի ժողովքի մէջ: Շէյխիների մօլաշայիզը չէ ներկայանում ժողովքին: Եւ մօլթաշարիֆը դատապարտում է նրան մահուան պատժի: Եւ բաբը նոյն քաղաքի Ալաղափուի բակումը, իւր երկու աշակերտների հետ հրացանազարկ է լինում:

Մինչև վերջին շունչը նա մնում է հաստատ իւր համոզմունքի վերայ: Նա մեռնում է փառաւոր մահուամբ. բայց բաբիութիւնը մնում է կենդանի նրա հետևողների մէջ:

Բայի բաբիութիւնը, Պարսկաստանում շատ է և այլ աղանդների թիւը: Բայց դրանց հետևողները այնքան ծածուկ են պահում իւրեանց վարդապետութեան իսկական խորհուրդը, որ շատ դժուար է նրանց մասին որոշակի տեղեկութիւն ստանալ: Պարսից գրականութիւնը անգամ չէ տալիս նրանց մասին պարզ տեղեկութիւններ: Եղած զրբերը դրուած են, կամ չափազանց կրքերով, և կամ աւելորդ զրպարտութիւններով:

*) Բաբիների նահատակների մէջ նշանաւոր եղան Սօլէյ-Սամատ Լէի Օւնգանցին, որ իւր կուսակիցներով պատերազմեց Շահի զօրքերի հետ, Նահնայ-խանը, երևելի կալուածատէրը, որին թէհրանում սպանեցին կենդանւոյն նրա մարմնի մեջ վառած պտորոյգներ անցուցանելով: Անանց մէջ նշանաւոր եղաւ Վուրաթթու Էյն (աչքի լոյս) կոչուած վկայուհին, Բաբիի սիրելին:

Մի քանի տեղեկութիւններ, որոնք ես կարողացայ հաւաքել զանազան աղանդաւորների ներկայացուցիչներից՝ հաղորդում եմ քեզ, թէ եւ նրանք չեն այնքան լիակատար:

Պարսկաստանի բարձր իմաստութիւն ունեցող դասի մէջ տարածուած է Սուֆի կոչուած աղանդը: Դա մի տեսակ փիլիսոփայութիւն է, որ յիշեցնում է Յունաստանի սոփիստութիւնը: Սուֆիները հերքում են կրօնական վարդապետութիւնները, համարելով նրանց մարդու անհատական զարգացմանը վնասակար: Նրանք ներողամիտ են դէպի ամենայն ազգ, համարելով բոլորին իւրեանց եղբայրներ:

Սուֆիները հաւատում են մի գերազոյն էակի, որ տարածուած է բոլոր առարկաների մէջ, թէ երկնային, և թէ երկրային: Նա իւր ստեղծագործող զօրութեամբ կեանք է տալիս նրանց, ձևափոխում է և կառավարում է: Ամենաչնչին ծաղիկից սկսեալ, մինչև փոքրիկ զեռուներ, կրում են իւրեանց մէջ նրա էութիւնիւնից: Այդ պատճառաւ տիեզերքի մէջ ոչինչ բան պիղծ չէ: Այլ ամեն մի երևոյթ և ուժ այն գերազոյն էակի յայտնութիւնն է:

Մարդը, իբրև ստեղծագործուած առարկաների մի մասը, նոյնպէս ունի իւր մէջ նոյն գերազոյն էութիւնից: Եւ մարդու բոլոր գործունէութիւնը պայմանաւորվում են նոյն էութեան զօրութեամբ: Ուրեմն նա պիտի լինի ազատ և ոչինչ օրէնքներ չպիտի սահմանափակեն նրա ձգտումները:

Դահլիճները, որ նշանակում է ժամանակականք Սուֆիներին, բոլորովին հակառակ փիլիսոփայութիւն ունին: Նրանք չեն հաւատում ոչինչ գերազոյն էակի և համարում են տիեզերքն ժամանակի ծնունդ, — տարերքի ֆիզիքական և քիմիական միաւորութեան արտադրութիւն: Նրանք հերքում են աստուածութիւնը և հոգու անմահութիւնը և մարդու կեանքը դնում են միայն այս աշխարհում, քանի նա ապրում է, քանի նրա մարմնի շինուածքը խանգարուելով չէ դարձել իւր բաղադրութեան տարրերէին:

Դահլիճն ասում է, թէ, ամեն կենդանի մեր հողաղնդի արարած է: Նա իւր զոյութիւնը պահպանելու համար, բա-

Ժանորդ պիտի լինի երկրին, այդ հասարակաց սեղանին, նրանից իւր ապրուստը ճարելու համար: Զօրեղ ձեռքով սեպհականել իւրեան աւելի շատ հող, քան որ բաւական է մի մարդու պիտոյքներին՝ դա հասարակաց ընչի յափշտակութիւն է: Իսկ տիրել իւր նման մարդկանց վերայ, և ճնշել նրանց իրաւունքը, դա ծայրայեղ բռնակալութիւն է:

Պարսկաստանում կան և Վահագն-ալ ինքն կոչուած աղանդաւորները: Դրանք հաւատում են մարդկանց մահից յետոյ հողիների զանազան կենդանիների մէջ տեղափոխուելուն:

Պարսկաստանի մէջ մինչև այսօր զանվում են հետևողներ հին զրադաշտական կրօնի: Նրանք կոչվում են Գաբր: Զենդավեստան դեռ կարգացվում է նրանց մէջ, որպէս սուրբ գիրք:

Պարսիկների մէջ կայ և մի տեսակ ծածուկ կրօնք, որի հետևողները իւրեանց կոչում են Դաւանդ: Դրանք իւրեանց համարում են Դաւիթ Մարգարէի աշակերտներ և կարդում են Սաղմոս, Թէև նրանց ծէսերը և աւանդութիւնները շատ տարբեր են հրէաներից:

Մի քանի նոր մօքեր և փիլիսոփայութիւններ մտցրին Պարսկաստանում այն պարսիկ ուսանողները, որոնց Շահը հարիւր յիսուն հոգու չափ ուղարկեց Փարիզ կրթութեան համար: Այդ ուսանողներից Թէև չճանց ոչ մի հանճար և ոչ մի տաղանդ՝ այսուամենայնիւ նրանք ձգեցին Պարսկաստանում մի փոքրիկ լոյս եւրոպական կրթութեան և ճանապարհ բաց արին եւրոպական կրթութիւնը իւրեանց աշխարհում մտնելու:

Բայց մօտ է Ժամանակը: Պարսկաստանը երկար չպիտի մնայ իւր խաւարի մէջ: Ծածուկ աղանդները արդէն ձգել են Իսլամի կաղմուածքի մէջ զանազան կայծեր, կայծեր, որոնք մի ազատ քամու են կարօտ, որ յանկարծ բռնկեն և հրդեհեն նրա գոյութիւնը...

Պ.

Դ Է Ր Վ Ի Շ

Պարսկաստանի մտաւոր կեանքի մէջ մեծ դեր են խաղում նաեւ դէրվիշները: Նրանք կոչվում են՝ և ֆազլի, զաւան-դար, որոնք նշանակում են խեղճեր:

Դէրվիշին հեշտ է ճանաչել իւր արտաքին կերպարանքից անդամ: Դու տեսնում ես մի մարդ երկայն, չսուզուած մազերով, որոնք կապած են, կամ սեւ թելերից վարսակալով, կամ պլխին դրած ունի կարմիր և զանազան թալիսմանական զրուածքներով ասղնեգործած մի թաղ: Նա հագած ունի միայն մի շապիկ սպիտակ կտաւից, որ հասնում է մինչեւ նրա մերկ ոտքերը: Եւ մէջքը պնդել է նոյնպէս թալիսմանական տառերով զարդարած լայն գօտիով: Նա ձգած ունի իւր ուսին ընձու կամ առիւծի մորթի և մերկ բազուկից քարշ է տուած հնդկաբնկուլից շինած ԲԱՆԴՆԱԼ—իւր միակ ամանը, որ նա ման է ածում իւր հետ: Նա իւր ձեռքին ունի մի ահագին մահակ կոճղնաւոր բամբակի ծառից և կողքից քարշ է տուած իւր եղջերափողը (նաֆիր): Պարսկաստանի բոլոր քաղաքներում դու հանդի-դում ես այդպիսի մարդկանց, շատ անգամ բոլորովին մերկ, սփածանելիք միայն գօտիից մինչեւ սրունքները կապած,— այդ մարդիկը դէրվիշներ են:

Դէրվիշը ամեն մարդու բարեկամ է: Նա հանդիպելով քեզ՝ իսկոյն իւր աջը դէպի ճակատն է տանում և ասում է. «էյ ին-ՎԱՐ» կամ «էս հո-հակ»:

Դու կը հանդիպես նրան, երբ ծանր քայլերով գնում է նա փողոցի ծածկուած չարսի միջով: Նա երգում է, կամ հաֆիսից, կամ Մասնաւից և կամ Ամիր-ու-Մօմնի հրաշք-ները: Նա բանաստեղծ է, նա երգում է սէր: Նրա ձայնը քաղցր մեղեդիներով հնչվում են չարսի դմբէթայարկ կամարների տակ:

Խանութպանները սիրում են իրենց երգչին և նրանցից ամեն մինը ձգում է նրա ԲԱՆԴՆԱԼ-ի մէջ մի սեւ փող:

Դէրվիշը, իւր Գէլլանը (շրջանը) կատարելուց յետոյ, դուրս է գալիս բազարից, հաւաքած փողերից վեր է առնում այնքան, որքան պէտք է նրա նոյն աւուր ապրուստի համար, իսկ մնացորդը բաժանում է նա իրենից աւելի խեղձերին: Երեկոյեան դէրվիշը աղքատ է և մի սև փող չունի:

Դէրվիշը տուն, տեղ, ընտանիք և հայրենիք—ոչինչ չունի: Նրա հայրենիքը բոլոր աշխարհն է, նրա ընտանիքը—ամբողջ մարդկութիւնը: Նա երգելով թափառում է երկրից երկիր և ամեն տեղ բաց է նրա առջև Աստուծոյ սեղանը:

Այդ կիսամերկ, մոլորաշօշիկ թափառականները, գտնում են արժանաւոր ընդունակութիւն, թէ ամենահարուստ հաջիի տան մէջ և թէ բարձրաստիճան խանի ապարանքում: Ամեն մարդ ցանկանում է լսել դէրվիշի խմսաութիւնը և իւր խալինքի վրայ տեղ է տալիս նրան: Բայց դէրվիշը փառասէր չէ, նա չէ սիրում շքեղ ապարանքները, նա այցելութիւն է անում աղքատների խրճիթներին, նա անյուշանում է իւր գիշերը փողոցներում, փրատակուած շինուածքներում: Նա բնում է ամեն տեղ, ուր օրը մթնում է նրա վրայ:

Դէրվիշը կօմոնիստ է: Նօվբուղի տօնից մի քանի ամիս առաջ նա իւր փոքրիկ վրանը կազմում է մի հարստի դրան հանդէպ: Նա պահանջում է նրանից նրա հարստութեան մի մասն, որ յափշտակել էր հասարակաց սեպհականութիւնից: Հարուստը իրաւունք չունի հեռացնել նրան իւր դռնից, մինչև չը լրացնէ նրա պահանջը (թալար): Անյնելով թալարի նստած դէրվիշների վրանների մօտից՝ մարդ իսկոյն մտաբերում է Դիողինէսը իւր կարասի մէջ նստած:

Դէրվիշներից ոմանք արհեստաւորներ են և ապրում են իւրեանց ձեռագործներով: Կան նրանց մէջ բժիշկներ, բանգարներ, դեղարարներ, պատկերահաններ և դեղադիրներ, որոնց մի կտոր վայելչագրութեան օրինակը մեծ գին է բերում:

Նրանից ոմանք անձնատուր են և լղած էլ Եփեսոս—միջնագարեան փիլիսոփայական քարի զիւարն և այրում են սնդիկ, ծծումը, մինդեղ և այլ հանքային մարմիններ, ոսկու սարեր զոյսոյնելու փափաղով:

Պարսկաստանի քաղաքներում գերվիշների համար շինած են առանձին օթեաններ, որ կոչվում են թաքիա: Ես կը գրեմ քեզ իմ այցելութիւնս այդ թաքիաներից մինին Շիրազ քաղաքում: Թաքիան ամֆիթէատրօնի ձևով մի բաց շինուածք է, փոքրիկ քառանկիւնի բակով, որ շրջապատուած է զանազան միմեանցից բաժանուած կրպակներով: Սյդ կըրպակների մէջ իջեանում են գերվիշները:

Ես ներս մտայ այդ կրպակների մինի մէջ, ուր ինձ ասացին, թէ բնակվում էր գերվիշների մուրշիկը, այսինքն նրանց վարդապետը:

Ձուռ էր: Կրպակի դուռը բացուելուն պէս իմ գլուխս զարկեց խիստ անախորժ և կծու հոտ: Ես կարծում էի, թէ մտնում եմ Իտալիայի Շնտկան կոչուած այրը: Սյդ հօտը հաւաքուել էր այնտեղ բռնդի, աֆիօնի և զանազան արբեցուցիչ նւթերի ստէպ ծխելուց: Ես խնդրեցի բաց թողնել կրպակի դուռը օդը փոքր ինչ մաքրուելու համար:

— Զիւրի պատիւը միշտ յարգելի է, ասաց գերվիշներից մինը և բաց թողեց դուռը, թէև սաստիկ ցուրտ էր:

Նրանք թուով չորս էին: Ինքը մուրշիկը նստած էր ընծու մորթի վրայ, իսկ մնացածներից ամեն մինը ձգած ունէր իւր տակին առիւծի, վագրի և զանազան գազանների մորթիք: Նրանցից մինը տուաւ ինձ իւր մորթը, ես նոյնպէս նստեցի:

Սյդ գերվիշներից ամեն մինը պատկանում էր առանձին ազգի, առանձին աիպերի: Մուրշիկը պարսիկ էր, միջին տարիքով, նա էր մի բարձրահասակ և ցամաք մարդ, արեւից այրուած երկար ճանապարհորդութեան մէջ: Նրա սեռիկ գէմքը, թուխ, վառվռուն աչքերը բացատրում էին հանճար և դարհուրանք:

Մինը խափշիկ էր, մի երիտասարդ, բոլորովին մերկ, միայն սպիտակ կտաւէ վարտիքով, որ սեւ ընձու նման, պառկած մի անկիւնում՝ խորին կերպով մրափում էր: Նրա սեւ կերպարանքը, միախառնուելով կրպակի մթութեան հետ, մնում էին աննշմարելի, միայն աչքերի սպիտակոյրը և ճեր-

մակ առամները երբեմն փայլում էին խաւարի մէջ, երբ նրա
դէմքը ցնցվում էր սարսափելի ծիծաղով: Երևում էր, որ
երխասաարդը, թմրած աֆիօնի արբեցուցիչ զօրութիւնից՝
հրապուրվում էր գեղեցիկ երազներով:

Միւսը աւղան էր, մի փոքրիկ մարդ, կարճիկ հասա-
կով, թաւ սև սաթի նման մազերով, գորշ դէմքով և նեղ
պսպղուն աչքերով:

Իսկ չորրորդը հնդիկ էր, լերկ պղնձադոյն դէմքով և եր-
կայն, փափուկ մազերով:

Կրպակի մէջ տեղում դրած էր մանղալ շիկացրած ա-
ծուխներով, նրանք բոլորեւ էին նրա շուջը:

— Ի՞նչ բան բերեց ձեզ, տէր իմ, խեղճերի կացարանը,
հարցրեց ինձանից մուրշիւր:

— Ես էլ ձեզ նման դէրվիշ եմ, ասացի նրան, և թա-
փառում եմ երկրէ երկիր, ինձ ցանկալի էր հարցասիրել իմ
համալինձակների կեանք:

— Էյ վուլահ, ձայն տուաւ մուրշիւր, ուրեմն մենք
եղբայր ենք: Եւ ձեռքը իմ ձեռքին տալով, յետոյ դէպի բե-
րանը և ճակատը տարաւ:

— Ի՞նչ ազգից ես, հարցրեց նա ինձանից:

— Ազգաւ հայ եմ, պատասխանեցի ես:

— Իսկ կրօնքո՞վ:

— Քրիստոնեայ:

Վերջին խօսքերը շարժեցին մուրշիւրի ուռած շրթունք-
ները հեգնական ծիծաղով, և նա ասաց.

— Դուք խոստովանուէցաք, թէ դէրվիշ էք, բայց դէր-
վիշները ազգ և կրօնք չունեն:

Ես զգացի սխալմունքը իմ խօսքի մէջ, և պատասխանեցի.

— Մենք այդ տեսակ դէրվիշներ ենք:

— Բայց քրիստոնեաների կրօնքի վարդապետը, Մեսեան,
կատարեալ դէրվիշ էր, նա պատկանում էր ահլի-մուհաբէթնե-
րին (սիրոյ ժողովրդին, կամ սիրոյ նպատակին), նա ասում
էր հարստութիւնը, նա բարեկամ էր աղքատներին և սրբում
էր նեղացածների արտասուքը:

—Սյո՛, նա քարոզում էր սէր, նա աշխատում էր բառ-
նալ ստորուկի ծանր լուծք, ասացի ես:

—Իսկ նրա յաջորդները, ձեր խալիֆաները (եկեղեցա-
կաններ) չեղան իւրեանց վարդապետին արժանաւոր աշա-
կերտներ: Նրանք սիրեցին աշխարհը և նրա փառքերը և
ամենայն սրբութիւն զոհեցին իւրեանց կրքերին...

Մեր խօսակցութիւնը ընդհատեց խափշիկը, որ պառկած
էր կրպակի անկիւնում, մի երգով, որ նա յանկարծ եղանա-
կեց քնի մէջ:

—Սյս զիշեր բռնկը շատ ներգործեց մեր եղբօր վերայ,
ասաց մուրշիւր: Նա տակաւին հրապուրվում է երաղներով:

Իսկ հնգիկը նոյն միջոցին հանեց իւր մասաղեց (ջուլ-
բէնդ) մի երկայն կտոր աֆիօն, կարատեց և ափի մէջ լցնե-
լով, բերանը ձգեց, և բոլորն միանգամով կուլ տուաւ: Ես
զարմացայ, աֆիօնի ամեն մի կտորը բաւական էր թունա-
ւորելու ամենաառողջ աղամարդուն, բայց նա կերաւ նրանց,
որպէս շաքար, առանց մի զգուանք զգալու:

Իսկ մուրշիւր վառեց իւր դմաւորուսակից շինուած
փոքրիկ զէյլանը, և մի կտոր բանդ նրա գլխին դնելով, սկսաւ
ծխել: Միւսները նոյնպէս սկսեցին աֆիօն ուտել և ծխել:
Եւ մի քանի բոպէից յետոյ փոքրիկ սենսակը դարձեալ լցուաւ
խեղդող ծխով:

Բռնկի և աֆիօնի արբեցուցիչ զօրութիւնը սկսաւ իւր
ներգործութիւնը անել: Դէրվիշները հեղհեղեղ զուարթա-
նում էին և ողևորվում: Նրանք ինձ ևս առաջարկեցին ծխել
իւրեանց զէյլանից, բայց ես հրաժարուեցայ, ասելով թէ սո-
վոր չեմ, և վառեցի իմ սիգարը:

Մեր խօսակցութիւնը տեւեց երկար: Ես նկատեցի, որ
այդ դէրվիշները պատկանում էին մի վարդապետութեան,
որ կոչվում էր ահլ-հազիլզաթ, որ նշանակում է ճշմարտու-
թեան հետևողներ:

Դրանք ոչինչ ճշմարտութիւն չեն ընդունում, եթէ նա
իրանց յայտնուած չէ որ և իցէ գերբնական զօրութիւնից:
Դրան հասնելու համար, նրանք պիտի անցնեն հետևեալ եր-

կու աստիճանները, առաջին, սէր (մուհաբաթ), որի վերայ
դնում են ամենայն բարոյականութեան հիմքը, երկրորդ թա-
րիկաթ (ծէսեր), երբ տեսակ տեսակ սարսափելի ճգնութիւն-
ներով մարդը աշխատում է մեռնել իւր մէջ ամենայն մար-
մնականութիւն (ջամբէի հէյվանեաթ), և մաքրուիլ, սրբուիլ
և բոլորովին հոգիանալ (ջամբէի բուհանեաթ), այն ժամա-
նակ ինքնուրոյն հասնում է հաղիղաթին, այսինքն ճշմար-
տութեանը:

Դէրվիշներից շատերը պատկանում են զանազան այլ
ազաններին, ինչպէս են դահրի, սուֆի, բաբի, ուրաֆայ և
այլն, որոնց մասին առաջին նամակումս դրած եմ քեզ: Այլ և
կան նրանց մէջ շատ խաբեբաներ, որոնք պարապում են կա-
խարդութիւնով, աստղած հմայութիւնով, և թովռութիւնով:

Դէրվիշներին չեն սիրում մօլլաները, համարելով նրանց
անհաւատներ, որովհետեւ նրանք չեն կատարում շարիաթի
կանոնները: Բայց ժողովրդի բարձր դասը, աղնուականե-
րը, պատվում են նրանց և սիրում են լսել նրանց իմաս-
տութիւնը:

Դէրվիշները, այդ իմաստութեան թափառական միասի-
նարները, կարող են օգտաւէտ լինել Պարսկաստանի մէջ նոր
մտքեր տարածելու, թէև նրանք մի որոշակի ուղղութիւն
չունեն, այլ իւրաքանչիւրը ունի իւր առանձին համոզմունք-
ները և կարծիքները, այսու ամենայնիւ նրանց մէջ կայ ազատ
մտածողութիւն:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„ԱՐԵՒ“

Ի՞նչ եղար, մէկ դուրս արի, չայոյ արեգակ, ի՞նչ եղար.
Թողնելով որդիքներդ խաւար մութի տակ, ի՞նչ եղար:
Բաւականին ժամանակ է հեռանալը մեղանից,
Ապրում՝ ենք առանց լուսոյ այսքան ժամանակ, ի՞նչ եղար...

* * *

Մասնաւոր շառաւիղդ մօտ տարիներս ցոյց տուիր,
Ազդի մէջ բարձրացուրիւ աղմուկ ազադակ, ի՞նչ եղար:
Քո դիւցազունն անարատ մանուկներդ ոյսքան տարի
Խաւարի որդիքներուն թողիւ հպատակ, ի՞նչ եղար...

* * *

Սառեցաւ մեր արիւնը ցուրտ հողմային պաղուծիւնից,
Ե՛կ հասի՛ր, լոյս ջերմարար, կենդանի կրակ, ի՞նչ եղար:
Լուսաւոր աշխարհներից նոր դուրս զալող արեւի պէս
Մէկ դուն էլ խիղճի արի ցոյց տուր նշանակ, ի՞նչ եղար...

* * *

Ափսոս ենք մենք, խղճա՛ մեզ, աղնիւ լուսարար թափուհի,
Ընծայէ մանուկներին արժանի պսակ, ի՞նչ եղար...
Կեանք կուտան ողջ մարդիկը, Զիւանին էլ քեզի համար,
Դուրս արի պայծառ լուսով ազատ համարձակ, ի՞նչ եղար:

Մարյան Մարյան

Տարկիս՝ Տարկիսյան.

Ավտոտիպ. Զ. Դոսթ.

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ

[† 30 ՄԱՐՏԻ, 1892 թ.]:

Մարտի 30-ին, կարճատե հիւանդութենից յետոյ վախճանուեց Մոսկուայում յայտնի երիտասարդ լեզուագէտ Սարգիս Սարգսեանց:

Հանգուցեալն Ազուլիս ծնուած՝ մանուկ հասակում Մոսկուայ էր տարուած և այնտեղ մեծ աջողութեամբ աւարտած թէ զիմնագիտօնը և թէ համալսարանը (1878 թ.), որի պատմական-բանասիրական բաժինը իւր մասնագիտական առարկան էր ընտրել: Այնուհետեւ մի-երկու տարի անցընում է նա Կովկաս՝ ցանկանալով առ միշտ հաստատուել այնտեղ և իւր սիրած մասնագիտութեամբ՝ հայերէն լեզուով պարտադէր բայց անյաջող հանգամանքների շնորհիւ՝ նա վերադառնում է հիւսիս և կլասիկական լեզուների ուսուցիչ է նշանակվում Բրեսնայի դաւառական քաղաքի պրօզիմնագիտօնում, ուր և մնում է մինչև 1889: Այդ իսկ քաղաքում դրում է նա և իւր նշանաւոր գործը՝ «Ազուլեցոյ բարբառը», որ լոյս տեսաւ 1883 թ.: Պրօզիմնագիտօնի անտկնիսլ փակուելով Ս. Սարգսեանց տարու չափ հայրենիքում անցրեց՝ զխաւորապէս Թիֆլիս, մտադիր լինելով պանսիօն բանուլ այլտեղ՝ մի ձեռնարկութիւն, որ դարձեալ անյաջողութիւնների էր հանդիպում ըստ երեւոյթին. բայց այդ միջոցին նա հրաւէր ստացաւ Լազարեան ձեմարանի վարչութենից հայերէն լեզուի դասատուութեան, որ և ընդունեց մեծ հաճութեամբ՝ հաւատացած լինելով, որ արդէն վերջացել են բոլոր իւր ձանձրալի թափառումները և հասել է ժամը խաղաղ և հանդիսա կերպով նուիրելու իրեն զխաւութեան, իւր սիրած

մասնադիտութեան: Բայց բազմը այլապէս էր որոշել...

Ս. Սարգսեանցը պատկանում էր մեր երիտասարդութեան այն փոքրամիւս խմբին, որի համար հայ լեզուի, դրականութեան և պատմութեան ուսումնասիրութիւնը մի սիրելի, սրտին մօտ առարկայ է, անգամ և նպատակ կեանքի, և երբ նորա մահուամբ աւելի ևս փոքրացաւ, որովհետեւ լեզուադիտութիւնը, որի պարադոքսն էր նա համարվում, այժմ մնում է մեր մէջ առանց արժանաւոր ներկայացուցի: Հայ դիտութիւնը կորցրեց մի շատ համակրելի և շնորհալի տաղանդ, որ՝ չ'նայելով իւր կարճատեւ, անբարեպատեհ հանգամանքներով շրջապատուած դործունէութեան, խոշոր ծառայութիւն է մատուցել մայրենի լեզուի ուսումնասիրութեան իւր ծանրակշիռ քննական հետազոտութեամբ «Ապուլեյոյ բարբառի» մասին: Այս վաղահաս, ակնակրնկալ կորուստը աւելի ևս զգալի է դառնում, երբ նկատի առնենք, որ հանդուցեալը՝ արդէն լիովին հասունացած լինելով դիտութեամբ և փորձառութեամբ, գեղեցիկ մտքեր ու խորհուրդներ էր յղանում իւր մասնադիտութեան վերաբերմամբ, մտածում, զննելով և արդէն իրադործելու պատրաստում մի շարք վերին աստիճանի հետաքրքրական և կարեւոր երկասիրութիւններ մեր բարբառների հետազոտութեան, աշխարհիկ լեզուի քերականութեան և մանաւանդ նորա քննական պատմութեան մասին: Աշխարհիկ «Հայերէն-Ռուսերէն բառարանի» հմտալից և օրինակելի քննադատութիւնը, որ լոյս էր տեսնում «Մուրճի» մէջ, նորա կարապի երգն եղաւ:

Ս. Սարգսեանցի կորուստը ոչ միայն հայ բանասէրները պիտի ողբան, նորա մահը մեծ ցաւ է և մեր կրթութեւն երիտասարդութեան լրջամիտ գասին, որի մէջ նա նկատելի տեղ էր բռնում իւր բազմակողմանի կրթութեամբ, համակրելի հայեացքներով, համեստ բնաւորութեամբ և այն ազնիւ սրտով, ուր ջերմ արձագանդ էին գտնում ամեն մի հասարակական և ազգային կենսական խնդիրներ... Օրհնումք լինի նորա յիշատակը:

ԲԱՆԱՍՏԵՆԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԻՄ

ԹԱԳԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԹԻՒՆԸ

Կեսարի պէս, իմ սիրուհի,

Ձեմ փառամոլ, ունայն սնուալ.

Ձեմ կամենում ամբողջ աշխարհ

Մոնել ինչպէս մեծ զօրավար:

Այլ ոչ միայն ես առաջինն,
Լինեմ սրաւմդ, այլ և վերջինն.

'Է ազատ արձակ այնտեղ միակ,
Համ թողաւոր համ հրպատակ:

Հայ-Սրբի

Կ Ա Ղ Ն Ի

Անտառի տփին հպարտ, անաստան
Կանգնած էր մի մեծ ալևոր կաղնի
Անյաղթ, վեթխարի, հսկայի նման՝
Կարծես տէր լինէր բոլոր աշխարհի:

* *

Շատ քաջ որսորդներ և անհոգ հովիւ
Ուզել են իրանց բազուկը փորձել,
Եւ վառ դնդակի, սուր կայնի անթիւ
Վէրքերով նորա հաստ բունը ծածկել:

* *

Արհամարհելով շանթեր ու կայծակ՝
Ժէռ քարի նման ամուր կուրծքը բաց,
Ընդունում էր նա անվախ, համարձակ
Գլխին տեղացող ամեն մի հարուած:

* *

Փչում էր մրրիկ, գետին տապալում
Հին ու նոր անթիւ ծառեր: Անդադար
Դարևոր կաղնին առաջ էր աճում՝
Մտքում ծաղրելով հողմ ու ողջ աշխարհ:

* *

Բայց հսկայ կաղնու պինդ կեղևի տակ
Ամրակալմ կրճքում որդներ ծնեցին
Եւ նորա ամուր շէնքը շարունակ
Անխնայօրէն կերան մաշեցին:

* *

Էլի քիչ տարի և... «Մնա՛ք բարե»,
Մնաց, օրօրուեց ու... Հսկան ընկաւ,
Կատաղի քամին ճիւղեր ու տերև
Սրբեց ու տարաւ աշխարհով արու:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Հ Ա Յ Դ Ո Ւ Գ Ն Ե Ր *

Հայդուգ բառը չէ նշանակում զոյզ, աւաղակի, կամ վտարանդի ելուզակներ. դա նոյն նշանակութիւնն ունի, ինչ որ էին Յունաց կլիֆաները նրանց տպստամբութեան ժամանակ, կամ.... **)

սուլիոսները: Հայդուգը բնական արտայայտութիւն է բռնակալութեան լծի տակ ճնշուած, հարստահարութիւնից տանջուած և իւր մարդկային բոլոր իրաւունքները կորցրած ժողովրդի կեանքի: Հայդուգը սարուկի բողոքն է իշխողի բարբարոսութեան դէմ: Նա թողնում է ընտանեկան օջախը, որ իր համար պղծուած էր, նա թողնում է իւր հասարակութիւնը, առանձնանում է միջին անտառների խորքում, սարերի անմատչելի փապարներում, և այնտեղ, որպէս մի փոքրիկ թաղաւոր, լեռների ալառ որդին, սկսում է տիրել ամայութեան վրայ: Բնութիւնը մեռնում է յաջող ձեռքի հետ, և Հայդուգը իր որջից մահ և սարսափ է սպասում իր շրջակայքի վրայ: Իրաւ, նա մորթում է, կողոպտում է, սպանում է մարդկանց բնակարանները, բայց այդ բոլորը զործում է, որպէս նեղուած ժողովրդի բարկութեան ոգին, որ վրէժխնդրութեան մէջ բաւականութիւն է գտնում:

*) Այս գրականական բեկորն, որը մեծ սիրով զիջեց մեզ տպագրելու հանգ. Բաֆֆու մեծարդի այրին, երևի հանդուցեալից նշանակուած է եղել, իբրև յառաջաբան մի ընդարձակ վէպի, որ լոյս չէ տեսել. գուցէ այդ վէպը լինի հաճախւոր «Լայծերը»:

**) Բնագրում պակասում է մի բառ:

Խճ.

Հայդուզը Հասարակ աւազակից որոշվում է զլխաւորապէս նրանով, որ նա ոչ թէ յափշտակութեան ազահուլութիւնից զրդուած, կամ Հանդամանքներից ստիպուած է զործուրում իր արիւնահեղ արհեստը—այլ նրա սրտի Հեա կապված է խորին ազգային զգայմունք և ազատութեան բազմանք: Հայդուզի զործունէութիւնը յեղափոխական բնաւորութիւն է ստանում այս կողմից, որովհետեւ նա իր սրով պաշտպան է Հանդիսանում նեղեալին, և ուխտում է անդթաբար պատժել անիրաւութիւնը: Իր սիրելի Հայրենիքը ազատուած տեսնել աիրանի ճշշումից, իր արիւնակից եղբայրներին փրկել բարբարոս ձեռքից—աՀա դրանք են նրա ցանկութիւնները, սրանց Հասնելու Համար նա չէ խնայում ամեն սարսափելի միջոցներ:

Մեղանում դեռ զրականութիւնն ուշադրութիւն չէ դարձրել այս անսակ երեւոթների վրայ. Հայդուզները, աւազակները մեզ մօտ դեռ չեն մտել վէպերի կամ բեմական զրուածքների մէջ, թէև նրանք խիստ յաճախ յայտնուել են և անհետացել ժամանակի Հոսանքի Հետ: Հայդուզը և աւազակը չեն ճանաչուել մեղանում, որպէս պատմական անձնուրութիւններ,—որպէս յանկարծ յայտող կայծեր ժողովրդի Հանդած քաջազնական կեանքից:

Մի զրող միայն, Հանդուցեալ Աբովեանը, իր դրքի մէջ դուրս բերեց այդ կենդանի ժողովրդական տարրը—նրա Աղասին իր խմբով ուրիշ ոչինչ չէ, եթէ ոչ Հայդուզների մի Հրոսակ:

Դեռ ևս մօտ ժամանակներում յայտնուեցան եթէ ոչ Հայդուզներ, բայց նշանաւոր աւազակներ, որպէս էին՝ Ղաւաբազդի Քէշիշ-օղլին, երեւելի Ադիկիւպէլ պարսկի ընկերը, Եղեկը, Եղնակը, Քոչոն, Ասատ-բէկի ընկերը: Դրանց գործերի մէջ որքան լսել եմ, կայ շատ ինչ բանաստեղծական և վիպական: Բայց նրանց մօտ ծանօթները զոնեա չգրեցին նրանց կենսազրութիւնը: Հայ աւազակապետները ռուսաց և պարսից պատերազմի ժամանակ, ռուսաց և տաճկաց պատերազմների ժամանակ, միշտ մեծ դեր են խա-

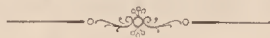
ղայել Հայ գէներալների ձեռքի տակ, որպէս էին Մալաթի-
վը, Բեբուլթովը, և այս վերջին պատերազմում Լօրիս Մելի-
քովը ու Տէր-Ղուկասովը:

Տեսնելով, թէ ինչ տպաւորութիւն զործեց իմ «Ջալա-
լէգլին» փոքրիկ վէպիկը ընթերցողների վրայ, ես քաջալե-
րուեցայ իմ վաղուայ գրած մի աշխատութիւնը լոյս ընծա-
յել, որ կրում է անունս «Հայդուգներ»: Դա, որպէս կտես-
նի ընթերցողը՝ Հայդուգների մի խումբի յիշատակարան է,
որ գոյութիւն է ունեցել մօտ 70 տարի առաջ, որի մասին
գեռ երեսպայութիւնից ես շատ աւանդութիւններ էի լսել
իմ Հայրենիքում, և որի մասին անդաւան լեգենդական զրոյց-
ները գեռ չեն կորել վասպուրականի Հայ ժողովրդի բերանից:

Ես նպատակ չունէի այսպէս շուտ հրատարակել այս
աշխատութիւնը, ի նկատի ունենալով մի քանի թերութիւն-
ներ, որ պէտք էր լրացնել, կրկին ճանապարհորդելով Վանի,
Մուշի և առհասարակ Վասպուրականի կողմերը, ուր հանդի-
սանում են մեր Հայդուգները, ինձ պէտք էին մի քանի վի-
պադրական ճիշտ տեղեկութիւններ, որոնք թուել էին իմ
յիշողութիւնից, գեռ 15 տարի առաջ ճանապարհորդած լի-
նելով այն կողմերում: Իսկ այսքանն էլ բաւական է ցոյց տա-
լու համար, թէ մեղանում պակաս չեն եղել աղամարդիկ, որ
չզգային թուրքերի լծի դառնութիւնը, և չաշխատէին ա-
զատ լինել:

Ես իմ աշխատութեանը յիշատակարանի ձև տուի, որով-
հետև նրանք քաղել եմ մի իննսունամեայ ծերունու պատ-
մութիւնից, որ պահուած էր նրա յիշողութեան մէջ, և որ
ինքն իմ նկարագրած խմբի նշանաւոր անդամներից մէկն
է եղել:

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

* * *

(ԼԵՐՄՕՆՏՕՎԻՑ)

Երբ ալեկոծվում է արտը զեղնած
Եւ անտառումը թաւ քամուց շնչում,
Պարտիզում թաքցում սալորը հասած
Զովարար կանաչ տերեւի շուաքում:

Երբ անուշահոտ ցօղով սրսկուած
Վառ երեկոյին կամ առաւօտուն
Գեղեցիկ ժամին, թփում ծածկուած
Արծաթէ շուշանն ինձ իւր մօտ կանչում:

Երբ սառը վտակ խաղում է ձորում
Եւ խորասուզուած խառն անուրջի մէջ
Դիւցազնական տաղ է ինձ մրմնջում
Այն երկրից, ուսկից հոսում է անվերջ՝

Յայնժամ հանդարդում է հողուս յուզում,
Յրվում են ճակ'տիս կնճիռները դիզուած,
Եւ երջանկութիւն զանում եմ երկրում,
Եւ երկնքի մէջ տեսնում եմ Աստուած...

Յովհաննէս Մալխասեանց

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ

ԲԱՖՖԻԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մեր ներկայ դրութեան նիւթը լինելու է Բաֆֆիի նշանակութիւնը՝ արդի հայ դրականութեան տեսակէտից: Այս տեսակ հարցերի հետազոտողի առաջ դրուած է երկու տեսակ կրիտիկայ: Առաջին կրիտիկան ընդհանուր է և պարունակում է իւր մէջ հետեւեալ հարցերը՝ թէ ո՞րքան այս կամ այն հեղինակութիւնը համաձայն է ընդհանուր զեղարուեստական իսկական պայմաններին, թէ հեղինակութեան մէջ պարունակուող իմաստները զօժտ իմաստներ են, թէ ժամանակի այս կամ այն տարօրինակ երեւոյթի կամ հանգամանքի արգասիք, որոնք կրում են իրենց վրայ ճշմարտութիւնը այնքան ժամանակ, որքան որ հասարակութեան մէջ տիրում է այս տարօրինակ դրութիւնը, այնուհետեւ, հասարակական կեանքը բուժելու այս կամ այն դարման անխտիր ամէն դէպքերում և ժամանակներում գործածելու է, թէ միայն բացառիկ դէպքերում և այլն: Երկրորդ կրիտիկան կոչվում է պատմական կրիտիկայ, սա առաջինի նման խիստ չէ, բայց միևնոյն ժամանակ անտարբեր էլ չէ. սա հետազոտած նիւթի պակասութիւնները գիտէ վերադրել ժամանակի ոգուն և հանգամանքների դրութեան, հեղինակի բնաւորութեան առանձին յատկութիւններին և մեկնել շատ բան ժամանա-

կակիցները կենցաղավարութեան պայմանները տեսակէտից, մի և նոյն ժամանակը առանց ներելու հեղինակին իւր երկասիրութեան մէջ զանուած անբարոյականացնող տարրերը կամ իմաստները, և առաքինութեան գիմակով սքողած օգիտութիւնը և անբարոյականութիւնը, եթէ միայն այս ամենը կայ: Մինչ դեռ այս երկու տեսակ կրիտիկան գոյութիւն ունի, սրանց գոյութեան նպատակը միմեանց ոչնչացնելը չէ, ինչպէս առաջին անգամից կ'երեւայ, այլ միմեանց լրացնելն ու լուսարանելն է, մէկը առանց միւսի չէ կարող լինել, երկուսն էլ յենուած են բարւոյ և գեղեցկի գաղափարի վրայ:

Խօսելով Բաֆֆիի մասին, մեզ անհրաժեշտ է ենթարկել նրա երկերը պատմական կրիտիկային, որովհետեւ մեր կեանքը իւր յայտնի ուղղութիւնների մէջ կատարելապէս չէ վերջացրել իւր շրջանը, և արդի հայ զրականութիւնը դեռ ևս շարունակում է իւր գնացքը: Ուրեմն, ապագայ քննադատն, որն աւելի ազատ կը լինի մեր ժամանակի կրքերից և կուսակցական ձգտումներից մեր կեանքի դույզ ծուռ և տարօրինակ ուղղութիւնից, որը մեզ դույզ շատ գէպքերում նկատելի չէ, աւելի անաչառ կերպով կ'ուսումնասիրի Բաֆֆիի երկասիրութիւնը և ըստ արժանւոյն կ'գնահատի այս մեծ բանաստեղծի դործունէութիւնը, իբրեւ վիպասանի, իբրեւ հրապարակախօսի, իբրեւ հայ մարդի և ամենազլխաւորը՝ իբրեւ ազգային թմրած հոգին զարթեցնող մի անձնաւորութեան: Մօտիկ անցեալը լաւ հետազօտել, պակասութիւնները իմանալ և տեսնել, նշանակութիւնը ճանաչել նոյնքան դժուար է, որքան դժուար է մի առարկայ լաւ տեսնելու համար, չափից դուրս աչքիդ մօտ բերելը կամ մի որեւէ հեղուկի հօտը խմանալու համար, այդ հեղուկը քթի մէջ լըցնելը, մինչ դեռ և առարկան տեսնելու և հեղուկի հօտը խմանալու համար անհրաժեշտ է որոշ հեռաւորութիւն:

Դեռ Բաֆֆիի կենդանութեան ժամանակ քանիցս՝ մերթ մասնաւոր խօսակցութեան ժամանակ, մերթ պարբերական թերթերի մէջ, երբ դուրս եկան ռուսերէն թարգմանութեամբ այս բանաստեղծի երկասիրութիւնները, եղև են վէ-

Ճեր և յարուցուել են հարցեր, թէ Բաֆֆին ո՞ր հեղինակին է աւելի նմանում: Մէկը ասել է՝ Տուրգենեւին, միւսը՝ Վալթր Սկօտին, երրորդը՝ մի ուրիշին և այլն: Ինքը հանդուցեալը խիստ սիրում էր, երբ իրեն Տուրգենեւին էին նմանեցնում: Իմ կարծիքով այս հարցը աւելորդ հարց է և միայն ցոյց է տալիս հայ ազգին յատուկ՝ Քռիլովի առակների մէջ զտնուած անասուններից մէկի յատկութիւնը, այն է անսպառաճառ մի որ և է ուղղութիւն նմանեցնել եւրոպականին, մի երեւոյթ՝ եւրոպական երեւոյթի: Դժբախտաբար այս նմանել ցանկացողները մի ժամանակ ծաղրալի պիտի դառնան իրենց զուիցերական, գերմանական և այլն ուղղութիւններով և հակուձներով դէպի այս կամ այն աղղը:

Ես կասեմ, որ Բաֆֆին, միայն ազատամիտ լինելով, ինչ որ հայինն է, այն երկնքիցն է չասելով, իրեն նախորդ գործիչների նման, Տուրգենեւ չէ կարող լինել և ոչ Սամուէլ կամ Դաւիթ բէկ զրելով Վալթր Սկօտ չէ կարող կոչուիլ: Բաֆֆին ինքնուրոյն է, Բաֆֆին հայկական կեանքի ծնունդ է, նա աւելի հրապարակախօս է, քան թէ բանաստեղծ, բառի բուն նշանակութեամբ, իսկ հրապարակախօս լինելու համար նա չէր կարող միայն Տուրգենեւ կամ Վալթր Սկօտ լինելով բաւականանալ: Ծճմարիտ է, նորա երկասիրութիւնների մէջ կան տեղեր, որոնք ոչ միայն Տուրգենեւին կամ Վալթր Սկօտին են յիշեցնում, այլ և Վ. Նիւզոյին, Ժորժ Սանտին և ուրիշներին և դարձեալ նա սոցա այնքան է նմանում, որքան իւրաքանչիւր հեղինակ, կրթուելով մեծ մասենազրաց երկասիրութիւններով, տեղ տեղ նմանում է սորան կամ նորան:

Խօսելով Բաֆֆիի նշանակութեան մասին, անհրաժեշտ է մի ակնարկ ձգել մեր նոր գրականութեան վերայ: Հայոց զեղարուեստական գրականութիւնը նոր է: Նա ուրիշ ազգերի գրականութեանց նման՝ չէ ունեցել զանազան ժամանակ այս կամ այն ուղղութիւնը. նա, կեանք չունենալով, ունեցած չէ եւրոպականի ֆաղերը: Եթէ պատահմամբ երեւցել է այս կամ այն ուղղութիւնը հատուկտոր բանաստեղծութիւնների մէջ, սա հայկական կեանքի և բանաստեղծու-

Թեան բնական ծնունդ չէ, այլ հեղինակի առանձին հակու-
մըն դէպի այս ուղղութիւնը, ամեն հայերի համար մի ժա-
մանակ եղած չէ: Մի տեղ երեւցել է հետեւողութիւն սէն-
տիմենտալ՝ ուղղութեան, նոյն ժամանակ ուրիշ տեղ՝ րօման-
տիզմին, երրորդ տեղ վերածնել է միջնադարեան միստերիան,
իսկ կեղծ կլասիքական երգը (օղա) մինչև այսօր գոյութիւն
ունի նորադոյն մատենագրութեան մէջ. ասել կուզեմ, որ հայ
ընթերցող հասարակութիւնը՝ միասին, մի ճաշակով չէ ըն-
թանում գեղարուեստական գրականութեան մէջ: Ուրիշ տե-
սակ էլ չէ կարող լինել, հայերը, իրարից բաժան բաժան ապ-
րելով, ընդհանուր հասարակական կեանք, ձգտումներ, քա-
ղաքականութիւն չունեն. ենթարկուած են այն ազգերի ազ-
դեցութեանը, որոնց հետ ապրում են, նոքա իրենց կեանքի
ամէն տեսակ երեւոյթներով նմանում են իրենց տիրողին:
Իսկ ուր չ'իայ ինքնուրոյն կեանք, այնտեղ չէ կարող լինել
ինքնուրոյն գրականութիւն: Ուրեմն քաղաքական կեանք
չունենալը հայ գրականութեան աղքատ լինելու պատճառ-
ներից մէկն է: Սորան ապացոյց կարող է լինել հետեւեալ
պատմական երեւոյթը: Գերմանական գրականութիւնը եօթն-
ամեայ պատերազմից առաջ ոչինչ մի նշանաւոր բան չէր ներ-
կայացնում: Գերմանական լեզուն չ'կար. բանաստեղծութեան
մէջ գործածական էր միայն Ֆրանսիականը և Ֆրանսիացի-
ների ճաշակը, որ խեղդել էր գերմանական ինքնուրոյնու-
թիւնը. իսկ գիտնական լեզուն լատիներէնն էր: Բայց եօթն-
ամեայ պատերազմից յետոյ, որը զարկ տուաւ գերմանական
ինքնաճանաչութեանը, և բարոյապէս կապեց իրար հետ բա-
ժանուած գերմանական ազգերին, գրականութիւնը բարձրա-
ցաւ և ընդ միշտ անջատուելով կեղծ կլասիքական ճաշակից,
հիմնուեցաւ բուն ազգային կեանքի և անցեալի վերայ և
նորա մէջ փայլեցին Նիլէրը, Գեթէն, Հերդերը, Լեսինգը
և ուրիշները:

Երկրորդ մեծ պատճառը մի որ և է ազգի գրականու-
թեան ծաղկելուն՝ հետեւեալ ընդհանրացած թեզիսն է. միայն
մեծ գործերից յետոյ կարող է գրականութիւնը ծաղկել:

Աթէնքի մէջ բանաստեղծութիւնը հասնում է իւր փառաւոր կէտին պարսկական պատերազմներից յետոյ. հռովմում Օգոստոս կայսեր ժամանակ միայն փայլեցին երեւելի բանաստեղծները, երբ հռովմը վերջացրել էր իւր քաղաքական խնդիրները, արշաւանքները և ազգերի նուաճումները և իւր հերոսների քաջութեամբ և առաքինութեամբ քաղած պտուղների միջոցաւ վայելում էր հանդիստ կեանք և բարօրութիւն: Միջին դարերը ծաղկեցրին իրենց դրականութիւնը խաչակիր պատերազմներից յետոյ: Շէքսպիրը երևաց եղիսաբէթ թագուհու հռչակաւոր թաղաւորութեան ժամանակ, իսկ Փրանսիական կլասիքները երևան եկան Լուգովիկոս XVI-ի շքեղ թաղաւորութեան օրով: Ռուսաստանում բանաստեղծութիւնը ծնաւ Կատարինէ Մեծի ժամանակ: Այսպէս օրինակներ շատ կարելի է բերել:

Այս ամէնը տեսնելով, շատ հեշտ կարելի է իմանալ, թէ ինչո՞ւ հայ դրականութիւնը աղքատ է. այժմեան հայկական կեանքը ոչինչ փայլուն և երեւելի բան ունեցած չէ իւր մաւջլ հորիզոնի վերայ: Հայ ազգը դարէդար անմխիթար յիշել է իւր անցեալը, իւր փառքը, ներկան դառն լինելով, ապաղայումն էլ յոյս չ'ունենալով, նա ծերունի մարդու նման սովորել է իւր հայեացքը յետ դարձնել: Նա զգացել է զղուանք դէպի ներկան, անվստահութիւն դէպի իւր ոյժերը և այս ամէնը նորա բնաւորութեան մէջ ձգել են անխանդութիւն, իսկ նորա բանաստեղծութեան մէջ նեղ ազգասիրական քնարերգութիւն, լի ծանր հառաչանքներով և լացով:

Մեր նոր դրականութեան մէջ բանաստեղծութեան միայն այս տեսակը ամենից աւելի շատ է: Սոցա թիւը անհամար է և մի բանաստեղծ եղած չէ, որ իւր առատ լուման տուած չլինի բանաստեղծութեան այս տեսակին: Թուով թէ և շատ են սոքա, բայց զեղեցիկութեամբ քիչ: Տաճկաստանում այս քնարերգութեան ներկայացուցիչները զլիսաւորապէս եղել են Մխիթարեան հարք, իսկ Ռուսաստանում ամենամեծ ճաշակովը եղել է Գամառ-Քաթիպան: Եւ յիշաւի, իւրեանց ազգասիրական քնարերգութեան քանակութիւնով և զեղեց-

կութիւնով հայերի հետ միայն խտալացիք կարող են համեմատուել, որովհետեւ դոքա ևս հայերի նման իրարից երկար տարիներ բաժանուած են եղել և քաշել են օտար լծի ծանրութիւնը: Ինչ ասել կուզէ, որ ինչքան էլ լաւ լինէր բանաստեղծութեան այդ տեսակը հայերի մէջ, ինչքան էլ որ հարուստ լինէր, նա իւր միակերպութեամբ չէր կարող բաւականութիւն տալ մի ազգի, որն ապրելով 19 դարում, ընդունելով միւս լուսաւորուած դրացի ազգերի քաղաքակրթութիւնը, ակամայ պէտք է հետեւէր նոցա իւր գրական կեանքի մէջ, ակամայ պիտի փնտռէր մի ուրիշ նիւթ իւր գեղարուեստական ճաշակը յաղեցնելու համար, եթէ միայն այս ազգը զարգանալու և քաղաքակիրթ լինելու ընդունակութիւն ունենար: Իսկ հայոց ազգը ընդունակ աղբ է, ինչ պէս շատերը վկայում են և մենք էլ տեսնում ենք: Նա նման չէ իւր ասիացի բարբարոս և անկիրթ դրացիներին, նա սիրով ընդունում է եւրոպական քաղաքակրթութիւնը և ուրեմն չէ կարող հակառակ իւր այդ լաւ յատկութեան, անտարբեր մնալ դէպի կեանքը բարւոքող նորագոյն հոսանքները: 50—60 թուականներին նա եւրոպական ազգերի մէջ ազգայնութեան զաղափարի տարածուելու ազդեցութեան ներքոյ մի քիչ արթնանում է իւր քնից և սկսում է հետեւել լուսաւորեալ ազգերին: (Տաճկահայոց սահմանադրութիւնը): Երեւան են գալիս հայկական թերթեր, թէատրոն, վարժատուններ, ուղարկվում են արտասահման երիտասարդների խմբեր ուսումնի և կրթութիւն ստանալու, գրականութիւնը դուրս է գալիս իւր նեղ շրջանից, թարգմանվում են օտարազգի բանաստեղծներ: Ռուսահայոց կեանքի մէջ կատարվում են մեծ մեծ փոփոխութիւններ 60-ական թուականների ուսս հրապարակախօսների ազդեցութեան ներքոյ, չեղելի և Գէօթէի իդէալականութիւնը հէնց այս ժամանակներում փոխվում է ազգասիրական, սիրոյ, արիականութեան զաղափարի և այս շարժման ժամանակ երեւում է «Ջիւսիսափայլ» էջերի վերայ Րաֆֆիի անունը, որը յափշտակուած իւր ազգի անցեալով վճռում է ճանապարհորդութիւն անել Տաճկական հայաս-

տանում և Պարսկաստանի մի քանի մասերում, ուր նա զբոսնում է Հայ ազգի փառաւոր անցեալի բեկորները, ուսումնասիրում է և նոցանով սկսում է ոգևորել Հայ Հասարակութիւնը: Իսկոյն և եթ իւր ճանապարհորդութիւնից յետոյ դուրս են գալիս նորա այս կամ այն տեղի նկարագրութիւնները, որոնք լեզուի պարզ գեղեցկութեամբ, յաջող համեմատութիւններով, չափած և կշռած պարբերութեան մասներով, գողտրիկ և սիրուն ոճերով այնքան տպաւորութիւն են թողնում ընթերցողի վերայ, որ կարգալիս ոչ միայն այն ժամանակուայ ընթերցողը, այլ և այժմեանը, որի ճաշակը աւելի զարգացած է, ենթարկվում է մի տեսակ Խրաժշտական տպաւորութեան: Բոլոր նորա նկարագրութիւնները սքանչելի են և ունեն գեղարուեստի բարձր արժէքը: Ինչպիսի ընդունելութիւն գտաւ ռուս Հասարակութեան մէջ նորա «Նարէմ» երկասիրութիւնը, այդ ամէնքս էլ կ'իշխենք: Նորա «Փունջերը» գեռ եօթանասնական թուականների վերջերում, յիշում եմ, մեծ համակրութիւն էին վայելում մինչև անգամ վերախօս թիֆլիսցիների կողմից, թողնում եմ ուրիշ Հայաբնակ քաղաքները. և ինչպիսի անհամբերութեամբ սպասում էին Հայերը նորա իւրաքանչիւր երկասիրութեան երևան գալուն: Բայց այս ժամանակները նորա տաղանդը գեռ որոշ ուղղութիւն ստացած չէր. նա շրջում էր բանաստեղծութեան զանազան տեսակների մէջ, լի ազգասիրութեան կայծերով իւր սրտում: 1877 թիւը շատ բարեբաստիկ էր նորա համար ռուս տաճկական պատերազմի վերաբերմամբ: Սյս պատերազմը մեծ նշանակութիւն ունէր նորա աչքում: Թէև այս պատերազմը, ասում էր նա, մղուած է սլաւօն բրիտտոնեանների ազատութեան համար, բայց Հայերի համար էլ մեծ նշանակութիւն պիտի ունենայ մինչև անգամ ապագայում: Ինչի ժողովուրդը Հայ, քաղաքները Հայաբնակ, զինուորականների մէջ Հայեր, պաշարը Հայերի. ուրեմն Հայը աւկամայ պիտի եւրոպացիների ուշադրութիւնը իւր վերայ գարձնել տար և ցոյց տար իւր գերազանցութիւնը բարբարոս տաճիկների և քրդերի համեմատութեամբ:

Վերջապէս թմրած հայերը պիտի այս պատերազմի ազդեցութեան ներքոյ շարժուէին և օգնելով ռուսաց զօրքերին սովորէին պատերազմելու իւրեանց հարստահարչի դէմ: Եթէ Սան Ստեֆանցի կամ Բերլինի դաշնադրութեան յօդուածները մեռած դրեր քնացին հայոց համար, դարձեալ Բաֆֆիի կտրծիքով այս պատերազմը աւելի օգուտ պիտի տայ ապագայում հայերին քան թէ վնաս: Նորա միջոցաւ եւրոպացին ճանաչեց հային և առաջին անգամ հայի ինքնավարութեան ինքիրը դրեց մեծ պետութեանց դատաստանի առաջ:

Այս պատերազմի անցքերը տուին Բաֆֆիին «Խենթ» կոչուած վիպասանութեան նիւթ, որի շնորհիւ նա բացեց ընթերցող հասարակութեան առաջ տաճկահայերի և մասամբ ռուսահայերի առօրեայ կեանքը, ընտանեկան դրութիւնը, կնոջ դրութիւնը, պարապմունքները և այլն և այլն ոչ լոկ նկարագիրներով և պատկերներով, այլ հետաքրքիր անցքերի հիւսուածքով, ուր մի և նոյն ժամանակ ամփոփած են բոլոր հայերի իդէալները, բաղձանքը: Այստեղ մենք հետեւեալ նկատողութիւնը պիտի անենք, որպէս զի Բաֆֆիի նշանակութիւնն աւելի պարզ երևայ:

Ինչ կասեն, ուրեմն, Բաֆֆիից յետոյ էլ մեր մատենագրութեան նիւթը դարձեալ հայն է և հայաստանը, ինչպէս և Բաֆֆիից առաջ: Պատասխանը հեշտ է տալ: Այո՛, հայն է և հայաստանը. բայց այս երկու ժամանակների բանաստեղծութիւնը անհամեմատ տարբեր են իրարից: Վերը յիշած ազգասիրական քնարերգութիւնը թէև ղեղեցիկ է, սակայն լի է սոսկ բացազանչութիւններով, հռետորական հարցերով և այլն. իսկ ազգային վիպասանութիւնը, ինչպէս Բաֆֆիինը, կենդանի պատկեր է ներկայի կամ անցեալի, հայի կեանքն է իւր մանր մունր ընտանեկան և հասարակական հարցերով, իւր լաւն ու վատով, դա միեւնոյն ժամանակ խրատ է նոր սերնդի համար: Առաջին տեսակը—քնարերգութիւնը, ապրում է մեր զգայնութեան վերայ, երկրորդը զգայնութիւնից զատ, մեր խելքի ու մտքի վերայ:

Խօսելով «Խենթ» կոչուած վէպի մասին, պէտք է նոյնպէս հետեւեալ երեւոյթի վերայ ուշադրութիւն դարձնել, որպէս զի Բաֆֆինին յարգողները և հետեւողների կողմից թիւրիմացութիւն չլինի. նա մանաւանդ, որ ես ինքս նորա հետ այս մասին խօսել եմ և իմ ասածս, իբրև ժամանակակիցի ասած, նշանակութիւն կունենայ: Երբ, ինչպէս վերը յիշեցի, յիսնական թուականների վերջերում և վաթսնական թուականներում մի անսակ շարժում է երևում հայ ազգի մէջ, երիտասարդութեան մեծագոյն մասը դիմում է օտար աշխարհներ և զիստաւորապէս Գերմանիա և ոգևորուած գերմանացւոյ շարժումով բերում է այնտեղից այն ազգի ինքնաճանաչութեան նպաստող զաղափարները և տարածում է նոցա պարբերական թերթերի և զրականութեան միջոցաւ — հայ ազգի մէջ: Հայ լուսաւորեալ դասակարգի մի մասը այնքան զրաււում է գերմանականութիւնով, որ վերջը ծայրահեղութեանն է հասնում: Հայերի մէջ կրօնական հարցերի վերաբերմամբ կատարւում է այն, ինչ որ անդէ էր ունեցել մի ժամանակ գերմանացի բանաստեղծների մէջ կեղծ բոմանտիզմի օրով: Կեղծ բոմանտիկները այն աստիճան զրաււեցան միջին դարերով, ուր միայն նոքա կարողանում էին դանել բարոյականութեան կերակուր իրենց բանաստեղծութեան համար, որ արհամարհեցին ներկան, անտարբեր մնացին և դէպի ապագան, անարժան դանելով բանաստեղծութեան բարձր զաղափարների համար և իրենց հայեացքը դարձրին դէպի միջին դարերը, իբրև իրենց կեանքի և բանաստեղծութեան միակ աղբիւրի: Բայց որովհետև միջին դարերը կաթոլիկութեան դարեր էին, նոցանից շատերն էլ աւելի հետեւող լինելու համար մտան կաթոլիկ եկեղեցւոյ զիրկը, ատլին բանաստեղծութեանը միատիբ կերպարանք, իսկ իրենք դարձան կրօնամոլ և վերջացրին իրենց բանաստեղծական ասպարէզը ճովմայ վանքերի և ճիղովիթների խուցերի մէջ: Այս ազգեւերեւոյթը, ինչ ասել կուզէ, շուտով ընկաւ հակառակ կուսակցութեան աչքը. այդ կուսակցութիւնը աւելի խելացի դիւք էր բռնել և այս պատճառով սոքա, որոնք առաջ էլ չէին

սիրում իրենց նախնեաց կրօնը, որն այնքան դար կապել կաշկանդել էր ազատ միտքը և խելքի բարձր թռիչքները, ատեցին կաթողիկոսութիւնը և սկսեցին զովաբանել Լութերի ուսմունքը, իբրև մի կրօնք, որի ծագման օրից սկսել են ծաղկել դիտութիւնը, բանաստեղծութիւնը, զեղարուեստը և որը թոյլ է տալիս ամէն տեսակ ազատ մտածմունք և խղճի արտայայտութիւն: Նէնց այդ ժամանակները մեր ազգային երիտասարդութիւնն էլ զրաւվեցաւ Լութերի ուսմունքից: Նա կարծեց, որ մեր եկեղեցին ևս լինելով Հին քրիստոնեայ եկեղեցի, պատճառ է եղել և Հիմա էլ է, ժողովրդի մտքի թմրութեան և ազգի խաւարամտութեան: Եւ ահա սկսուեցան լսուել ձայներ՝ «Նայոց եկեղեցւոյն վերեւից մինչև վայր ընթրում պիտոյ է»:

Այս ձայնը շատ հետևողներ դտաւ Հայերի մէջ և ահա սկսում են անվերջ վէճեր և բանավեճեր զրականութեան մէջ: Շատերը այս սխալ համոզմունքը իրենց հետ զերեզման տարան, միւսները մինչև այս օր էլ հաւատարիմ մնացին իրենց սկզբունքին, երրորդները, և մեծազոյն մասը, միայն վերջին ժամանակներս իմացան իրենց սխալը և կարծիքները փոխեցին: Հիմա, ժամանակիս նայելով, ամենքիս ականքեւ յայտնի ճշմարտութիւն դարձաւ, որ ճշմարիտ Հայ լինելու համար լուսաւորչական պէտք է լինես: Առ այժմ՝ զժբախտապէս այսպէս է, ի՞նչ ապագայում կլինի, այս մի ուրիշ խնդիր է: Ես այս ասում եմ՝ նորա համար, որ, անձամբ զիտնալով Բաֆֆին, պարզեմ նորա Հայեացքը Հայ հասարակութեան առաջ եկեղեցական ընթրումի վերաբերմամբ:

«Խենթ» կոչուած վէպի մէջ Բաֆֆին զետեղել է մի առանձին գլուխ, ուր նա Վարդանին տեսնել է տալիս երազում հայաստանի ապագայ բարօրութիւնը: Այս երազը Բաֆֆիի իրեն իղէալն է Հայ ազգի վերաբերմամբ: Ուրիշ շատ զովելի Բաֆֆիի բաղձանքների մէջ, որին կ'փափազի ամէն մի Հայ, այս կտորն էլ կայ, թէ Վարդանը տեսնում է նոր Հայոց եկեղեցին, որը Հինին, ամենեւին նման չէ, քահանան աշխարհականի նման է, զիպականեր վրան չկան, նա ամբիո-

նից քարոզ է ասում, սրբոց պատկերներ, լուսաւորչից զատ, չկան, պատարագը բաղկացած է քարոզից և սաղմոսից, երգեհոնը նուազում է, ժողովուրդը նստած է երկայն նստարանների վերայ: Աւելորդ է ասել, որ այս նկարագրութիւնը յիշեցնում է լութերական եկեղեցին: Ուրեմն, Լութերի ուսմունքը և եկեղեցին հայոց համար իդէալ է, և հայը պիտի գտնի նորան: Ի՛նչպիսի թիւրիմացութիւն: Նա, ինչպէս այս երևում էր վերջերը մասնաւոր խօսակցութիւնից, ուշ հասկացաւ, որ հայոց ազգի բարօրութիւնը և պայծառութիւնը ոչ դիպակեայ շուրջառներից, հինաւուրց պաճուճանքից և սրբոց պատկերներից է մնաս կրում, և ոչ օրգանից, երկայն նստարաններից, պատկերներ չլինելուց օգուտ պիտի տեսնէ. նորա բարօրութիւնը, ինքնաճանաչութեան, ազգասիրութեան, կրթութեան, ազգային լեզուի զիտութեան մէջն է և ոչ եկեղեցւոյ վերահորոգութեան մեջ, որովհետեւ հայաց եկեղեցին հառմայ եկեղեցւոյն պէս երբեք իւր հայսութեան և ոչ մի ժամանակամիջոցում խղճի ազատութեան, խելիքի, ճոխի, գիտութեան, խոշորորդիքի և արգելքի որոշ զանի: Նա յանուն Բրիտանիայի սիրոյն խարոյկներ վառած չէ իւր զիտականներին, ուսուցիչներին այրելու: Իւր դործունէութեան վերջերը, իւր երկասիրութիւնների մէջ, ուր շատ անգամ դարձեալ նա իւր իդէալներն է յայտնում, նա եկեղեցւոյ մասին մի անգամ և եթ կրկնած չէ այն, ինչ ասել էր «Խենթում»: «Խենթից» յետոյ դրած վէպերում, օր. «Կայծեր», «Դաւիթ բէկ», «Սամուէլ», արդէն յայտնվում է Բաֆֆիի ուղղութիւնը, որ մեզ ամենքիս լաւ յայտնի է: Բաֆֆին տեսնում է իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ, որ հայաստանը աննախանձելի դրութեան մէջ է, ժողովուրդը տգէտ, հարստահարուած, ստրուկ, նա կորցրել է իւր նախնեաց քաջութիւնը, վախկոտ է, թուլամորթ, իւր անցեալը և լեզուն չգիտցող, յուսահատ, հոգեորականութիւնը ընկած, ժողովրդի աչքում հեղինակութիւնից զրկուած. նորա սիրտը ցաւում է և ահա նոր վէպերը աւելի և աւելի ձեւակերպուելով հասնում են այն կէտին, որ ոգևորում են ընթերցողին իրենց ազգասիրական ձգտումներով: Բաֆ-

Ֆին իւր բանաստեղծական բարձր նկարագրութիւններով պատկերացնում է մեզ Հայ զիւղացու կեանքը, նորա առօրեայ ինտերեսները, նորա ձգտումները, նորա առաքինութիւնը և պակասութիւնները, պարզութիւնը և զիտութիւնը, նորա քաջածճնշումները, և առհասարակ նորա տնային կեանքը: «Կայծերում» նա քարոզում է Հայ երիտասարդներին այն բարձր գաղափարները, որոնք միակ միջոցներ կարող են լինել Տաճկաստանի Հայոց փրկութեան բարբարոս տէրութեան ձեռքից: Քանի, քանի Հայ երիտասարդներ ոգևորուած չեն Րաֆֆիի այս վէպի վառվռուն և քաջալերական էջերից: Ո՞ր Հայ երիտասարդը սրտով վշտացած չէ կարգաւորվ այն դառն ու դժուար դրութեան մասին, որի մէջ ընկած է Տաճկահայաստանի Հայը, այն ճնշումների և Հարստարութիւնների մասին, որ տաճիկ տէրութիւնը տմարդի կերպով զործ է դրել իւր անպաշտպան ստորագրեալի վերայ: Րաֆֆին տեսնում է, որ Հինաուուրց Հայերի դէմքը «սուրք ձեր և պարանոցք մեր» չեն կարող փրկել Տաճկահայաստանը, նա հասկանում է արդի դարուս ոգին, որ գայլի հետ դայլ պէտք է լինել և նայելով Տաճկահայաստանի փոքրը սլաւօնական ազգերի անկախ դրութիւնը ուզում է, որ Հայերն էլ այս ազգերի օրինակին հետևեն: Իսկապէս Հենց այս էր պատճառը, որ ոչ մի հեղինակ Հայ զրականութեան մէջ այնքան սէր չ'վայելեց ընթերցող Հասարակութեան և տաճկաստանցի Հայ մշակների կողմից, որքան Րաֆֆին. այս չէ՞ր պատճառը, որ նորա թաղմանը ուղեկցում էր ոչ միայն կրթուած դասակարգը, այլ և մշակների ահագին մի բազմութիւն, որոնց բանաստեղծն էր ինքը, որոնց սրտի դարդ ու դարմանը ինքն էր հասկացնում Հայ Հասարակութեան: Սյս վերջինս Հիմա ունի իւր առաջ մի քանի բանաստեղծական հատորներ, որոնց մէջ պատկերացրած է Հայի անցած փառքի յիշատակը, ներկան, և միևնոյն ժամանակ իրեն անելիքը ապադայում: Ինչքան որ մեր Հին մատենադիրները հաղորդել են մեզ տեղեկութիւններ Հին Հայաստանի մասին, այնքան էլ Րաֆֆին տուել է մեզ տեղեկութիւններ այժմեան

տաճկահայոց մասին: Իւր վէպի միջոցաւ նա մեր եղբայրա-
կիցների կեանքը մեզ համար հետաքրքիր է դարձրել: Ինչ-
պիսի անհամբերութեամբ հայ հասարակութիւնը սպասում
էր նորա մի որ և է նոր վէպի և ի՞նչպիսի ուրախութեամբ
մէկը միւսին հաղորդում էր, թէ այս ինչ վէպը, այս ինչ մա-
սը կամ մի ուրիշ վէպ մամուլի տակն է և շուտով լոյս կտես-
նի: Այս ամենը տեսնելով, ի՞նչպէս չասես, որ Րաֆֆին սաս-
տիկ նպաստեց ընթերցանութեանը հայ հասարակութեան մէջ:
Ի հարկէ չէ կարելի ուրանալ, որ մեր միւս բանաստեղծներն
էլ ոչ պակաս նպաստեցին ընթերցասիրութեանը, բայց նոքա
անդադար պատելով հայի տնային կեանքի շրջանի մէջ, այն
չարին, ինչ որ Րաֆֆին արաւ: Նա իւր ժամանակակից վիպա-
սաններից աւելի լաւ հասկացաւ, որ սցոմեան կրիտիկան
իւրաքանչիւր բանաստեղծական երկասիրութիւններից, գեղա-
րուեստական պայմաններից վատ, պահանջում է պօէտից
բարձր գաղափարներ և արդիւնաւոր ձգտումներ (տէնդէնցիա):
Այս բարձր գաղափարները և ձգտումները աւելի օգտակար
անելու համար, նա դուրս եկաւ ընտանեկան նեղ շրջանից,
մասնաւոր մարդու կեանքից և անցաւ դէպի աւելի լայնը—
ընդհանուրը, որին միևնոյն ժամանակ նա հաղորդեց իւր
քաղաքական հայեացքները: Նա ուրեմն շոշափեց հայի սրտի
ամենաքնքուշ լարերը և հայը սիրեց նորան:

Ջբաւականանալով միայն ներկայ կեանքից, նա պսակեց
իւր վիպասանութիւնները մի պատմական վէպով, որը «Սա-
մուէլն» է: Այստեղ ևս նա հաւատարիմ մնաց իւր սիրելի
ազգայնութեան գաղափարին: Հին հերոսի ազգասիրութեանը
հետեւելու համար, նա իւր բանաստեղծական զրուածքի մէջ
քարոզ է կարգում հայ ազգի երիտասարդներին: Ինչքան մեծ
և վառ պէտք է լինէր Րաֆֆիի երեւակայութիւնը, որ Փաւ-
ստոս Բիւզանդացւոյ այս փոքր կտորից նա ստեղծել է մի
ահագին հատոր և տուել է իւր ազգին: Այս կտորը, որ
տպուած է նորա «Սամուէլի» մէջ իբրեւ էպիգրամֆ, հետեւալն
է. «Այնուհետեւ Վահան Մամիկոնեանը և Մերուժան Արծրու-
նին, որոնք, երկուսն էլ անօրէն և պիղծ լինելով աստուած-

պաշտութեան ուխտից ապստամբելով, պաշտեցին Մազդեզանց անաստուած աղանդն սկսեցին տւերել Հայոց եկեղեցիները և քրիստոնէից աղօթատեղիները, մեհաններ էին շինում շատ տեղ և մարդիկ հնազանդում էին Մազդեզանց օրէնքին և իրանց որդւոցը և ազգականներին տալիս էին կրթութեան Մազդեզանց։ Ապա Վահանայ որդիներից մինը, Սամուէլ անունով, սպանեց իւր հայր Վահանին և իւր մայր Որմիզդուխտին, որը պարսից թաղաւոր Շապուհի քոյրն էր»։ Իւր այս վէպի մասին Բաֆֆին այս նշանաւոր միտքն է յայտնում իւր յառաջաբանի մէջ։ «Բայց Սամուէլը վաղուց իմ մտածութիւնների առարկան էր դարձել։ Խրախուսուելով այն զաղափարով, թէ որքան մեծ կրթողական ազդեցութիւն ունի պատմական վէպը ընթերցողի համար, երբ նա տեսնում է իւր նախնեաց մեծազործութիւնները և աշխատում է հետեւել նրանց առաքինութիւններին, տեսնում է նրանց մոլորութիւնները, աշխատում է հեռու պահել իրեն նրանց կատարած սխալներից,—այս միտքը քաջալերեց ինձ։ Իսկ ես կ'աւելացնեմ, որ այս վէպով նա այլևս տուել է մեզ մեր նախնեաց առօրեայ կեանքի պատկերը, որ ոչ մի պատմութեան միջոցաւ չէ կարող այնքան տպաւորուել մեր մտքի մէջ, որքան այնպիսի վիպասանութեամբ, ինչպիսին «Սամուէլն» է։ Միւս իւր հեղինակութիւնների վերաբերմամբ Բաֆֆիի նշանակութիւնը այնքան է, որքան առհասարակ կարող է ունենալ ամէն մի բանաստեղծ, որովհետեւ այս երկասիրութիւնները ունեն միայն գրական զեղարուեստական ճաշակը զարգացնելու նպատակ, և սոսկ գրական նշանակութիւն։

Այս երկասիրութիւններն են՝ «Ոսկի աքաղաղ», «Մինը այսպէս, միւսը այնպէս», «Փունջերն», «Խաչագողի յիշատակարանը»։ Ինչ կվերաբերի «Խամսայի մեկեքութիւններին», նա պատմաբանների համար թանկագին նիւթ է ներկայացնում, իբրեւ առաջին փորձ Ղաղաբաղի մեկեքութիւնների պատմութեան։

Այսքանն ասելով Բաֆֆիի նշանակութեան մասին արդի Հայ գրականութեան տեսակէտից, մենք մի կողմն ենք թող-

նում նորա երկասիրութեանց զուտ գրական ղեղարուեստական քննութիւնը, թէ որքան հոգեբանական տեսակէտից Բաֆֆին ճշմարիտ բանաստեղծ է, և նորա հերոսները համապատասխանում են ղեղարուեստի պահանջներին, այս դուրս է մեր նպատակից և կարող է միայն Բաֆֆիի կրիտիկոսին զբաղեցնել:

Վերջացնելով մեր գրութիւնը, մենք ընթերցողի առաջ կ'ընենք այն թեղիսները, որ հանում ենք մեր աշխատութիւնիցը Բաֆֆիի նշանակութիւնը ցոյց տալու համար:

ա) Գեղեցիկ նկարադրութիւններ, որոնց նմանը կարելի է ասել ոչ մի բանաստեղծ չէ ունեցած. այս նկարագրութիւնները զարդացնում են հասարակութեան ճաշակը աղբային նիւթերի միջոցով և կարող են զարդարել մեր աղքատ ընտիր հատուածների (хрестоматія) երեսները:

բ) Եւրոպացի ազգերը մի անգամ ևս իմացան, որ հայ ազգը ունի ընտիր բանաստեղծներ և Բաֆֆիի շնորհիւ ծանօթացաւ մեզ հետ, (օր. Լէյստ և ուրա գրականութիւնը):

գ) Բաֆֆին տարածեց մեր մէջ ընթերցասիրութիւն, հարստացնելով աղքատ հայ վիպասանութիւնն իւր գեղեցիկ ազգասիրական վէպերով և ստեղծելով ընթերցողներ իւր ամբողջ հասարակութիւն, որը մինչև այժմ չէր հետաքրքրվում իւր մայրենի գրականութիւնով ու լեզուով:

դ) Բաֆֆին ծանօթացրեց մեզ մեր հեռաւոր եղբայրների հետ և նկարեց մեր առաջ նոցա թշուառ կեանքը. իսկ իւր պատմական վէպերով բացեց մեր նախնեաց կեանքը, խրախուսելով մեզ նոցա նման լինել:

ե) Նա իւր գրչով ոգևորեց հայ երիտասարդութիւնը: Այս շատ պարզ է և աւելորդ է մինչև անգամ խօսել:

զ) Առ հասարակ նա իւր գրուածներով տարածեց հայերի մէջ ինքնաճանաչութեան դադափարը, որն ամենակարեւոր բանն է հայերի համար:

է) Գալով արարատեան լեզուին, նա գրելով ընտիր արարատեան բարբառով իր վէպերը, մաքրեց ու մշակեց նորան:

Այս կարճ զընդը Րաֆֆիի մասին ցոյց է տալիս թէ
Ինչքան արդիւնաւոր է եղել նորա կեանքը Հայ ազգի և
ղրականութեան Համար: Եթէ մերոնք նորան նիւթապէս ա-
պահոված լինէին և նա կեանքի միջոց փնտռելու Համար
ուսուցչական փոքր ուժով ապրած չ'լինէր, Ինչքան զեղե-
ցիկ և օղտակար Հատորներ նա տուած կ'լինէր իւր ազգին
և յորքան միջոցներ պիտի ունենար իւր աղքատ և առօրեայ
կեանքում իւր սիրած ասպարիղի մէջ աւելի ևս փայլելու
Համար: Նա կարծես առաջուց իմացաւ, որ կեանքը ապա-
ղայում նորան ժպտելու չէ, և իւր ասպարիղի ճամբան նեղ է
ու փշոտ և դեռ 1860 թուին ասաց՝

Ինչ զուարճութեամբ սահում են ժամեր
Գեղեցկափթիթ իմ կեանքիս դարնան,
Ինչ անուշահոտ ծաղկում են վարդեր,
Զարդարում ելեմ անհոգ մանկութեան:

Սահում են ժամեր, վազում ժամանակ՝
Բայց Կռոնոսի անիրաւ ձեռքեր՝
Ամէն մի բոպէ քաղում են անյագ՝
Կեանքիս զըրախտէն զեղեցիկ վարդեր:

Տիրում է սարսափ՝ զարհուրանք և դող,
Երբ մտածում եմ, ամէն մի վայրկեան՝
Քանի քայլ առաջ դիմում դէպի հող,
Ուր մարդիկ անդարձ իջան զերեւման:

Ինչ է իմ կեանք՝—ուրեմն մի ծաղիկ՝
Գարնան ոգիով բացուած զեղեցիկ՝
Գալիս է աշուն՝—տերեւը թառամում
Փչում է հողմը՝—փոշի է դառնում:

Ս. Թանդեանց

Voyage en Turquie d'Asie. Arménie, Kurdistan et Mésopotamie par le compte de Cholet lieutenant, au 76-e Régiment d'infanterie. Ouvrage accompagné de gravures et d'une carte. Paris, libraire E. Plon, 1892.

Ճանապարհորդութիւն Փոքր Ասիայում. Հայաստան, Բըր-
դաստան և Միջագետք: Աշխատասիրութիւն Կոմս դը Շոլէի,
նկարներով և աշխարհագրական քարտեզով: Փարիզ, 1892 թ.:

Մինչև այժմ ոչ մի եւրոպացի ուղևոր այնքան աննպաստ,
կծու և դառը լեզու զործածած չէ հայերի մասին, որքան
Փրանսիացի Շոլէ ղենուորականը իր վերոյիշեալ գրքում: Թըր-
քասէր այս Փրանսիացին մանրամասնօրէն նկարագրում է իր
ճանապարհորդութիւնը Հայաստանում և մի առ մի յիշում է
այն տալաորութիւնները, որոնք թողած են նորա վերայ
տաճկահայերը Փոքր Ասիայում: Կոմս Շոլէն չէ սիրում հայե-
րին և չէ էլ համակրում մեր ցեղին, որովհետև նա ամենու-
րեք իր ուղևորութեան ժամանակ հայերի մէջ իբր նկատած է
այնպիսի ստոր, զղուելի յատկանիշներ, որ առանց ատելու-
թեան և անողորմ խստութեան չէ կարողանում պատմել
հայոց մասին: Մենք առայժմ մէջ կբերենք բառացի թարգ-
մանութեամբ միայն այն կտորները, որոնց մէջ աւելի խստո-
րէն և համարձակութեամբ խօսում է մերոնց սգեղ ակս-
տերի և յատկութիւնների վերայ Փրանսիացի ճանապարհորդը:

Ահա ինչպէս է սկսում Շոլէն նկարագրել հայերին՝
«Պարսիկներից յետոյ Ահէքսանդրիայի յոյները, յետոյ հռով-
մացիք իրենց լէգէոններով և Բիւզանդիոնը հերթով գրա-
ւեցին Հայաստանը մինչև Իսլամաց յաղթութեան երևան գա-
լը. այնպէս որ բազմադարեան ծառայութեան վարժուած
լինելով թշուառ հայերը երբեք անկախութեան երես չեն
ստեղծ և զարգացել են որպէս ճորտ կամ հարկատու մի տարր:
Ուրեմն, միթէ զարմանալի է, որ ամեն կողմից չըջապա-
տուած զոլով քաջ և խրոխտ ցեղերից, հայերը դեռ մնում են

Ասիայում իրենց վատութիւնով և երկշտութիւնով, նենգութիւնով և երկընդվուրութիւնով, որպէս մի արատ: Սողալու վարժուած լինելով, կարող չեն այլ ևս զուխները բարձրացնել: շարունակ լծի ներքեւ ճնշուած, իրենց ողն ծռուել է ամեն տեսակ ցածութիւններ անելուց: Ապրուստ ճարելու համար երկար ժամանակներով դժուարագոյն և զզուելի տեսակ աշխատութիւններ յանձն առնելով, ճարպիկութեան մասնաւոր յատկութիւններն են իւրացրած և այգալիսով հարրստացրած, լինելով միեւնոյն ժամանակ բարոյական զգացումից կատարելապէս զուրկ, այնպէս որ դոցա երկիրը ճանապարհորդելով, ուղեւորին ոչինչ չէ մնում, եթէ ոչ միայն խիստ արհամարհանք տածել դէպի բովանդակ այս ցեղը»:

Հայերի մասին այս խիստ եղբակացութիւնն անելուց յետոյ, Փրանսիացի զինուորականը նկարագրում է մերոնց վարմունքը միմեանց հետ, այսպէս՝

«Միմեանց նախանձոտ վերջին աստիճան և միմեանց վնասելու առիթ չփախցնելով, խորապէս պառակտուած հին թշնամութեամբ, հայերը երբէք չեն կարողացել միմեանց մօտենալ, իրարու հետ միանալ իրենց հարստահարչին դիմադրելու կամ իրենց կացութիւնը բարւոքելու համար: Քաղաքներում շատ հարուստ, իսկ դիւղերում վերին աստիճանի խեղճ, միմեանց երբէք օգնութիւն չեն անում: Թուրք կառավարութիւնն ի վուր տեղը դոցա արգելած է զէնք կրելու, որովհետեւ, անշուշտ, նոքա զէնք գործածել չէին կարող»:

Մեր հայերը, որոնք սիրում են շարունակ նպաստաւոր գովեստներ լսելու օտարից, կարծում ենք վատ չէր լինի տրամադրութիւն ունենային լսելու այս անգամ և իրենց բնաւորութեան մասին յայտնած հակառակ յատկանիշները, թէև ընդհանուրի վերաբերմամբ միանգամայն անտեղի և խիստ չափազանցրած: Աւելի վատ և արհամարելի ցոյց տալու նպատակով մերոնց, Կոմս Շոլէն բաղդադում է հայերին Բալկանեան ազգերի հետ, այսպէս ահա՛, նա դրում է.

«Նախընթաց ճանապարհորդութեանս միջոցին, առիթ եմ ունեցած այցելելու և ուրիշ երկիրներ, որոնք դեռ նոր

են թօթափել օսմանեան լուծը: Սերբիական և Բուլղարիական զիւղերում երեկոյեանները պատմում էին ինձ Մահիկի բռնապետութեան, փաշաների կաշառակերութեան, սոսկալի չարիքների և նախնիքների վերայ գործադրած տանջանքների պատմութիւնները (այսինքն այն բոլորը՝ որն այժմ տեղի է ունենում Հայաստանում): Բայց միևնոյն ժամանակ նոքա պատմում էին և իրենց քաջութիւնը, կռիւները, իրենց փառաւոր յաղթութիւնները և պարտութիւնները: Եւ ես ըզգում էի այն ժամանակ, որ յաջութուածը երբէք Հրաժարուած չէր աղատութեան յոյսից, և թէ նեղութիւնների ու աղէտների հակառակ, նա միշտ մաքառած էր իւր անկախութեան համար, Հաստատ հաւատ ունենալով վերստին ձեռք բերելու այն: Սակայն այսպիսի բան չկայ Հայաստանում: ազգային զղացումը տեւում է այնտեղ կրօնական տարբերութեան շնորհիւ, և երբէք բաւական եղած չէ մի որ և է արդիւնք յառաջ բերելու: Մի քանի դաւակցութիւններ կազմուած են եղել ծածկահայտատանում, բայց բնաւ լուրջ շարժման կերպարանք չեն առած: և դեռ անցեալ տարի եւրոպական գործիչներից դրդուած, Էրզրումի և Սերաստիոյ Հայերից ոմանք ջանացին թէև միանալու օսմանեան լուծը թօթափելու համար, սակայն այդ էլ այնպէս դուլս տարան, որ առանց մի որ և է օրինաւոր զօնից կազմել կարողանալու և մի մի քաղաք ոտքի բարձրացնել կարենալու, միմեանց փոխադարձաբար մատնեցին և իրենց ազդակիցների վերայ խստութիւնների կրկնապատկման պատճառ եղան, տեղիք տալով Հարաւային Հայաստանի այժմեան կատաղի ճղնաժամին քրդերի և հայերի մէջ»:

Այնուհետև Կոմս Շոլէն նպատակ ունենալով աւելի որոշ կերպով երևան հանել Հայ ազգի բարոյական տկարութիւնը և մերոնց բնաւորութիւնների մէջ ընտիր բարեմասնութիւնների բացակայութիւնը, որպէս զի Հաստատած լինի իր վերոյիշեալ խիստ դատաւճիռը տաճկահայոց մասին, այս տողերն է մէջ բերում:

«Սակայն պէտք չէ կարծել, որ հայերի համար մեծ դժուարութիւն կլինէր միմեանց աջակցելով ձեռք բերել

բոլորովին ուրիշ արդիւնք: Իրենց մերձաւոր դրացիները, նեւ-
տորականք, մի շատ լաւ օրինակ կարող են ծառայել: Ամենա-
շատը երեսուն հազար հոգի են նոքա (մինչդեռ հայերը երեք
միլիոն են հաշվում Թուրքիայում), և Վանայ լճի հարա-
ւային կողմը մահմեական երկրում ապաստանելով լեռների
մէջ անառիկ զիրք ունեն բռնած: Շրջապատուած խիստ մո-
լեռանդ և աւազակ քրաւերով, կարողացել են նոքա մէկ տեղ
կենտրոնանալով ու համակերպուելով, իրենց դրացիներին
խեղճի բերել և շատ լաւ դիտեն, որ եթէ իրենց զիւղերից
մէկը յարձակման զոհ երթայ, իսկոյն իրենք ևս կերթան այ-
րելու իրենց թշնամիների երկու երեք զիւղերը և իրանցից
յափշտակուածի կրկինը կառւանդեն թէ կին և թէ անա-
սուն: Կառավարութիւնն այնպէս լաւ դիտէ նոքա քաջու-
թիւնը, որ չի համարձակվում նոյա մէջ ուղարկել մի որ և
է պաշտօնեայ, և զոհ է, որ տուրքերը ճշտիւ ընդունուած է
եպիսկոպոսների միջոցաւ: Տաւրոսի քրիստոնեայ ասորիները,
Լիբանանու մարոնիաները նոյնպէս իրենց կորովով, քաջու-
թիւնով և ընթացքով յաջողել են ոչ միայն բարեգրելու
իրենց վիճակը, այլ և ձեռք բերել կէս անկախութիւն, որով
ղարդանում և բարգաւաճում են, ու օտարներից էլ մեծ յար-
գանք վայելում: Հայերն ընդհակառակը, թէև հարկւրապա-
տիկ աւելի բազմաթիւ, աւելի հարուստ, աւելի կոնսակ ունե-
ցող, սակայն չեն կարողանում և որ հաւանական է չեն էլ կա-
րող ո և է մի բան ձեռք բերել: Նոքա զուրկ են պատերազ-
մական ոգուց, ապստամբական զգացումից, որոնք կարող էին
նոյա բարձրացնել, և երբ այն զիւղերի մէջ, որտեղ ծայ-
րայեղ թշուառութիւնը և չքաւորութիւնն է տիրում, հար-
ցնում էինք նոյանից, թէ ի՞նչ են անելու վերջապէս, ի՞նչ
մտադրութիւն ունեն, փոխանակ սարսեղմելու մաքով մեղ
իրենց բազուկները ցոյց տային, փոխանակ մտածելու թէ
թերևս մի օր կարող պիտի լինեն ամենը միասին դէմ դնել
իրենց չարչարող քրաւերին և իրենց արեան գնով, եթէ հարկ
լինէր, վշտի ամոքում և մի որոշ ազատութիւն ձեռք
բերէին, պատասխանում էին մեղ վախով ու վախկոտութիւ-

նով, թէ Աստուած իրենց իր երեսից ձգել է և թէ այլ ևս ոչինչ յոյս չունեն, և թէ, եթէ իրերի վիճակը այդպէս շարունակուի, պէտք է մի օր թողնեն իրենց բնակավայրը և երթան Ռուսահայաստան, այնտեղ աւելի լաւ ապրուստ և հանգստութիւն գտնելու համար»:

* * *

Այս դիրքը հայոց նկատմամբ այնքան հետաքրքրական կտորներ է պարունակում իր մէջ, որ իսկապէս ասած, արժէր նորան ծայրէծայր հայերէնի վերածել սոսկ մի որոշ գաղափար տալու մերոնց, թէ հայկական խնդրի երեւան դալուց յետոյ, երբ հայաստանով հետաքրքրուող եւրոպացոյց թիւը աճում է օր օրի վերայ, ի՞նչ աչքով են նայում և ի՞նչ գաղափար են կազմում մեզ վերայ մի կարգ եւրոպացի ուղեւորներ, որոնք անձամբ անձին ճանապարհորդում են մեր երկիրը: Սակայն այդ մենք չենք կարող անել, ուստի և բաւականանանք միայն այն քաղուածքով, որ մէջ ենք բերել յիշեալ գրքի 83—85 երեսներէ:

Լինում են պարագաներ, երբ հայոց մասին աննպաստ գրուածները նշանակութիւն չպէտք է ունենային և պէտք էր անուշադիր թողնել նոցա, սակայն այժմ, երբ մեզ համար շատ կարեւոր է Եւրոպիոյ հասարակական կարծիքը, որը, ո՞վ զիտէ, զէպքերի բերմամբ, ի՞նչ նշանաւոր դեր կարող է խաղալ սաճկահայոց վերածնութեան խնդրում, խիստ ցաւալի է տեսնել, որ տասնեակ հաղարաւոր օրինակներում հայ ազգայնութիւնը ներկայացրած է որպէս զգուշի և անպիտան մի տարր: Այսպիսի հրատարակութիւնները, անշուշտ, նոյն իսկ հայասէր եւրոպացու վերայ վատ ազդեցութիւն կարող են թողնել, ապա ի՞նչ ասել հայութեան հետ մօտիկից անձանօթ մեծ բաղմոնութեան համար: Անկասկած, եթէ այսպիսի հրատարակութիւններ սկսեն աւելի յաճախ երեւալ, այն ժամանակ, բնական է, թէ ի՞նչպէս կարելի կըլինի փոքր առ փոքր կորցնել Եւրոպիոյ հասարակական կարծիքի առաջ և այն դեռ նոր ի նորոյ կազմուած ընդհանրութեան համակրանքը, որի

ստեղծելու համար տասնեակ տարիներ քիչ թշուառութիւն
և տառապանք չեն կրած զլիաւորապէս այն մի բուռը
հայերն, որոնք բերանացի թէ զրջով, սեպհական օրգաննե-
րով թէ դասախօսութիւններով այնքան բարձր են պահած
հայութեան անուընդ Եւրոպիոյ երևելի կեդրոններում: Մենք
մեր այս մի երկու խօսքերով կամեցանք ցոյց տալ միայն, թէ
ի՞նչ նշանակութիւն ունի և կարող է ունենալ այնպիսի մի
հրատարակութիւն, ինչպիսին է Շոլէինը, մանաւանդ որ
այս անձնաւորութիւնը իւր մի կարգ ճանապարհորդական
յիշատակարաններով այլ երկիրների մասին անծանօթ հեղի-
նակ չէ ներկայանում Փրանսիացի ընթերցողին: Այժմ անց-
նենք բուն խնդրին:

* * *

Եթէ Շոլէն իր զրքում ներկայանար որպէս սոսկ ու-
ղեւոր ու պատմէր միայն իր այն տպաւորութիւնները, որոնք
թողած են նորա վերայ այցելած հայաբնակ վայրերը, այն
ժամանակ մենք այլապէս կ'նայէինք նորա զրութեան վերայ,
բայց երբ նա աւելի յաճախ խորհրդածութիւններ է անում
հայոց անցեալի, ներկայի և ապագայի մասին և սխալ են-
թադրութիւնների վերայ հիմնուելով տեղի անտեղի անողորմ
դատաւէճիւնէր կարգում մեր աղքատութեանը, որը միանգա-
մայն դուրս պէսք է լինէր ուղեւորի ծրագրից, այդ դէպ-
քում մենք ստիպուած ենք դէթ մի քանի կարեւոր նկատո-
ղութիւններ անել նորան:

Շոլէն հայոց անուանում է սարուկ, վախկոտ, լալկան
մի ցեղ, որը զուրկ է միանգամայն թէ բարոյական զգացմուն-
քից և թէ պատերազմական ոգուց: Սորան իբր ապացոյց,
նա հայերին համեմատում է թէ մարոնիտների և ասորիւնե-
րի և թէ բալկանեան ցեղերի հետ: Պատմում է, թէ ինչպէս
մի բուռն նեստորականներ Վանայ լճի հարաւային կողմում,
իսկ քրիստոնեայ ասորիւները ծաւրոսում և մարոնիտները Լի-
բանանում իրենց քաջութեամբը և կորովովը ձեռք են բերած
համարեա կէս-անկախութիւն, որը և միջոց է տալիս նոցա

Ֆիլիքապէս և բարոյապէս բարգաւաճելու, որպէս երջանիկ
ցեղեր: Կոմս Շոլէի բերած այս իբր թէ համոզեցուցիչ փաստերը
այնքան թոյլ և խղճալի են, որ մնում է միայն ղարմանալ, թէ
ի՞նչպէս մի մարդ, այն էլ իր վերայ մեծ յաւակնութիւն ու-
նեցող ուսեալ Ֆրանսիացի, կարող է այսպիսի երեխայական
ենթադրութիւններ անել, որոնք միայն ծիծաղ կարող են
շարժել: Նախ քան այս կարծեցեալ համոզեցուցիչ փա-
ստերը ջրելու, հետաքրքրական էր իմանալ, թէ նոյն ինքը
Պ. Շոլէն, ի՞նչ անուն կ'տար այն մարդին, որը մի առարկայի
վերայ բնաւ դադափար չունենալով, առանց նորան ուսում-
նասիրելու և ծանօթ լինելու, յանդգնէր այդ առարկայի մա-
սին մեծ հեղինակաւոր անձի անձնավստահութեամբ խօսել:
Դժբաղդաբար այդպիսի մի խղճալի դեր խաղում է նոյն ինքը
Շոլէն հայ ազգի նկատմամբ: Թողնենք դեռ մի կողմը, որ մի
ազգի մասին յանդգնօրէն խօսող Ֆրանսիացի ղենուորականը
պարսաւոր էր ուսումնասիրել այդ ազգի անցեալը, նորա
խորհրդաւոր պատմական շրջանները, երբ նոյն իսկ զօրաւոր
ազդեութիւնները անկարող են եղել ժամանակի հոսանքին
դիմադրելու, թողնենք և այն, որ Ֆրանսիացի կոմսը բնաւ
ծանօթութիւն չունի հայ ազգի կուլտուրական ծառայու-
թեան մասին խաւարամիտ և բարբարոս ցեղերի ու օրդա-
ների մէջ, նա զէթ չէ էլ ճանաչում և այժմեան ոչ միայն բո-
վանդակ հայ ազգը իր քաղաքակրթական ձգտումներով, այլ
նոյն իսկ տաճկահայոց վերայ ուղեորի չափ անդամ մի թեթե-
տեղեկութիւն չունի. այլապէս, ի՞նչպէս բացատրենք մի կարգ
այլ նշանաւոր երեւոյթների մասին լռելը և նոյն իսկ ծաւրո-
սի մասին խօսելուս նորա անդիտենալը, որ այդ լեռների
միակ խրոխտ ու քաջարի զաւակները հայ ազգի նշանաւոր
մի մասն են կազմում, որոնք մինչև վաթսուևական թուա-
կանները ոչ միայն կէս անկախութիւն էին վայելում, այլ կա-
տարեալ անկախութիւն, ունենալով իրենց իշխանները ու
պատերազմի ժամանակ նաեւ զօրքերը: Ի՞նչպէս կարելի է մի
թարմ մարդ չ'ողեւորուի հայ ազգի այդ խրոխտ անդամների
քաջութիւնով և զիւցաղնական գործերով, որոնք իրենց ա-

զատութիւնը պահպանելու համար ի՛նչ մեծ կռիւներ ու արիւնարբու պատերազմներ են մղել շրջակայ ցեղերի և նոյն իսկ տիրող կառավարութիւն զունդերի դէմ ու միշտ յաղթութիւն տարել, որպէս լեռների խրոխտ զաւակներ:

Ահա ի՛նչպէս է նկարագրում այս ղէյթունցոյ նոյն իսկ մի ամերիկացի միսիոնար, որն երկար ժամանակ ապրելով Կիլիկիա, ուսումնասիրած է մեր աղջայնոց բաւականին մօտից:

«Ամեն մի տարիքոտ ղէյթունցի, այսպէս է սկսում իր դրութիւնը ամերիկացի միսիոնարը, կարող է ձեռք պատմել, որ յաջորդաբար վեց անգամ բանակներ են եկել ապստամբ քաղաքը ջախջախելու ու տիրապետելու, սակայն բոլոր ժողովուրդը միանալով, չախմախելու հրացաններով զինուած՝ քշել է նոյա և լեռների անցքերը յարձակողների դիակներով ծածկել:

«Ազատութեան համար մղուած կռուի մէջ քաղաքը շրջապատող բարձր ապառաժները հանդիսատես են եղած շատ Թերմոպիլներու և այնպէս ամեն մի ձոր, ամեն մի բլուր ունի իր արիւնռուշտ ճակատամարտների պատմութիւնը: Բազում սերունդներէ ի վեր այսպիսի պատերազմական մարզանք ստանալով և բնաւ մտաւորական ու բարոյական ազդեցութիւնների տակ չզանուելով՝ ղէյթունցիների մէջ աճել ու կազմուել է մի տեսակ բնաւորութիւն, որը մեզ շատ կենդանի յիշեցնում է Վիլհելմ Թէլը և Ռուլին հուար:

«Երբ զծով սարկութիւնը ընդհանուր կերպարանք է առած երկրի մէջ, խիստ կազդուրիչ է տեսնել այս լեռնականների աղաւ և անկախ դէմքն ու կեցուածքը:

Նոյնպէս ոչ պակաս յայտնի են իրենց քաջութիւնով ու յաղթական ոգով լեռնոտ Սասունի խրոխտ հայերը, որոնք երկար դարերի ընթացքում դէմ դնելով բարբարոս ցեղերի յարձակումներին՝ պահպանած են եղել իրենց ազատութիւնը. բայց թէ ինչո՞ւ սոցա մասին ոչ մի խօսք չէ ասում Շոլէն, այլ մոռացութեան տալով անձնապաշտպան և կորովի հայ լեռնականներին, միայն խեղճութեան մէջ տառապած հայերի վերայ է մատնացոյց անում, այդ էլ շատ հասկանալի է, թէ ինչ ինչ աղբիւրներից է բղխում: Շոլէն իսկապէս եթէ ու-

զինար տաճկահպատակ ազգերին համեմատելով միմեանց հետ նոցա արժանաւորութիւնն ու թերութիւններն որոշել, կարծում ենք, նա համեմատութեան համար վեր էր առնելու այդ ազգերին միեւնոյն պայմանների մէջ. թէ չէ, եթէ մարօնիտները ներկայ դարու վաթսունական թուականներին նապոլէոն կայսրի նման աջակցի պաշտպանութիւնը չ'ունենային, տեսնենք, կարո՞ղ էին կամ թէ դոքա կ'յանդգնէի՞ն անդամ երբ և իոյէ այնպիսի դիմադրութիւն ցոյց տալու տաճկաց և յուսալ ինքնավարութիւն ունենալու:

Բոլորովին անհասկանալի է. փոխանակ սքանչանալու մի ժողովրդի բարոյական ոյժի վերայ, որով նա մինչև անդամ այնպիսի փոթորկալից ժամանակներում, երբ Ասիոյ բարբարոս ցեղերի հրոսակները Փոքր Ասիան արիւնով ներկելուց յետոյ հեղեղում էին նաև Եւրոպիոյ դաշտերը արևան դեռերով, միաք անգամ յղացած չէ ամարգօրէն ձգել իւր հայրենի մոխրակոյտը կամ ընկճուելով բռնի ոյժից ձուլուել զօրեղի հետ, որպիսի միջոցների դիմել են շատ մեծ ազդութիւններ. փոխանակ ոգևորուելու այն զաղափարով, որ այդ միջոցներում իսկ չայաստանի խուլ մենաստաններն անգամ դադարած չեն եղել ծառայելու որպէս լուսոյ փարոսներ, իսկ «անարդուած» հայերի հոգևորականները փայլած են այդ բարբարոս ցեղերի մէջ, որպէս մի լոյս սփռող մէտէօր, որի ճաճանչները խիստ հեռու են տարածուել և աղլուապէս խրախուսել ազգի մէջ ներքին ոյժը. փոխանակ երախտապարտութեամբ յիշելու հայոց արած ծառայութիւնը նաև խաչակիրներին և վերջապէս՝ փոխանակ զնահատելու այս ազգի ինքնաճանաչութեան կայծը, որն երբեմն փայլած է սու երեւոյթ հանդիշ մոխրի տակից մի առանձին լուսով, որ և պահպանած է հայ ազգի գոյութիւնը այնքան մեծամեծ պատմական յեղաշրջումներից յետոյ, կոմս Շոլէն դալիս և դեռ անուանարկում է այս ազգը. մի արարմունք՝ որ փոքրօրդի կրօնամուլ մարդին է միայն յասուել: Իսկ թէ ինչո՞ւ հայերը մինչև վերջերս լուել են և դեռ լուում են բռնի գործողութիւնների առաջ, դա էլ ունի իր շատ հետաքրքրական և հասկանալի կողմերը. բայց վեր-

Ջապէս ի՞նչ կարող է անել այս անտէր ու անտիրական ժողովուրդը ամեն կողմից տեղացող հարուածներէ առաջ, երբ հայոց վերայ, նորա լուսաւորութեան դիմելուն համար, խրատութիւնները վերին աստիճանին են հասնում, սկսած տնտեսական կողմից մինչև վարչական օրէնքները: Մի պարզ օրինակ կարող են ծառայել հէնց վերջին արկածներն ևս, երբ հայերը ցանկանալով յենուիլ իրենց ոյժի վերայ ուղեցին բարւոյքէ իրենց վիճակը, այդ ժամանակ նոյն իսկ այն հանրապետութիւնը, որի սկզբունքն է թոյլերի իրաւունքները պաշտպանել զօրեղի դէմ, երեսը շուտ ատենց հայերից և իր աջակցութիւնը թուրքերին ընձեռեց: Մի՞թէ Փրանսիոյ արդի կառավարութեան ստեղծողները սորա համար հիմնեցին այս հանրապետութիւնը, սակայն դառնանք Շոլէի խօսքերին:

Եթէ Զիւլամբերկի նեստորականները, Զէյթունցիք, Սասունցիք կամ Լարադաղցիք կարողացել են իրենց ղեւշաղնական համբաւը և կիսակախութիւնը պահել, իսկ բովանդակ երկրի միւս բնակիչներին այդ չէ յաջողել, դորան նպաստած են երկրի այն անառիկ գիրքերը և զօրաւոր տեղադրութիւնն, որին կարողացել են նոքա ապաստանել այդ անկախութիւնը պաշտպանելու համար: Լիբանանի քրիստոնեաներն էլ, ինչպէս ասեցինք, եթէ կարողացան իրենց այժմեան ինքնավարութիւնը ձեռք բերել, այդ էլ եղաւ սոսկ շնորհիւ միայն Լուդովիկոս Նապոլէոնի սիրիական ասիերը հանած Փրանսիական զօրաբանակին, 1863 թուականի եղերական կոտորածի ժամանակ, որ կատարում էին զրիւղները և արաբները մարոնիտների և քրիստոնեայ արաբների վերայ: Բայց թող ասէ ձրիախօս Փրանսիացի սպան, ո՞վ եղաւ մինչև այսօր տաճկահայոց հէնց մի փոքր թե ու թիկունք կանգնողը կամ թէ ի՞նչ ղրիքերին կարողացան ապաստանել այն երէ+ մէլէն «ստրկաբարոյ» «ցած» և «լալկան» հայերը, որոնց փոքրհոգութիւնից զըդուանք է զգում Փրանսիացի քաջաղէն սպան, այն սպան, որը պատելով Փոքր Ասիայ Փրանսիական զեսպանի յատուկ պաշտպանութեան տակ և վալիներին տուած եպարքոսական հրամանագիրը ձեռին, դարձեալ ի՞նչ ահ ու դողեր է քաշում

մինչև «խուժադուժ ազգերի միջից ողջ առողջ պրծնիլը...»
Հապա ի՞նչ հողը տան իրենց ղլիններին չարաբախտ Հայերը,
որոնք ամբողջ վեց, եօթ դարեր են ապրում այդ խուժադուժ
ազգերի մէջ, որոնց հետ համերաշխ է եղել միշտ և կառավար-
ութիւնը... Այդպիսի պայմանների մէջ այդչափ դարեր լեզուն,
կրօնը և ազգութիւնը պահելը ոչինչ բան է համարում մե-
ծախօս սպան և դեռ Հայերից խրոխտ ձեւեր և համարձակ
լեզու տեսնել և լսել է փափաղում... Ի՞նչ Ֆրանսիական թե-
թեւ մտածութիւն, ի՞նչ միակողմանի հայեացք: «Յիրաւի, ե-
թէ այդ պայմանների մէջ այդչափ դիւրին է եղել միշտ «ան-
վեհեր դիւցազներ» ֆալստ, հապա ինչո՞ւ մի որեւէ Ռավաշօլի
երկու երեք հարիւր կուսակիցների սպառնալիքից այս օրերս
ամբողջ երեք միլիոնաւոր Փարիզը պատի ծակը մոտաւ, էլ
չենք ասում որ երկուեւալ դատաւորները իրենց երգմանը
դրժեցին առ ահու և սարսափի, ազատելով Ռավաշօլին
գլխատման պատժից: Ապա ի՞նչ անեն խեղճ Հայերը, երբ ի-
րենց շրջապատած ռավաշօլների թիւը միլիոնաւոր է եղել,
այն ևս ունենալով, ինչպէս ասինք, նոցա հետ և կառավարու-
թեան աջակցութիւնը... Այս ամենից յետոյ պ. Շօլէն կ'ողէ
դեռ իր առաջ մի մի բոյեարնե՞ր տեսնել... Ի՞նչ այլանպակ
մտածութիւն և ի՞նչ անհեթեթ պահանջ...

Այս ամենը հերիք չէ կարծես խաղ դատողութիւնների և
հակասական տրամաբանութեան մէջ խճճուելու համար, այլ
և իր ուրիշ տկար կողմերն էլ է ներկայացնում այնպիսի
պարզամիտ խոստովանութեամբ, որ ճշմարիտ, կարծես դի-
մացդ մի լրջամիտ անձ չլինի, այլ quartier latin-ի համբակ
դպրոցականներից մինը, հեռաւոր հայաստանին այցի ելած: Եւ
արդարեւ, պ. Շօլէն մէջ է բերում մի հայ կաթողիկոս հետեւեալ
խօսքերը, որ սա ուղղում է իր լուսաւորչական արիւնակցին.
«ես ամաչելով ամաչում եմ հայ լինելուս համար, որովհետեւ
դուք լուսաւորչական հայերդ այնպիսի վատ արարածներ էք,
որ եթէ թուրքը ջուր ցոյց տայ ձեզ, իսկոյն ձուկ կ'կտրուէք
ու ջուրի մէջ կ'թափուէք. եթէ խոտ ածէ ձեր առաջը, էշ
կ'դառնաք ու կ'սկսէք խոտ ուտել, իսկ եթէ թուրքը հանէ,

խելոյն հաւատներդ կ'փոխէք»։ Տարկ համարելով հային հայի իսկ խօսքերով մինչև այս աստիճան ստորացնել, յարդելի սպան չ'կարողացաւ մտածել անդամ, որ այդ չափ քաջութեամբ խօսողը նոյն հայն է, որի վախկոտութիւնը զըլուանք է պատճառուում իրեն, բայց այդ հայը լինելով կաթոլիկ և ունենալով գիմնայն էլ Շօլէի պէս մի պաշտպան կրօնակից, կարողանում է իսկոյն այդչափ քաջասիրտ մէկը դառնալ (այն ևս իր եղբայրների հետ միասին), իսկ լուսաւորչական հայերը, սեսնելով իրենց առաջ ազատամիտ Փրանսիացի կրօնամոլ մի զաւակը, կամայ ակամայ զղոյշ և ակնաճական կերպով են խօսում նորա հետ, վախենալով որ այդ քաջազէն «քրիստոնեայ եղբայրը» որևէ իրենց անզգոյշ խօսքից օգուտ քաղելով ցոյց չ'տայ նոցա այն «եղբայրութիւնը», որ անում են նոցա պ. Շօլէին ամեն ուրեք ղեկավարող և լուսաբանող եղուիտ պատերները, Փրանսիայից արտաքսուած այդ դարշելի վամպիրները... Ահա թէ որոնց անուններն է տալիս պ. սպան ամեն մի քայլափոխում ապացուցանելու համար հայոց «խարդախութիւնը, ստորութիւնը» և այլն։ Գէշ աղբիւրներ չ'են, ինչ ասել կ'ուզէ և խիստ պատուաբեր Փրանսիական հանրապետութեան բանակին պատկանող սպայի համար...

Այսպէս շատ բաներ կարող էինք յառաջ բերել, յենուելով նոյն իսկ իրեն՝ սպայի խօսքերի վերայ, բայց բաւականանալք այնչափն ասելով, որ այդչափ տաճկասէր և կրօնամոլ մէկը լինելով, եթէ պ. Շօլէն նորէն չ'կարողացաւ թաղցնել տաճիկ կառավարութեան և քուրդերի այն ահռելի զեղծումները և խժոժութիւնները հայոց նկատմամբ, որոնց նկարագրութեանը նուիրում է նա մի քանի էջեր, էլ կարելի է երևակայել յիրաւի թէ որչափ արգահատելի և դժնդակ վիճակի մէջ պիտի լինեն մեր նահատակ արիւնակիցները, որոնց քաջած տառապանքների վարձատրութիւն էլ պ. Շօլէն «զըլուանքով և տաելութեամբ» է միայն յիշում, ինչպէս որ երևի սովորացրել են նորան Քրիստոսի «հարազատ փոխանորդ» հռոմի պապի հողաթափները հոռհոտացող «սրբազնասուրբ» հայրերը, պատերները և Փրերները, պ. Շօլէի և նո-

րա նմանների դաստիարակները... Ափսոս Ֆրանսիացի ա-
նուան, ափսոս զինուորականի պատուին... Եւ վերջապէս, մի-
թէ Ֆրանսիացի զինուորականը մոռանում է իր զօրաւոր
հայրենիքի այն ստորացուցիչ վիճակը, որ նա բռնած ունի
այժմ հանդէպ այլ կառավարութիւնների: Դեռ ի՞նչ էր
Ֆրանք-Պրուսական պատերազմը հայաստանում տեղի ունե-
ցած դժոխային կոտորածների առաջ, որից յետոյ Ֆրանսիան
այնպիսի դիրք է բռնած Գերմանիոյ հանդէպ, որ ձայնը ծա-
կը մտած վախկոտի ձայնի է նմանում, այնքան Շոլէի հայ-
րենիքը դեռ անցեալ պարտութիւնից իրան չէ եկել: Վեր-
ջացնելով հայ ազգի նկատմամբ մեր այս արած մի կարգ
նկատողութիւնները, այժմ անցնենք մասնաւոր երեւոյթներին,
որոնց խիստ որոշ դոյներով արասցայտած է նոյնպէս Շո-
լէն իր տպաւորութիւնների մէջ և որոնցից շատերի հետ
չենք կարող չհամաձայնել: Որպէս ուղեւոր, պ. Շոլէին աւելի
պատշաճաւոր կլինէր այս մասին միայն խօսել, այլ ոչ թոյլ
տալ իրեն բովանդակ ազգի բարոյականի մասին այն պոռո-
տախօսութիւններն, որոնց վերայ մենք այնքան կանգ առանք:

Մեր մէջ բերած քաղուածքից ընթերցողն արդէն տե-
սաւ, որ պ. Շոլէն հայոց միմեանց հետ ունեցած փոխադարձ
յարաբերութիւնները նկարագրում է չափազանց տխուր դոյ-
ներով: Նա ասում է, որ հայերը միմեանց նախանձոտ, թշնա-
մի, մինը միւսի տունը քանդող և վերջապէս յարմար առ-
թիւ նաև մատնութեամբ զործանող անձինք են:

Որքան էլ մեր պարտականութիւնն է ազգի պատիւը
պաշտպանել յանիրաւից յարձակողների դէմ, այնչափ էլ ան-
կարող ենք քօղարկել մասնաւորների վատ արարքները ի
փնտս նոյն տարաբախտ ազգի: Եւ զարմանալի այն է, որ այդ ա-
պիրատ անձինք իրենց անարդ դործերով երեւան են դալիս մեծ
մասամբ ոչ խաւար, ճշշուած ու ընձկուած դասակար-
գերի միջեց—որ դուցէ աւելի բնական պէտք էր համարել—
այլ «գարգացած», «լուսամիտ» և մինչև անգամ «զեկավա-
րող» իսկ անձանց միջեց: Տարիների ընթացքում հասարա-

կութեան աչքում հասնելով որոշ դիրքի և ազդեցութեան....., այդ մարդիկ ազդային զործերի մէջ են մղվում ոչ թէ ան-
շահասիրական, թող թէ իդէալական շարժառիթներէց զը-
դուած, այլ միմեայն և եթ աղքատիկ ժողովրդի նեղ պարա-
դաները և տառապեալ վիճակը յօգուտ իրենց անձնականին
շահագործելու նպատակաւ: Ահա սոքա են ամեն զէնք և
սարսափ տարածողները այնպիսիների դէմ, որոնք յանդգնում
են մի թոյլ ձայն անդամ բարձրացնել ընդդէմ դոցա և ի
շահ հասարակութեան, մատնութիւն, դաւ, զըպարտութիւն,
ծաղր և ամեն տեսակ հալածանք կրինեն իսկոյն վերջինների
վարձատրութիւնը: Եւ այսպիսով, ի՞նչպէս կարող է որ և է
մի զործ առաջ գնալ, երբ շատ աղինւնների ձայնը մէկ զօ-
րաւոր վատի ոյժից կարող է խելդուել. ահա սոքա են իսկ
ազգի այն ցեղերը, որոնք և աչքի են զարնվում այնպիսի ան-
ձանց, ինչպիսին է և պ. Շոլէն: Բայց մենք հաւաստի դիտենք,
որ բարեմիտ ուղեորների միաքն անդամ պղտորողներն և
ամեն նախապաշարում ազգի դէմ ներշնչողները լինում են
յաճախ նոյն իսկ այդ զօրաւոր մարդիկներից: Սոցա թւի
տակ մանեղ իրենց համար պատիւ համարելով, շատ թարմ
ոյժեր ևս այնչափ լրբանում են, որ հասնելով սանձարձակու-
թեան վերջին աստիճանին, խոչընդոտներ են ներկայանում
ամեն մի առթիւ, երբ առանձին անհատներ մէկ մէկ արիու-
թիւն են ունենում զխմադրութիւն անել հօր խարդախ-
ների այլ և այլ շահագիտական ձգտումների դէմ: Այսպէս
կազմուած սերունդը մեր մէջ, դժբախտաբար, օր աւուր բազ-
մանում է. նա ընդունակ է դարձել ամեն տեսակ ստորու-
թիւնների և յանդգնօրէն արատաւորելու ամեն մի անշահասէր
համեստ անձի անուան առանց խղճահարուելու: Ուստի այս կէ-
տում չենք կարող չհամաձայնել Շոլէի մի կարգ վճիռներին
մերոնց նկատմամբ, որքան էլ նրանց ուղենայինք մեղմացնել
մասնաւորների վերաբերմամբ: Այսպէս, մեր կատաղի թշնամին
ոչ թէ դրսիցն է, ինչպէս շարունակ մենք մեզ խաբում ենք,
այլ ներսիցն է, մեր միջիցն և նոյն իսկ մեր սրտի խորքերիցն:

Իրական կեանքի նուազներ. Միհրան Յովհաննէսեան. Փորա-
զրիչ Սերվիէնի տպագրութիւն և վիմագրութիւն, Կ. Պոլիս,
1892. փոքրագիր 8-աճալ, 3 թերթ:

Նուազները տասնուվեց հատ են, մեծ մասամբ կարճ,
բացի վերջինից, Վրբուհի մայրապետ՝ վերնագրով, որ ութ
երես է բռնում: զրուած են Պոլսի մաքուր աշխարհաբա-
րով, որ վերջին ժամանակներս փոքր առ փոքր մոռալ է
դործում Պոլսի հայոց զրականութեան մէջ կոկուած ու մշա-
կուած ձևով, ինչպէս որ այդ տեսնում ենք նաև այս փոք-
րիկ ժողովածուից, հակառակ ժողովրդին անհասկանալի այն
բարբառի, որ տիրապետում էր Պոլսի հայոց զրականութեան
մէջ քառասնական թուականներից ի վեր: Նուազների մո-
տիւնները մեծ մասամբ վերցրած են տեղական հայոց ստորին
դասակարգի ընտանեկան կեանքից, որի տրամուլթիւններով և
ուրախութիւններով՝ ըստ երևոյթին՝ հեղինակը ապրել է
լիովին և որը ներկայացնում է իր բանաստեղծութիւննե-
րում այնպէս զիւրեկան և համակրելի, որ մարդու սիրտը
շարժվում է կարգալիս: Առանձնապէս աչքի են ընկնում հե-
տեւեալ մոտիւնները—ամուսնական հաւատարիմ սէրը (Առջե-
նեկ, չինաւուրց զոյդ մը աղքատիկ թինթիններ, Շահաճու-
կին գովասանքը, Մանկութեան արձագանքը ընտանի յար-
կին տակ, ժողովրդեան զաւկին օրօրը), իսկ անհաւատարմու-
թեան դէպքում արիւնալի վրէժխնդրութիւն (Նաւավար Գիր-
դոր), ամուսնական սէր՝ կապուած ժրաջան աշխատութեան
հետ ամուսինների երկու կողմից էլ, հօրն ու մօր ջերմ սէ-
րը դէպի իրենց զաւակը, մանաւանդ կորցրած զաւակը (Մէն
մէն տաաիս, Ճանտան, Ողբումն մօրկան), Սէր երիտասարդի
և օրիորդի մէջ նոյն ստորին ժողովրդի կեանքից (Երթանք
ծերուկ տէրաէրին, Սիրահար Կիկօն): Այս բանաստեղծութիւն-
ների մէջ առանձնապէս աչքի է ընկնում հեղինակի դիտու-
մը զեղեցիկ ցոյց տալ աղքային ջերմ կրօնասիրութիւնը, աղ-
ջիկների հաւատարմութիւնը իրենց ամուսնուն, մի խօսքով

ընտանեկան կեանքի դեղեցիութիւնը, այդ բոլորը հակադրե-
լով օտարի փչացնող, անբարոյականացնող աղդեցութեանը,
որ անշուշտ մեծ դեր կարող է խաղալ Պոլսոյ հայերի կեան-
քում: Իբրեւ այդ դիտմունքի յայտարար, բերում ենք այս
տունը, որով սնանկացած ծեր ամուսինը զոհունակութիւն է
յայտնում, որ իր կինը ուրախութեամբ բաժանում է նրա
հետ նրա վշտերը:

Փառք քեզ Աստուած, որ օտար կին չառի,
Բայց աղնիւ աղդէս աղջիկ մը բարի.
Հայ աղջիկներուն պատիւն է պըսակ,
Էրիկ կը յարգին լի թէ սին քըսակ:

Մի ուրիշ ոտանաւոր (Շահաճուկին զովասանքը),

Փառք քեզ, Աստուած
Աղնիւ աղդիս զաւկրներուն
Ասանկ հարսեր տուր կարգաւ:

Մեզ մասնաւորապէս դուր եկան այս ոտանաւորների
մէջ իրենց անկեղծ, անպաճոյճ ու թարմ աւիւնով հետեւեալ
երկուսը, իբրեւ տաճկահայ զաղթական ղիւղացու հոգեկան
տրամադրութեան յայտարարներ զրուած Վասպուրականի ժո-
ղովրդական բարբառով, որ մէջ ենք բերում այստեղ ամբող-
ջութեամբ:

Ս Ի Ր Ա Հ Ա Ր Կ Ի Կ Օ Ն

Բըլբուլ թառաւ բանձըր քարին,
Կիւլայ դարդեր իւր ճիկերին,
Լս լէ զուբան կեղնիմ եարին,
Նո ի մօտ տարէք Աիփնա սարին:

Աիփնա սարը տուման մըժ է,
Լս ախ կէնէմ, էն լէ փօշ է,
Կասեն արախ դարդին խօշ է,
Լշլպէթ Կիկօն ճիպ սէրխօշ է:

Ես սէրխօշ էմ սիրով էնջախ,
Քօռ ու ջահնամ էղնի արախ,
Եւր, գիւ մարես իմ տան օջախ,
Քեղնից մահրում կէնէմ ախլախ:

Սըտիկ գըրէք բըլբուլ ղուշեր,
Քընց ղըմէն եար իմն անուշ էր,
Թուշն էլ խնձոր աչք լէ նուշ էր,
Սըր իւր ծոցի խով մըշմըշեր:

Հէնց որ կելնէր, կիջնէր պաղջան,
Կու սարսըռար ճայտին մախջան,
Եւից շողքէն խոցվաւ իմ ջան,
Իմ հեշտ կեանքի տուեց վախճան:

Կի գեամ, եւրուկ, նստիր խոտին,
Շուշան ցէնէմ էս քէօ ոտին,
Թեւքըս կեղնին մէջիցդ գօտին,
Տէրտէ կօխնա մըր նէրօտին:

ԿԻԿՈՆ Ի ԳԱՍԸՄ-ԲԱՇԱ

Լէ, լէ. լէ, լէ. խըրպան է,
Խասըմ—Բաշա մէյտանէ,
()խտը ղուրուշ կունդէլիք,
Քիրէճ—խանէն կու պանէ:

Սըր խօր, պապկէ գերեղման
Թողի, ֆէս տեղ կի գեամ ման,
Խոգիս կելնէ եռքի տակ,
Խաւտա, գիժար ա վաստակ:

Քանի ղուրպէթն եմ ընկեր,
Մէջից կօտին չըմքակեր,
Խարսնուկ անուշ, անթառամ,
Քեղնից ղատ կինն է հառամ:

Եւս, իմ աղբերք, Խստամբօլ,
Կասէք, ճոջ է, փարան բօլ,
Խասրէթ մ'անէք, մեղ հալալ,
Սըր խօր մուլքն ա ու մալալ:

Լէ, Լէ. Լէ, Լէ. խըրպան է,
Խասըմ—Բաշա մէյտանէ,
()խտը զուրուշ կունդէլիք,
Վիրէճ—խանէն կու պանէ:

Հիմիկ լաճերս ինչքան էն,
Վուէղջ էն, կորան, ինչ կանեն:
Կըրպօն, Սըրտօն խորոտիկ,
Սիրուն Շուշան նէրոտիկ:

Հիմիկ իմ արտ ինչ կեղնի.
Ինձնից մահրում կու դեղնի:
Յամքի ոահան, նունուֆար,
Գոմից պակսի մըս դուվար:

Հիմիկ էս տեղ, էնօթի,
Խայնիմ կապա հընոտի.
Իսկի երգեմ երգ ոամկին,
Աշիցս արցունք հէնց ցամբին:

Լէ, Լէ. Լէ, Լէ. խըրպան է,
Խասըմ—Բաշա մէյտանէ,
()խտը զուրուշ կունդէլիք,
Վիրէճ—խանէն կու պանէ:

Արև շողցեր է պօծառ,
Վաշխուն ա դաշտ ճիւղն ու ծառ:
Երգիս վիերեւ են հաւքեր,
Կու ճըլվըլան մըս խաւքեր:

Ղի', նա, առաջքս են լաճեր,
Ինչքան բօյ բօսն են աճեր,
Բարով, կասեն, ի մեր սար,
Սըղ՝ գալդ երկնից է խաւսար:

Ախ, շաշխուն էմ, ինչ էրի,
Ղարիպ եղէ, սիրտս կիէրի.
Լուռ կաց, աշուղ, ինչ պէտք երգ,
Կիգեամ, կիգեամ իմ տիղերք:

Աւելորդ չի լինի ուշադրութիւն դարձնել, որ ինչպէս նկատելի է, մեր ժողովրդական երգերի տաղաչափութիւնը ձայնական է (тонический), այսինքն շեշտաւոր, և որ, ուրեմն հայ ժողովրդական բառերի շեշտը զանազան վանկերի վերայ է լինում: Իբրեւ օրինակ անդամատենք այս ոտանաւորի տալիս տունը.

ԲՐՂԵՈՒԼ | ԹՎՈՒՄ | ԲԱՆՃՐՐ | ՔԱՐԻՆ,
ԿԻՆԼԱՅ | ԳԱՐԴԵՐ | ԻՆՐ ԾԻ | ԿԵՐԻՆ.
ԵՍ ԼԷ | ՂՈՒՐԲԱՆ | ԿԵՂՆԻՄ | ԵԱՐԻՆ,
ԾԻ մօտ | տաճէք | ՍԻՓԻՆԱ | սարին, և այլն:

Այս տաղաչափութիւնը համապատասխան է ռուսաց ոտանաւորների хорей չափին, որ հայերէն կոչվում էր մեծասար:

Հեղինակի միւս ոտանաւորներից աւելի աչքի են զարնում իրենց անկեղծ զգացմունքով «Դրախօմային զոհը», «Հինաւորաց զոյգ մը աղքատիկ թինթիններ», «Երթանք ծերուկ տէրտէրին» և «Ողբումն մօրկան»: Ինչ ասել կ'ուզի որ «նուազների» լեզուն աչքի է ընկնում իր օրինակելի զեղեցիկութեամբ, յանգերը լի և հարուստ, որ օրինակ կարող էր ծառայել ռուսահայ բանաստեղծներին, տաղաչափութիւնը պէս-պէս ձևերով, թուղթը և տպագրութիւնը զեղեցիկ և համարեա զերծ տպագրական սխալներից:

Յանկալի է, որ Պոլսի հայ զրադէտները աւելի և աւելի մերձենային ժողովրդական կեանքի, ստեղծագործութեան և լեզուի բուն աղբիւրին, աւելի ևս ծանօթանային դոյա և առատ ձեռքով օգուտ քաղէին այդ թէև վշտերով լի, բայց բազմա աղբիւրից, որով աւելի ու աւելի հետաքրքիր կը դարձնեն իրենց բանաստեղծութիւնները: Այս տեսակետից ահա մենք ջերմ կերպով շնորհաւորում ենք պ. Յովհաննիսեանին, նորա վստահ քայլաւորութեան համար դէպի ժողովրդական բարբառի մշակումը և նորա ժողովրդականացումը տաճկահայ զրականութեան մէջ:

Ժողովրդի կրթութեան գործը մեզանում: Լևոն Սարգսեան,
Մոսկուա, 1892, 8° էջ 41:

Այս բրոշուրը հիմնուած լինելով ճիշտ թուերի և վիճակագրական տեղեկութիւնների վերայ, ամենահամոզեցուցիչ փաստեր է ներկայացնում մեր ժողովրդի կրթութեան մասին, որ՝ ըստ երեւոյթին, աւելի անմխիթար վիճակի մէջ է երեւում, քան թէ սովոր ենք կարծել: Պ. Սարգսեան՝ քաղելով իւր փաստերը պաշտօնական աղբիւրներից («Վիճակագր. Տեղեկութիւնք Եկեղեց. Ծխական Ուսումնարանաց հայոց, 1888—89 և 90 թ.», Վաղարշապատ, 1890 թ. և Отчетъ по обученію Кавказ. Учебн. Округа за 1886 г.),—տալիս է առհասարակ հայ արական և իգական ուսումնարանների սովորողների թուերը հանդերձ խիստ հետաքրքրական բաղաատութիւններով. այնուհետեւ մի քանի դիտողութիւններ ուսումնարանների ապահովութեան և վերջապէս ուսուցիչների աննախանձելի վիճակի մասին, արժանի խորին ուշադրութեան:

Ինչպէս երեւում է բրոշուրից՝ մեր ծխական ուսումնարանների թիւը, սկսած 1886-ից մինչև 1889 թ. աստիճանաբար աւելացել է և հասել 168-ի. իսկ 1889—1890 թ. ուսումնական տարում այդ թիւը յանկարծ իջնում է 156-ի (108 տղայոց և 48 աղջկանց)—ի միջև այլոց՝ զուգէ եկամուտների նուազութեան պատճառով: Հաշուելով 995 հազար Անդրկովկասի հայ ազգաբնակչութեան թիւը—1 ծխակ. ուսումնարան ընկնում է 5783 հայ բնակչի. իսկ իւրաքանչիւր տարի սովորողների թիւը միջին թուով (թէ՛ տղայ—6274 և թէ՛ աղջիկ—3750) 10,024 հոգի և կամ իւրաքանչիւր ուսումնարանում միջին թուով 68 հոգի երիսեռ սովորող: Մեր սովորող օրիորդների թիւը լիակատար կ'լինի եթէ ծխական ուսումնարաններում սովորողների վերայ—3750-ին աւելցնենք նաև պետական և մասնաւոր դպրոցներին—900—4650 տարեկան սովորող օրիորդ, որ իսկապէս շատ չնչին թիւ է՝ համեմատած հայ ազգաբնակչութեան իգական սեռի ընդհանուր թուի հետ, այն է, որ «նոյն իսկ հայաշատ Երևանեան նահան-

գում, ինչպէսն կատուում է Հեղինակը, իւրաքանչիւր 100 «փափկասուն տիկիւններից» 96-ը զրել կարգալ պէտք է չեմանան:

Անցնելով ուսումնարանների նիւթական դրութեան՝ տեսնում ենք, որ մի տարում մօտ 176,075 ռ. ծախք է լինում 156 դպրոցի վերայ, որ ասել է՝ թէ միջին թուով իւրաքանչիւրին 1206 ռ. է ընկնում և կամ ամեն մի սովորողին 17 ռ. 50 կ.: «Թէև բոլոր ուսումնարանների եկամուտները միասին առած, ասում է պ. Սարգսեան, աւելի են, քան նոցա վերայ արած ծախքը, օր. 1888—89 թ. տարեկան մոտքն էր 229,000, իսկ ծախքը 204,823, բայց առանձին վերցրած՝ կան ուսումնարաններ, որոնց եկամուտները այնքան նուաղ են, որ հազիւ են ծածկում իրանց ծախքը, այն էլ ստիպուած են լինում վարձել մի անձարացած ուսուցիչ 100 ռ. տարեկան ուձկով...»:

Եւսական ուսումնարանների ուսուցիչների թիւը 1889—90 թ. էր՝ 473, որոնցից 284 ուսուցիչ 109 վարժուհի և 80 քահանայ էին: Ուսումնական ցենզի տեսակէտից—419 ուսուցիչներից 6 հոգի բարձրագոյն կրթութիւն ունէին, 28 էջմիածնի ձեմարանից, 201 հայոց թեմական դպրոցներից և 95 հոգի արքունական ուսումնարաններից. մնացեալները «արտօնեալք ՚ի Վեհափառ հայրապետէն»։—Իսկ ինչ վերաբերում է ուսուցիչների հասարակական և նիւթական դրութեան արդի վիճակին,—ինչպէս երևում է, շատ անմիտութար է: Այնքան անապահով է նա նիւթապէս և այնքան կախուած նորա վիճակը ուրիշների կամայականութենից, որ նա դառնում է մի խեղճ, ճշուած արհեստաւոր: Դորա պատճառներից մէկն էլ, ինչպէս նկատում է Հեղինակը, «կուպարները» խնդիրն է, որի պէմ նա արդարացի կերպով բողոքելով և անյարմարութիւնները փաստերով ապացուցանելով վերջացնում է իւր լուրջ պատողութիւնները առաջիկայ համակրելի սողերով.—«մենք աւելի կանգ առանք ուսուցչի նիւթական ապահովութեան խնդրի վերայ, որովհետև մինչև այդ չը լուծուի, միւս բոլոր պահանջները և զանգաւները անհետանք երեմիականներ ենք համարում...: Մինչև որ հայ ծխական ուսուցչի վարձը հաւասար կլինի խոհա-

բարի վարձին՝ դժուար է սպասել որ մեր ուսուցչական դասակարգի մտաւոր բարոյական մակերեւոյթը յայտնի բարձրութեան վերայ մնայ և չընկնի...: Ի՞նչն է ստիպում մեզ ստեղծել այդպիսի պրօլետարիատ ուսուցչական դասում: Մի՞թէ մեր զրամագլուխը, որ ուզում ենք շահեցնել, իսկապէս ուսումնարանի փողն է և ոչ կրթութեամբ նոր սերունդը, ժողովրդի լուսաւորութիւնը: Որչափ բարձր լինի և լայնատարած այդ լուսաւորութիւնը, այնչափ մեծ կ'լինի և միսած դրամաղլխի շահը, իսկ այդ տեսակ մեծ շահ ստանալու համար պէտք է ունենալ լաւ պատրաստութիւն ունեցող, նիւթապէս անկախ բանուոր-ուսուցիչներ և ոչ պարիսներ»: Գրն.

The Place and Importance of Armenian in Comparative Philology.
A Paper read before the Philological Society May, 13-th 1892,
by G. A. Schrumpf.

«Հայերէն լեզուի տեղը և կարեւորութիւնը համեմատական բանասիրութեան մէջ»,—ընթերցուած Շոուուպֆի՛ի Բանասիրական ընկերութեան մէջ, 13 Մայիսի 1892 թ. (Լօնդօն):

Այս վերնագրով ստացանք մենք մի յայտարարութիւն, ուր մանրամասնօրէն ցոյց է տուած երիտասարդ հայագէտի ընթերցուածի նիւթը և բովանդակութիւնը՝ բաժանած 3 գլխաւոր բաժնի.—1. Հայոց բարբառները և նոցա զրականութիւնը, 2. Հայերէնի քերականական կազմութիւնը և 3. Հայերէնի տեղը համեմատական բանասիրութեան մէջ:—Բանախօսը, ինչպէս երևում է, լաւ ծանօթ է իւր առարկայի զրականութեան հետ, որ մի առ մի մէջ է բերած յայտարարութեան մէջ, ուր մանաւանդ ուշադրութիւն է դարձնում իւր վերայ գաւառական բարբառների զրականութեան ծանօթութիւնը:—Եզրակացնելով իւր բանախօսութիւնը, պ. Շոուուպֆը կանգ է առնում այն կէտերի վերայ, որոնք կարեւոր են հայազօրութեան յառաջագիւծութեան համար.—խնդիրներ, որոնք դեռ պէտք է լուծուին.—պոկասութիւն մասնադէտների և քաջալերութեան.—կարեւոր նիւթերի դժուարամատչելի լինելը.—արդէւրեւ, որոնց հեռացնելու է:—Յանկալի է, որ զիտական հայագէտը շուտով հրատարակէր իւր զրուածը, որով շատ կ'նպաստէր հայերէնազօրութեանն Եւրոպայում:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆՈՐ ՏԱՐՈՒ ԱՌԻԹՈՎ

... «Նւ շարժմունք մեծամեծք. և ի տեղիս տեղիս սովք և սրածուծիւնք. եղիցին արհաւիրք... միւսեացն զձեռս իւրեանց ի ձեզ՝ և հալածեսցեն և մատնեսցեն ի ժողովուրդս և ի բանսս... Նւ յորժամ սկսանիցի այս լինել՝ ամբարձջիք և բարձրացուցիք զգլուխս ձեր. զի մերձ է փրկութիւն ձեր»:

Աւետարան:

Ա.

Ինչպէս մեռնում է վառ արշալոյսի
Քաղցր ժպիտը թռչնող կոկոնում,
Ինչպէս սառում է անջատուած կուսի
Ջերմ արցունքները տանջուած աչերում
Եւ հալվում, մաշվում զովարար ցօղը
Խնկաբոյր ծաղկանց կիզուած պրակում—
Նոյնպէս՝ վշտալի կեանքի սեւ քօղը
Մի այլ՝ ջենջ կեանքից ինձ է բաժանում:
Անհոգ օրերիս պարզ ճանանչները
Կորչում են խորը՝ կապոյտ եթերում:
Մասաղ ժամերիս թարմ երազները,
Յոյսերը անվերջ վաղուց են մրտափում
Եւ դոցա սիրուն մեղեախները
Տակաւ առ տակաւ պաղում են, լռում,
Ինչպէս սոխակի դարնան երգերը
Կանաչից զրկուող աւեր պարտիւղում,
Ինչպէս ջերմ սիրոյ մարող համբոյրը
Կարօտով այրուած կուսի շրթերում:

Բ.

Այդպէս մեռնում է, անցնում հին տարին
Ինչպէս մի փայլակ մոլթ մոլթ ամպերում.
Տանում է իր հետ խոստմնած «Նոր բարի»-ն,
Կեռ մեր յոյսերին չտուած լըում:
Մեծ մեծ պարգէներ դու մեզ խոստացար—
Եւ պայծառ գարուն և կեանք փրկարար,
Անոյշ երազներ թւերիդ վերայ
Բերեցիր աշխարհ տանջուողի համար...
Բայց դու դրժեցիր քո խոստումներին,
Զտալով մեր վառ ըղձին կատարում,
Արգելք դնելով վառ ճաճանչներին
Նոր արշալոյսի, մեր, մոլթ կամարում..

Գ.

Եւ մեր սե կեանքի օրհասը տխուր—
Սե սե պատկեր թաղուած վշտերում,
Կարծես բուսնում են դերեղմանից լուռ,
Ինչպէս ուրուական շերիմի եղբում—
Սովասանջ գեմքեր՝ ծեր ու մանուկներ
Ընկած են շուրջս յուսահատ, տրտում:
Զկայ երկրագործ, գութանը անտէր,
Ժանգոտ ընկած է անբնակ դաշտում
Եւ տաք հարաւի գեղանի վարդեր—
Հայ կնոջ աչեր արցունք են թափում,
Նոքա կարօտով, հայացքում դարձր,
Վաղուց անջատուած մարդուն սպասում..
Արդէն մամռատել փրլչում են տներ,
Մեռել է կեանքը աւեր խրճիթում,
Լուռ է ալելուն, մարել են մոմեր
Հողումը թաղուած սուրբ տաճարներում:
Լռում են մարդիկ, ինչպէս թռչնիկը
Յինից փախչելիս թաւուտ թփերում.
Թաղչում են, ինչպէս վախկոտ եղնիկը

Նետից խոյս տալիս խուլ անտառներում:
 Մայրենի հողը վշտերում թաղուած՝
 Այրվում է ներքուստ. բայց չէ հառաչում—
 Ոյժ չունի նորա սիրտը թուլացած,
 Նորան անգուլթի շղթան է ճնշում:
 Լուռ են և գետեր. սառել են կարծես
 Իրանց սրբազան ու ջերմ ափերում,
 Քանի որ արեան գետեր յորդապէս
 Խուլ մռնչում են հայրենի ձորում:
 Լուռ է չորս կողմն. լուռ է և եթեր.
 Վաղեմի վսեմ, վարդազոյն փառքից
 Մնում են միայն չնչին բեկորներ,
 Այն էլ ջնջվում է անողորմ ձեռքից:
 Եւ մեռելային այդ խոր լռութիւն
 Միայն մենաւոր բուն է վրդովում—
 Չարագոյժ ձայնով՝ խուլ ամայութիւն,
 Անշարժ կայութիւն նա է աւետում:

Գ.

Եւ ահա եկաւ դարձեալ նոր տարի:
 Բայց արդեօք անխօս էլի համբերենք,
 Դարձեալ լռութեամբ անմիտ ոչխարի՝
 Յոյսեր նոր տարուայ տաճենք սպասենք:
 Թէ, անվախ պատուենք քողը թմրանքի,
 Վեհ եղբայրական սիրով զինւորուած՝
 Խլենք բոցավառ շանթը երկնքի,
 Մօտ ասպաղայով սերտ ողևորուած,
 Դուրս դանք ասպարէզ—գաշտը տանջանքի.
 Հալենք այդ բոցով սրտեր կոշտացած,
 Վառենք նոցա մէջ նոր կեանք, նոր հողի,
 Ու այդպէս վերջ տանք տիրող երկնքի... .

Գ. Կահ. Մկրտումեանց.

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մի տարուց աւելի է անցել այն օրից, երբ «Արաքսը» սղաց ի Տէր Հանդուցեալ Մակար Ա. կաթողիկոսի մահը: Ծերունի Հովուապետը իր արժանընտիր յաջորդին թողեց լուծելու մի շարք բարդ խնդիրներ, որոնք առանձնապէս կնճռոտ կերպարանք էին ստացել նորա կեանքի վերջին տարիներում: Այդ խնդիրներն էին, ի միջի այլոց, ձեմարանի խնդիրը, եկեղեցական-ձխական երկսեռ դպրոցների, ուսուցիչների և ուսուցչուհիների հարցը, Ս. Էջմիածնի մատակարարութիւնը մասնաւորապէս և հայ հոգեւորականութեան հարցը ընդհանրապէս: Այսպիսի հանդամանքներում ազդի առաջ կանգնեց կաթողիկոսական հարցը, և ահա՛ կամայ ակամայ հայութիւնը ստիպուեց մի կողմը թողնել մնացած բոլոր հարցերը այդ ամենակարեւոր հարցի առաջ, որից շատ կախուած են մնացած բոլոր խնդիրները: Աչքի առաջ ունենալով մանաւանդ կաթողիկոսի մահից անմիջապէս յետոյ վեհարանում տեղի ունեցած յափշտակութեան ակտը դէպքերը, որոնք պէս-պէս փոփոխութիւններով ու երբեմն չափազանցութիւններով տարածուեցան ամբողջ ազդի մէջ մամուլի շնորհիւ, շատ հասկանալի կը լինի թէ ինչո՞ւ մի քանի օրուայ մէջ մեր բոլոր համազդիների ողջ ուշքն ու միաբը զբաւուեց Էջմիածնի Աթոռով, բոլորն աչքերը յառեցին այդ թափուր Գահին և տեսնոտ անհամբերութեամբ սկսեցին դեղ ու դարման որոնել կսկծեցնող վէրքերի համար, սկսեցին մոտածել այն անձի մասին, որ պիտի կարողանար սրբել այդ վէրքերը իբրեւ Լուսաւորչի արժանաւոր յաջորդ: Հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ այս անդամուայ

ընտրութիւնները կատարուեցան առանձին բուռն ոգևորութեամբ և կրքերի խիստ յուզմունքով, միեւնոյն ժամանակ այնպէս յաջող վախճան ունեցան և այնքան կրթիչ ու խրատական օրինակներով հարուստ էին: Դիտելով ընտրութիւնների այս նշանակութիւնը թէ՛ իրենց ամբողջութեամբ վեր առած և թէ՛ մասնաւորութիւններին նայելով, մենք իբրև հեռուից զխողոյ մտազիր ենք մեր ընթերցողների հետ համառօտել մի քանի էջերում նոյա պատմութիւնը, որ անշուշտ փայլուն տեղ կը դրուի դարուս մեր պատմական կեանքում: Մենք մտազիր ենք համառօտ աչքի անցնել ընտրութեան նախապատրաստական գործողութիւնները, այն է՝ պատգամաւորների ընտրութիւնները, և ապա անցնել բուն կաթողիկոսական ընտրութեանը:

Բայց քանի որ հայ մամուլը ջերմ կերպով մասնակցում էր ընտրական բոլոր գործողութիւններին իւր պէս-պէս հայեցակէաներով և իր ոյժին ենթարկելով մաքերը՝ զոյն էր տալիս այդ գործողութիւններին, ուստի մենք ուզում ենք ամեն մի նկարագրից յետոյ հարցին վերաբերող մամուլի տեսութիւն անել, մանաւանդ որ այս անգամ մեր հրատարակութիւնները յիշատակութեան և ուշադրութեան արժանի բաւական նիւթ արդիւնաւորեցին, որից դարձեալ և դարձեալ ուսանել և խրատուել երբէք չըպէտք է վանդաղի մտածող հայը:

Պալատենիայի համաձայն՝ էջմիածնի ս. Սինողը իւր 1891 թ. մայիսի 3-ի օրագրութեամբ կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակը որոշեց ձիշտ մի ասորի յետոյ, այն է՝ 1892 թ. մայիսի 3-ը, և զորա համար Կովկասի կառավարչապետի ձեռքով ուղարկեց ծանուցողական շրջաբերականներ Ռուսաստանի և արտասահմանեան բոլոր թեմական առաջնորդներին, նոյնպէս և Պոլսոյ ու Երուսաղէմի պատրիարքներին և տաճկահայոց բոլոր առաջնորդներին՝ ներկայ գտնուելու ս. էջմիածնում նոր հայրապետի ընտրութեանը անձամբ կամ մի ուրիշին յանձնելով պատգամաւորութիւնը, նոյնպէս և հրաւիրել վիճակի հայ ժողովրդին, որ ընտրեն իրենց միջեց աշխարհական պատգամաւորներ, իբրև իրենց ներկայացուցիչ այս

դէպքում շրջաբերականը պատուիրում է դործել «առանձին իմն ազգասիրական եռանդեամբ, հոգևով միութարութեան, բարեպաշտութեան և սիրոյ»։ Իսկ եթէ ոչ եկեղեցական և ոչ էլ աշխարհական պատգամաւորը կարող են ներկայ գրտնուել որ և է արգելառիթ հանգամանքի պատճառով, նոքա կարող են իրենց կարծիքը գրաւոր ուղարկել կաթողիկոսական արժանաւորագոյն ընտրելի մասին։ Այսպէս սկսվում են պատգամաւորների ընտրութիւնները թէ՛ Ռուսիայում, թէ՛ Եթովպիայում, Պարսկաստանում և Հնդկաստանում, և թէ՛ Էջմիածնի միաբանութեան ու սինոդի մէջ։ Որովհետեւ ամենից առաջ վերջինում, այսինքն սինոդում սկսուեց ընտրողական շարժումն ու պայքարը, և որովհետեւ այդ ատենանք իւր նախագահով միակ ղեկավարող հաստատութիւնն է ազգի մի նշանաւոր մասի, ռուսահայերի եկեղեցական դործերի՝ զահր թափուր մնացած ժամանակ, այդ պատճառով մենք սկսում ենք պատգամաւորական ընտրութիւնների պատմութիւնը սինոդից։

Ըստ պալաթենիայի՝ սինոդի բոլոր անդամները ընտրողական ձայն ունին, ուրեմն ամենքն էլ սինոդի կողմից իբրև պատգամաւորներ պէտք է ներկայ լինեն ընտրութեանը։ Կաթողիկոսի մահից յետոյ սինոդը կազմուած էր հետեւեալ անդամներից, — Գեր. Երեմիա եպիսկոպոս Գալստեանց, Սուբիաս եպիս. Պարզեանց, Ներսէս եպիս. Խուզաւերդեանց, Արիստակէս եպիս. Դաւթեանց և Սարգիս եպիս. Տէր-Գոսպարեանց. պալաթենիայի տրամադրութեան համաձայն պակասում էր երեք անգամ՝ սինոդը ամբողջացնելու համար։ Կաթողիկոսի մահուան օրը, անցեալ տարի ապրիլի 16-ին, սինոդը նիստ դումարելով՝ իր ատենապետի պաշտօնը յանձնեց աւագագոյն եպիսկոպոսին — սրբազան Երեմիա Գալստեանցին մինչև նորընտիր կաթողիկոսի դահակալութիւնը։ Մի առանձին շրջաբերականով սինոդը վիճակաւոր առաջնորդներին յայտարարեց այդ նիստի որոշումը, այսինքն՝ որ դեր. Երեմիա եպիսկոպոսը սինոդի ատենապետ և կաթողիկոսի տեղակալ է կարգուել պալաթ. 945 յօդուածի հիման վերայ, և թէ

կաթողիկոսական իրաւունքներին վերաբերեալ գործերը կը մնան անկատար մինչև նոր կաթողիկոսի հաստատութիւնը:

Պոլսի պատրիարքարանն էլ զնաց այդ պաշտօնական գրութիւնը, որ դրուել էր հայրապետի մահուան յաջորդ օրը, և որը կարգացուեցաւ մայիսի 1-ին Ղալաթիայում գումարուած աղգային ժողովի նիստի ժամանակ: Իբրև պատասխան այդ գրութեան՝ պատրիարքը շնորհաւորեց զեր. Երեմիա եպիսկոպոսի նոր պաշտօնը, տեղակալութիւնը, և յոյս յայտնեց, որ նորա ձեռքի տակ Մայր-Աթոռը այնպէս կրկառավարուի, որ զգալի չի լինի ամենայն հայոց հայրապետի բացակայութիւնը: Սինոդի նոյն ապրիլի 16-ի նիստում հարց բարձրացաւ սինոդի պակասորդ անդամները լրացնելու մասին. սրբազան ատենապետը պատասխանեց, որ ինքը ուր հարկն է առաջարկելու է անդամներին հաստատելու համար: Երեւի սինոդի մի քանի անդամների կողմից դժգոհութիւն յայտնուեցաւ զեր. Երեմիա սրբազանի այդ ընթացքի համար, և նոցա կողմից բողոքագիր մէջ եկաւ «տեղակալի կողմից նոր սինոդականներ ընտրելու առաջարկը ապարդիւն հանելու» մտքով, ինչպէս հաղորդեցին Պոլսի հայ թերթերը («Նոր-Դար», № 125, օգոստ.), բայց վերջապէս այդ խուլ դիւանադիտական պայքարը վախճան ստացաւ նրանով, որ սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած Բարձրագոյն Հրամանով հաստատուեցան սինոդի անդամներ՝ Արիստակէս Սեդրակեան և Գրիգորիոս Աղուանեանց եպիսկոպոսները և Բարդուղիմէոս վարդապետ Գէորգեանը, իսկ սինոդի երկու անդամները, Սուքիաս և Ներսէս եպիսկոպոսները, ստիպուած եղան անմիջապէս հեռանալ Ս. Էջմիածնից Ռուսաստան:

Սինոդում կատարուող լուռ մրցման հետ զուգընթաց տեղի էր ունենում հայ մամուլի մէջ «տեղակալական» կոչուած ազմկալի, խառնաշփոթ, երբեմն ծայրայեղ կրքոտ բանակուիւր, որ վերջերում բոլորովին ասղտկալի էր դարձել և վախճան ստացաւ Էջմիածնում տեղի ունեցած կարևոր ղեկավարի հետ գրեթէ միաժամանակ: Թէև մամուլը այս ղեկավարում միայն հարեանցի կերպով կարող էր ներգործութիւն ունենալ կա-

տարուող իրողութիւնների ընթացքի վրայ, մանաւանդ որ ճշմարտութիւնը ծածկվում էր աչքից հարցի մթութեան շնորհիւ և զխաւոր նիւթից շեղուելով դէպի անձնական վերաւորանքները, սակայն աչքի առաջ ունենալով տապաւնիչ եկած հարցի դրական և պատմական կարեւորութիւնը, մենք մի համառօտ մամուլի տեսութիւն կ'անենք մի որոշ եզրակացութեան յանդերձ համար այս հարցի մասին՝ բուական տեղ թողնելով առարկութիւնների և տարակուսանքների համար:

Բանակռուի նշանը սուեց «Նոր-Դարը», որ տպելով (№ 94 յունիսի 6) էջմիածնից ստացած այն լուրը՝ թէ «ս. սինոդի նախանգամ դեր. Երեմիա եպիսկոպոսը առաջարկել է ս. սինոդի անգամակցութեան համար կանդիդատներ Գրիգորիս և Սեդրակեան եպիսկոպոսներին, նոյնպէս և Անանիա և Բարդուղիմէոս վարդապետներին, Սեդրակեան սրբազանի խորհրդով», աւելացրեց մի նկատողութիւն, որ ըստ պալաթենիայի սինոդի դործավարութեան շրջանից դուրս է կանդիդատներ առաջարկելու գործը, և որ այդ իրաւունքը վերապահուած է որոշ յօդուածով (պալաթ. յօդ. 34) ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Այդ նկատողութիւնը հերքելու համար հանդէս եկաւ պ. Գ. Արծրունին իւր «Մշակ» լրագրում (№ 64, յունիսի 11) մի վստահ առաջնորդողով, ուր ի միջի այլ նշանաւոր խօսքերի՝ ասում է. «Ոմանք կարծում են որ կաթողիկոսական տեղակալը չ'ունի նոյն իրաւունքները, որ ունի կաթողիկոսը, այն ինչ Պօլոթենիէյի 945-րդ յօդուածը (Օրէնսդ. XI հատոր, մասն I, 1857 թ.) պարզ ցոյց է տալիս, որ տեղակալը կատարելապէս նոյն իրաւունքներն է վայելում, ինչ որ վայելում է կաթողիկոսը, բացի բուն կրօնական իրաւունքներից»: Եւ իբրեւ բացատրութիւն աւելացնում է, որ տեղակալը նոյնն է, ինչ որ կաթողիկոսը, միայն ժամանակաւոր կաթողիկոս. իբրեւ վարչական անձն պէտք է վայելէ նոյն իրաւունքները և հետեւաբար կարող է սինոդի նոր անգամներ առաջարկել և ճեմարանի ուսուցիչներ նշանակել ու արձակել: Այս վերջին ակնարկը վերաբերում է էջմիածնի ճեմարանում Վեհափառ հայրապետի մահից յետոյ կատարուած

ուսուցիչներն փոփոխութեանը: Ուրեմն առաջին թերթը գեր-
 Երեմիա եպիսկոպոսին ընդունում է իբրեւ նախանշամ սինո-
 ղի, և ոչ տեղակալ, ինչպէս այդ երեւում է լրագրի մէջ շա-
 րունակ Նորին Սրբազնութեան անուանը կցած ախղոսից,
 և ժխտում է նորա սինոպականներ առաջարկելու իրաւուն-
 քը, իբրեւ զուտ Հայրապետական իրաւունք. երկրորդ թեր-
 Թը, ընդհակառակը, ոչ միայն համարում է նրան տեղակալ,
 և այն՝ կաթողիկոսական տեղակալ, այլ և նրան ընծայում է
 բոլոր կաթողիկոսական իրաւունքները՝ բացի զուտ կրօնա-
 կան իրաւունքներից, այսինքն մեռն օրհնելուց, եպիսկոպոս
 ձեռնադրելուց, «որեւէ փոփոխութիւն մայնելուց եկեղեցու
 բուն կրօնական մասում և այլն», ինչպէս վերջացնում է պ.
 Գ. Արծրունին իր միտքը: Եթէ մենք ուղենանք բացատրել
 այդ «և այլն»-ը, զուցէ մեզ թոյլ տան յիշած սակաւթիւ
 զուտ կաթողիկոսական՝ ուրիշ խօսքով՝ զուտ կրօնական իրա-
 ւունքներին աւելացնել և մի երկուսը, այն է՝ պաշտօնի
 Հայրապետական ախղոսը, յիշել կաթողիկոսի անունը եկե-
 ղեցում, վարձատրել եկեղեցականներին խաչերով, կամիլա-
 կայով և արախչիներով և ընդհանրական թղթեր գրել. իսկ
 մնացած բոլոր իրաւունքներում սինոդի նախանշամը նոյն է,
 ինչ որ կաթողիկոսը, այսինքն՝ նա կարող է կաթողիկոսի
 մահից յետոյ իր ձեռքն առնել լուսաւորչական Հայոց եկե-
 ղեցու գլխաւոր կառավարութիւնը և նորա բոլոր եկեղեցա-
 կանների վերայ բարձրագոյն հսկողութիւն ունենալ, շաթիր-
 ներով և պատուաւոր պահնորդներով զուրա դալ էջմիածնի
 պարսպից, և այլն. այս իրաւունքների շարքումն է և սինո-
 պականներ առաջարկելու իրաւունքը և էջմիածնի հոգեւոր
 դպրոցի՝ այն է՝ ձեմարանի անմիջական տեսչութիւնը: Պ. Գ.
 Եւանգուէանցը «Արձագանք» պատկերազարդ շաթիր-
 Թում (№ 14 յունիսի 16) ասպարէզ եկաւ մի երկար յօդուա-
 ծով յարուցուած «նուրբ ու քնքոյշ խնդիրը» հեղինակօրէն
 լուծելու մեր եկեղեցու աւանդութիւնների և գործող օրհնա-
 դրութեան հիման վերայ: Պ. յօդուածադիրը նախ կամենում
 է հրքել «Մշակի» առաջին հիմնական դրութիւնը, այն է՝

գեր, Երեմիա եպիսկոպոսի կաթողիկոսական տեղակալի պաշտօնը, և ցոյց տալով օրինական հիմքի բացակայութիւնը այդ կոչումը ստանձնելու համար՝ հարկաւոր է համարում իբրեւ անհրաժեշտ պայման ունենալ կաթողիկոսական կոնդակ յատուկ այդ պաշտօնի համար, ինչպէս պահանջում է մեր եկեղեցու հին սովորութիւնը, բայց «քանի որ գեր. Երեմիա եպիսկոպոսը կաթողիկոսական կոնդակով չէ նշանակուած տեղակալ, նա մնում է լոկ իբրեւ սինոդի նախագահ», եզրակացնում է պ. Եւանդուլեանը:

Ապա նա անցնում է հերքելու պ. Գ. Արծրունու երկրորդ հիմնական դրութիւնը, այն է թէ՛ սինոդի նախանշամբ իրաւունք չունի կանդիդատներ առաջարկելու և ճեմարանի մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու: Սկսելով պալաթենիայի 945 յօդուածից, որ պ. Գ. Արծրունու եզրակացութիւնների հիմքն է եղել և ցոյց տալով որ այդտեղ «սինոդի նախագահ» իրաւանց մասին է խօսում, և ոչ թէ կաթողիկոսի պաշտօնակատարի, իսկ սինոդի նախագահը «սինոդից դուրս կամ առանց սինոդի իրաւունք չունի ոչինչ անել» և իբրեւ նախագահ ձայնի առաւելութիւն ունի միայն, մէջ է բերում սինոդի իրաւասութեան շրջանը որոշող պալաթենիայի յօդուածները (938 և 939) և յայտնում է, որ միայն այդ շրջանում սինոդի նախանշամբ վայելում է «նախագահի բոլոր իրաւունքները» կաթողիկոսի բացակայութեան ժամանակ, նա վայելում է «նախագահի բոլոր իրաւունքները» բացի զուտ կրօնական գործերից, բայց այս չէ նշանակում որ նա վայելում է կաթողիկոսի բոլոր իրաւունքները բացի բուն կրօնական գործերից, աչքի առաջ ունենալով և այն, որ 945 յօդուածը դաժնում է ոչ թէ կաթողիկոսի մասին ճառող գլխում, այլ սինոդի. և որ, ուրեմն, մնացած բոլոր կաթողիկոսական առաւելութիւններն ու իշխանութիւնները թէ՛ մեր սովորութիւններով և թէ՛ դրական օրէնքի զօրութեամբ պատկանում են Տփլիսի կաթողիկոսին, այստեղ են մտնում և սինոդականներ առաջարկելու և ճեմարանի անմիջական տեսչութեան իրաւունքները, որոնք

դրական օրէնքի 937 և 1003 յօդուածներով են որոշուած:

Տեսնում ենք, որ «Արձագանք»-ն ու «Նոր-Ռար»-ը այս խնդրում միմեանց համաձայն են. երկուսն էլ ժխտում են սինոդի ատենապետի իրաւունքները կանդիդատներ առաջարկելու և ճեմարանում փոփոխութիւններ անելու, սահմանափակելով նրա իրաւասութիւնը սինոդի զործավարութեան շրջանում: Սակայն շաբաթաթերթը՝ մեծ կարեւորութիւն տալով «Մշակ»-ի ասած «կաթողիկոսական տեղակալ» բառին, որի իմաստը մութն էր նոյն իսկ մեր յարգելի լրագրին, հարկ համարեց բացասել նոյն ատենապետի տեղակալութեան իրաւունքներն էլ, երեւի տարակուսելով տեղակալութեան իրաւանց սահմանների մասին, որոնք ոչ թէ օրէնքով այլ մեր եկեղեցական աւանդութիւններով ու սովորութիւններով պիտի որոշուին, և որոնց մէջ մտնում են այդ սովորութիւնների համաձայն բուն կաթողիկոսական շատ իրաւունքներ, և զուցէ՝ նոյն իսկ վիճաբանութեան առարկայ եղող իրաւունքները: Այս է պատճառը, որ բանակռուի նիւթը փոխուեց և հակառակ կողմից սկսեցին ապացուցանել, որ զեր. Երեմիա Եպիսկոպոսը տեղակալ է այդ բառի նախնական՝ աւանդական իմաստով, թէև կոնդակ չունի ի Տէր հանգուցեալ Հայրապետից: Պարզ է որ բանակռուը զսրբացաւ «տեղակալ» բառի իմաստի շփոթութիւնից, ըստ որում «Մշակ»-ի խմբագիր պ. Արծրունին զործ էր անում այդ բառը այլ իմաստով (սինոդի նախանդամ, աւագ-լուսարար կամ հանդէսներում կաթողիկոսի պաշտօն կատարող, կամ թէ չէ մեզնում անհասկանալի՝ կաթողիկոսի փոխանորդ, Ժամանակաւոր Կաթողիկոս, վարչական Կաթողիկոս բառերի մտքով), մինչդեռ «Արձագանք»-ը բմբռնում էր բառը իր հին՝ սինոդի զոյութիւնից առաջ եղած կիրառութեամբ (կաթողիկոսից նշանակուած լիազօր պաշտօնակատար մինչև յաջորդի ընտրութիւնը): Երկու կողմն էլ այնուհետև զեր. Սրբազանի տեղակալութիւնը ժխտելով կամ հաստատելով հանդերձ՝ կամաց կամաց մօտենում են բառի բուն իմաստին: Այսպէս «Արձագանք»-ը յաջորդ № 15-ում, յունիսի, 23-ին, ասում է. «միանգամայն

անհիմն է... թէ տեղակալը իրաւունք ունի լրացնել Սինոդի անպաճենների թիւը ըստ իւր բարենկատողութեան: «Պալաթենիան» վերապահում է այդ իրաւունքները միմիայն կաթողիկոսին» (իշխ. Կ. Բէհլթըթեան): Ուրեմն եթէ գեր. սրբազան Երեմիան տեղակալ ևս լինի, այնուամենայնիւ նա չի կարող անդամների թիւը լրացնել, բայց միւսոյն ժամանակ պնդում է, որ սրբազանը տեղակալ չէ, քանի որ կաթողիկոսից չէ նշանակուած: Հետեւեալ № 16-ում, յունիսի 30-ին, արդէն յօդուածադիրը (Տուտէորդի) ընդունում է սրբազանին տեղակալ՝ վանահայր կամ արքայ խօսքի խմատով, և այն ևս սահմանափակ իրաւունքներով, իսկ «սինոդի անպաճ պէտք է և կարող է միմիայն կաթողիկոսն առաջարկել թէ ըստ օրէնսդրութեան և թէ ըստ եկեղեցական տեսակէտի», և բերում է այդ տեսակէտը. «Որովհետեւ սինոդը կաթողիկոսի խորհրդատու մարմինն է և չէ կարելի մէկին առաջուց այնպիսի խորհրդատու մարմին տալ, որի խորհուրդները նա չէ կարող իսկ լսել»: Ճեմարանն էլ ենթարկվում է ոչ թէ տեղակալին, այլ սինոդին, իբրեւ մի վարչական-դատաստանական ասեանի, որի նախագահն է տեղակալը. «Գէորգ կաթողիկոսի մահուանից յետոյ, զրում է յիշեալ յօդուածադիրը, Սրբազան տեղակալը չէր ձեմարանի խումբն արձակողը, այլ Սրբազան Սինոդը, և այս անդամին էլ երբ տեղակալի թոյլտուութեամբ արձակուեցան ուսուցիչները, նրանք բողոքեցին Սինոդին և Սինոդն ընդունեց այդ բողոքը ինչպէս իրեն վերաբերեալ: «Նոր-Դար»ը № 104, յունիսի 21, իւր հերթին անտեղի է համարում կաթողիկոսին իրաւունքների կողմից համեմատել տեղակալներին, «որոնք երբէք չեն ունեցել մեր պատմութեան մէջ այն իրաւունքները, որ ունի կաթողիկոսը». ապաւոյցը՝ որ դահը թափուր մնացած ժամանակ՝ վիճակներում տեղակալի անունը երբէք չի յիշվում պատարագին, և ուրեմն տեղակալը առաջնորդներից էլ բարձր չէ եկեղեցական կարգի մէջ, ուր մնաց որ կաթողիկոսական իրաւունքներ ունենայ. թող որ «պալաթենիայով յատուկ կաթողիկոսին է վերաբերուած... թեկնածուներ առաջարկելու իրա-

ւունքը»։ Ուրեմն՝ եթէ տեղակալ էլ լինի գեր. Երեմիա սրբազանը, նա չի կարող վստելել կաթողիկոսական իրաւունքներ։ Լրագիրը Համաձայն է Հակառակ զէսքում կանգնողներ առաջարկելու իրաւունքը միայն սինոդին տալ՝ «իբրեւ մի կողմէրէ մարմնի», քան թէ նորա նախանշամին առանձին՝ կամ տեղակալին։ Այսուամենայնիւ օրաթերթը պնդում է, որ գեր. Երեմիա եպիսկոպոսը տեղակալ չէ ոչ պալաժենիայի զօրութեամբ և ոչ մեր եկեղեցու աւանդական կարգով, որովհետեւ կաթողիկոսից չէ նշանակուած. իսկ մի քանի օրից յետոյ մէջ է բերում № 120, յուլիսի 27, (երբ թերթը խմբագրում էր պ. Մ. Աբեղեան), Գէորգ Դ. կաթողիկոսի կոնդակի պատճէնը*, որով նա տեղապահ էր նշանակում Մակար արքեպիսկոպոսին, և Հաստատում է, որ 1836 թուից զէսը կաթողիկոսները կոնդակով են կարգել տեղակալներին և որ դժուար չէ ձեռք բերել կոնդակների պատճէնները։ Ինչ որ վերաբերում է Հնագոյն ժամանակներին, այստեղ էլ մեր եկեղեցական աւանդութեամբ կաթողիկոսի բանաւոր կամ գրաւոր Հրամանը Հաւասար նշանակութիւն ունի և տեղակալութեան անհրաժեշտ պայմանն է։ «Երբեք չի պատահել, որ մէկն առանց կաթողիկոսի բանաւոր կամ գրաւոր Հրամանի տեղակալ եղած լինի. այդպիսիները եղել են միայն բացառիկ զէսքերում և կամ Համարուելու են ընդվզողներ»։

Կոնդակից Հետեւեալ կարեւոր իրողութիւններն է հանում «Նոր-Դարը». ա. «Գէորգ Կաթողիկոսը Կաթողիկոսական Նշանակելու Համարում է Կաթողիկոսի Կարեւոր պարագայանութիւններից մէկը, որ մեռնելուց առաջ անպատճառ պիտի կատարէ կաթողիկոսը, բ. տեղակալին է յանձնում լիազօր իրաւունքով Մայր Աթոռի՝ ս. Էջմիածնի (վանական) կառավարութիւնը և դ. տեղակալին է յանձնում նոյնպէս և Գէորգեան ձեմարանի լիազօր իրաւունքով ղեկավարութիւնը»։ Վերջին երկու կարգաւորութիւնները կաթողիկոսը անում է այն Հիման վրայ, որ

* Թիւ 405. Ի 1 նոյեմբ. 1882 ամի, ըստ Տումարին ՌՅԼԲ.

Վանքի և ձեմարանի ղեկավարութիւնը պաշտօնիսցով թող-
նուած են կաթողիկոսին, իբրեւ ս. Էջմիածնի վանահօր. ա-
հա՛ կաթողիկոսը իւր այդ իրաւունքները լիազօր կերպով
յանձնում է տեղակալին. նրան է յանձնում իբրեւ վանահօր
«վանական կառավարութեան ուրիշ պատուէրների հետ, և
թանգարանի, ներքին զանձարանի և երկաթեայ արկղի բա-
նալիները»: Կոնդակում կաթողիկոսը յայտնում է նաեւ, որ
իր նշանակած տեղապահին կարգել է նաեւ Սինոդի անդամ
և առաջարկել է ի բարձրագոյն հաստատութիւն. և իբրեւ
ապագայ նախագահի՝ յանձնում է նրան նաեւ Սինոդի խոհեմ
ղեկավարութիւնը. «Գէորգ կաթողիկոսը Մակար արքեպիս-
կոպոսին Խիւր Կարգոմ հաստատոմ է Կեղահայլ իսկ Սինոդի
անդամ լինելու համար, որով և Սինոդի նախանգամուծեան
համար, առաջարկում է նրան, ըստ Պոլոժենիայի, ի Բարձրա-
գոյն հաստատոմն: Այս կէտից պարզ երևում է, որ տեղա-
կալութիւնն և Սինոդի նախագահութիւնը տարբեր պաշ-
տօններ են, առաջինի՝ տեղակալութեան համար կարգողն ու
հաստատողը ինքը կաթողիկոսն է, իսկ երկրորդի՝ Սինոդի
անդամութեան, որով և նախանգամուծեան համար կարգո-
ղը դարձեալ կաթողիկոսն է, բայց հաստատութիւնը լինում
է Բարձրագոյն»: Լրագիրը աւելի հեռու գնալով՝ ենթադրում
է որ Մակար արքեպիսկոպոսը եթէ չհաստատուէր անգամ
կառավարութիւնից իբրեւ Սինոդի անդամ, այնուամենայ-
նիւ նա դարձեալ կը մնար կաթողիկոսական տեղապահ իր
կոնդակի ղօրութեամբ և կըղեկավարէր Վանքն ու ձեմարա-
նը, Սինոդին ու նրա նախանգամին թողնելով եկեղեցական
արտաքին գործերի կառավարութիւնը: «Կաթողիկոսը հին
սովորութեամբ Վանքի և ձեմարանի կառավարութիւնը կա-
րող է յանձնել որ եպիսկոպոսին որ ուղի, լինի՞ այդ եպիս-
կոպոսը Սինոդի անդամ, աւագ անդամ, թէ ոչ», այսպէս է
ձեւաւորում իր միտքը «Նոր-Դարը»: Յաջորդ № 121-ում, մի
անգամ ևս յայտնելով, որ «Սինոդի նախանգամը լինի Սինոդի
սոսկ նախանգամ թէ միանգամայն և տեղակալ, դրութիւնը
նոյն է մնում, այն է՝ միայն կաթողիկոսն ունի իրաւունք կան-

գլխատներ առաջարկելու, և ուրիշ ոչ ոք», անցնում է, սակայն պատմական փաստերով ապացուցանելու՝ որ դեր. Երեմիա եպիսկոպոսը տեղակալ չէ: Իբրև բացատրութիւն կրկին յիշում է, որ կաթողիկոսի բանաւոր հրամանը մեր աւանդականութեամբ հաւասարադօր է զրաւոր հրամանին կամ կոնդակին, որը «յետին վարդապետն անգամ կարող է վկայել»։ Նաև աչքի առաջ ունենալու է մանաւանդ, որ «Հին ժամանակներում կոնդակադրութիւնը և առհասարակ զրաւոր կարգադրութիւնները քիչ էին լինում: Թագաւոր, կաթողիկոս թէ իշխան իրենց զօրծերը վարում էին մեծ մասամբ բանաւոր պատուէրներով ու կարգադրութեամբ», որ վերջապէս՝ «մեր Հին պատմական զոկումենտները, կոնդակները քննադատ չեն» և հետեւաբար՝ «ոչ ոք կարող չէ պնդել թէ ո՞ր և ո՞ր տեղակալները կոնդակով են տեղակալ կարգուել»։ այնուհետև անցնում է ապացուցանելու, որ բոլոր տեղակալները կաթողիկոսի կամքով և կարգադրութեամբ են եղել տեղակալ և ոչ թէ ինքնադրուխ: Իորա համար բաւական է միայն թերթիկ մեր եկեղեցու պատմութիւնը:

Բայց այդ աւելորդ աշխատութիւնից իրեն ազատելու համար՝ թերթը բաւական է համարում յիշել մի քանի տեղակալներին, այն է՝ Մեսրոպ, Յովսէփ Վայոց Զորեցի, Վրթանէս Քերթոզ, Յովհաննէս Մանաղկերտցի, Խաչիկ և Մակար տեղակալներին, որոնց մասին մեր պատմիչների բնագիրներից բերում է այսպիսի վկայութիւններ. — «ղաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն ետեղապահութեամբ յաջորդեաց հրահանաւ Երանելոյն Մեսրոպայ՝ նորին աշակերտ Յովսէփ»։ Մովսէս կաթողիկոսը «Կարգեաց փոխանորդ իւր իբր Կեղապահ Աթոռոյ զՎրթանէս վարդապետ ոմն Քերթոզ»։ «Զոր (զԽաչիկ Բ.) ի վազուց Եղեալ էր անդէն նա ինքն Պէտրոս Կաթողիկոս (Գետադարձ) էր Կեղապահ»։ Յովհաննէս Մանաղկերտացու տեղապահութիւնը բացառիկ պէտք է համարուի. նորան Թէոփորոս Ռշտունի իշխանն է նշանակում՝ յիրաւի՝ երկրի բացառիկ դրութեան պատճառով: Մեսրոպ, պատմութեան վկայութեամբ, «ամուլ» և «գործակից» էր ս. Սահակի բոլոր գոր-

ծունէութեան մէջ, հետեաբար նոյն իսկ կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ տեղապահ էր: Յովհաննէս Մանազկերտացու դէպքը առիթ է տալիս լրագրին եզրակացնելու, որ «եթէ հարկ լինի առանց կաթողիկոսի տեղակալ նշանակելու, այդ ժամանակ մեր եկեղեցու ընտրողական ոգով պէտք է ընտրել տեղակալ»։ իսկ մասնաւորապէս Երեմիա սրբադասի մասին ասում է. «եթէ ս. Երեմիա եպիսկոպոսին հանգ. Մակար կաթողիկոսը մեռնելիս տեղակալ է նշանակել բանաւոր թէ՛ գրաւոր կարգադրութեամբ, Երեմիա եպիսկոպոսը տեղակալ է»։ իսկ եթէ ոչ, նա կը քննարկուի միայն սինոդի ատենապետ—ուրիշ ոչինչ։

Սրանով լրագիրը պարզած, վերջացած է համարում «տեղակալութեան» խնդիրը, որը բուն խնդրից շեղած մի նոր խնդիր էր, աւելի ոչինչ։ Սակայն մի քանի օր յետոյ նոյն պարբերական թերթի № 124-ում նոյն հարցի մասին խմբագրութիւնն հրատարակում է Տ ստորագրութեամբ մի յօդուած, որ խմբագրութեանն ուղարկել է չորս ժին մօտիկ ծանօթ անձն»։ դա «Արարատի» խմբագրի նախկին օգնական՝ ս. Էջմիածնից հեռացած՝ պ. Պ. Սիմէօնեանցը պէտք է լինի, ինչպէս վկայում է «Արձագանքը» № 21, գրութեան ոճին նայելով։ «Արդէն լուծման հասած խնդիրը» հետեւեալ ձևաբանն է ընդունել յիշեալ յօդուածում, — Կաթողիկոսի մահից յետոյ հոգեւոր բացարձակ իշխանութեան գործադրութիւնը դադարում է մի տարով։ երկրորդական իշխանութիւնը պէտք է ստացած աւանդը պահպանէ. «Սյդպէս պէտք է վարուել խոշոր խնդիրներում. իսկ թէ ընկալի գործերը չեն դադարում, դրա ապացոյցն է այժմեան «տեղակալութիւնը», որի մասին լրագիրները սխալ և անհետեւ թեղեկութիւններ են տարածում: Ոմանք ով զիտէ, կրկարծեն, իբր թէ սրբազան Երեմիայի իրաւունքները բռնաբարուած են: Իրողութիւնն այս է. նա համարվում է և կոչվում է «տեղակալ», վանքի վանահայր է իւր բոլոր իրաւունքներով, հրամաններ է արձակում մեծին և փոքրին՝ եպիսկոպոսից սկսած մինչև ժամկոչին, վարդապետ կամ եպիսկոպոս պատարագիչը նրան

է մատուցանում նշխարքը (իսկ կենդանութեան ժամանակ՝ Կաթողիկոսին), ամենայն միաբան՝ մինչև իսկ եպիսկոպոս կամ սինոդական՝ նրանից է հրաման առնում վանքից բացակայելու համար, մանր ծախքերի կարգադրութիւններ է անում ինքնագլուխ, հիւրեր է ընդունում իբրև ս. Աթոռի գլխաւոր ներկայացուցիչ, ճանապարհից եկող հոգեւորականը՝ Կազարապատից դուրս չի գալիս՝ մինչև որ նրա կամքը չստանայ, և այլն. այսպէս միւս կարեւոր գործքերն էլ շարունակ ընթացքի մէջ են նրա իշխանութեամբ և հոգացողութեամբ»։ Ահա՛, ուրեմն, տեղակալը Աթոռի թափուր ֆնացած ժամանակ վարում է ընթացիկ գործերը ոչ թէ օրէնքի որ և է յօդուածի հիման վերայ (օրէնքը լռում է այդ մասին), այլ մեր եկեղեցական աւանդութիւնների զօրութեամբ, որոնք ճանաչուած են օրէնքով. բացի դրանից խոշոր գործերում՝ նոյն աւանդութիւնների համաձայն՝ տեղակալը գործում է աւագադոյն հոգեւորականաց խորհրդի հետ ձեռք ձեռքի սուլած, խոհեմութեամբ բաժանելով իրար մէջ գործերն ու իրաւունքները. նոյնպիսի խոշոր և դժուարին գործերում հարկ եղած ժամանակ պէտք է նաև առաջնորդներին վիճակներից հրաւիրել այդ խորհրդին. «Այդպէս վարուեցին Գէորգ Կաթողիկոսի մահուանից յետոյ», որպէս փաստ է բերում յօդուածագիրը։ Ուրեմն, Գաշը թափուր ֆնացած ժամանակ ծագած խոշոր, մեծ խնդիրները, որոնց կարգին է պատկանում և սինոդականներ առաջարկելու կամ ճեմարանի մէջ փոփոխութիւններ անելու հարցերը, եթէ ստիպողական հարկը պահանջում է այդ խնդիրները չըյետաձգել մինչև նորընտիր քահանայապետի զահակալութիւնը, պէտք է վճռել ոչ թէ ինքնագլուխ, այլ խորհրդակցութեամբ աւագադոյն եկեղեցականների և թեմական առաջնորդների հետ, ինչպէս շատ անգամ վարուել են նոյն իսկ իրենք Կաթողիկոսները, չընայելով որ նոքա լիազօր իրաւունքներ ունին այդպիսի խոշոր խնդիրները ինքնագլուխ վճռել. հակառակ դէպքում պէտք է թողնել իրերի դրութիւնը այնպէս, ինչպէս որ կայ, մինչև որ «Տան Տէրը» գայ։ Տեղակալի իրաւասութեան սահմաններ

րի խնդիրը պ. յօդուածագիրը հետեւեալ եղբակացութեամբ է վերջացնում. նա զանազան-Նիւն է դնում կոնդակով կամ կաթողիկոսից նշանակած և առանց կոնդակի զործող տեղակալի մէջ. «մէկը լիազօրութիւն ունի կոնդակի մէջ սահմանած չափով (այսինքն ոչ ոքից չը սահմանափակուելով և չը կաշկանդուելով), իսկ միւսը—ոչ»: Կաթողիկոսի մահից յետոյ աւագագոյն եպիսկոպոսը վանքի մէջ, առանց կոնդակի տեղակալ կամ էջմիածնի վանահայր է իր բոլոր իրաւունքներով. իսկ կոնդակով տեղակալ է միայն այն վարդապետը կամ եպիսկոպոսը, որին կաթողիկոսը կրբարեհաճի տալ իր լիազօր իրաւունքներէից մի քանիսը:

Վերջապէս ինքը գեր. Երեմիա սրբազանը պէտք է կողմնակի կերպով միջամտէ՝ խնդիրը վերջնականապէս և հեղինակաւոր աղբիւրի միջոցով լուծելու համար: Ներսիսեան գպրոցում ստացուեց Նորին Սրբազնութեան մի պաշտօնական զրութիւն, որ «Արձագանքի» խմբագրութեան ձեռքն է ընկնում և որի ճակատին գրուած Գեղակալ Կաթողիկոսի բառերը ցոյց են տալիս, թէ դեր. Սրբազանը «իր իրաւասութեան շրջանը մի կօլլեղիսցի ատենապետի փոխարինողն իրաւունքներով» է սահմանափակում (Արձագանք № 21):— Վերջապէս նոյն թերթի № 22-ում գուրս եկաւ Վաղարշապատից գրած մի թղթակցութիւն Մ. ստորագրութեամբ, որ հերքում էր այն տարածուած լուրը, թէ Մակար արքեպիսկոպոսը կանգնեալներ է առաջարկել Սարգիս և Մամբրէ վարդապետներին (այժմ եպիսկոպոսներ). թղթակցութեան հաղորդած տեղեկութիւններէից երեւում է, որ Մամբրէ վարդապետին ոչ թէ ինքը Մակար արքեպիսկոպոսն է առաջարկել սինոդի անգամակցութեան համար, այլ հանդուցեալ Գէորգ կաթողիկոսը,—իբրեւ Մակար արքեպիսկոպոսի անձնափոխանորդ. «ապացոյց այդ խտկութեանց՝ որ, ասում է թղթակիցը, Մամբրէ վարդապետի հաստատութեան թղթի մէջ առաջարկութեան յիշատակութիւն չըկայ». Իսկ անդամների պակասութեան հարցը բարձրացրեց կառավարութեան առաջ ոչ թէ ինքը տեղակալ Մակար արքեպիսկոպոսը, այլ

սինոդի պրոկուրոր Նիկողայոս Տէր-Յովսէփեանը, որ յոյս ունէր սինոդի անդամների կարգում տեսնել իր մտերիմ Սարգիս վարդապետին: Սակայն Հանգուցեալ պրոկուրորը իր նպատակին չըկարողացաւ հասնել, որովհետեւ տեղակալը չըհամաձայնեց առաջարկել Սարգիս վարդապետին՝ իբրեւ իւր իրաւասութիւնից դուրս մի գործ, մանաւանդ որ յիշեալ վարդապետը ենթակայ էր քննութեան. իսկ այդպիսի մարդոց անդամութեան առաջարկելը Հանգուցեալ Կաթողիկոսի զգուշաւորութիւնից ու խոհականութիւնից շատ հեռու էր: Յովսէփեանի ասելով Մամբրէ վարդապետի Հաստատութեան թուղթը կրում էր 3033 թիւը, և գրուած էր 1884 թ. մարտի 26-ին: Մէջ է բերուած նաեւ այն Հանդամանքը, որ սինոդի Հաստատութեան օրից սկսած ոչ մի տեղակալ յաճն չի առել սինոդականներ առաջարկելը. իսկ դա՛ւր թափուր մնացած ժամանակ պատահել է, որ սինոդականների թիւը 5-ից էլ պակաս է եղել, և որ այդպիսի կազմութեամբ գործերը դարձեալ կանոնաւոր են ընթացել և կարող են ընթանալ: «Ուրեմն այժմ, ասում է յօդուածագիրը, նորանոր անդամների առաջարկութիւնը ի Հաստատութիւն՝ գործի էութեամբ չէ պայմանաւորում, այլ հոգեւոր-դասական. իսկ եթէ հարկ լինի նոր անդամներ նշանակել, լաւ է որ կառավարութիւնից Հաստատուեն այն անձինք, որոնք Հանգուցեալ չայրապետից առաջարկուել են իբրեւ երկրորդ թեկնածու սինոդի անդամութեան համար: Եւ ահա մի քանի օր յետոյ «Նոր-Դարը» (№ 123) լսում է, որ կառավարութիւնից Հաստատուած են ոչ թէ դեր. Երեմիայի առաջարկածները, ինչպէս այդ լսել է տեղական մի ռուս թերթ, այլ այն անձինք՝ որոնք Հանգուցեալ չայրապետից առաջարկուած են եղել սինոդի անդամութեան համար: Միեւնոյնը Հաստատեց և տեղական մի ուրիշ ռուս լրագիր:

Այլքի անցկայնելով այս բանակի ներկայացուցիչների «Արձագանքի» և Նոր-Դարի»՝ ամբողջ նիւթը այս խնդրի մասին, մենք դալիս ենք հետեւեալ եզրակացութեան.—սկզբում երկու Հրատարակութիւններն էլ չեն ընդունում, որ սին-

նողի նախանգամը միևնոյն ժամանակ տեղակալ է, և Հետևաբար նրա իրաւունքը չեն համարում սինոդականներ առաջարկել և ճեմարանում փոփոխութիւններ անել: Այսպիսով նոքա կարծես ուղղում էին ասել, որ տեղակալներն ունեն յիշեալ իրաւունքները: Բայց փոքր ինչ յետոյ սկսում են պնդել, որ և՛ տեղակալները չունեն յիշեալ իրաւունքները. ուրեմն, ընդունելով հանդերձ նախանգամի տեղակալութիւնը, նրա իրաւունքները սահմանափակում են՝ օրէնքի յօդուածների հիման վերայ: Բայցի դրանից, զանազանութիւն էին դնում կոնդակաւոր և անկոնդակ տեղակալների մէջ. առաջինները իրաւասութիւն ունեն կոնդակի ցոյց առած սահմաններում լիազօր կերպով (ուրեմն գուցէ և յիշեալ երկու իրաւունքների սահմանում), իսկ երկրորդները—ոչ—Յամենայն դէպս, փոքր ինչ մութ էր մնում՝ թէ մեր աւանդութեամբ ո՞րն է իսկապէս տեղապահի իրաւասութեան սահմանը:

Հակառակ բանակում հարցը լուծվում էր այսպէս. «Մուրճ» ամսագիրը յունիսի գրքում ցոյց է տալիս, որ սինոդի նախանգամը օրէնքով կաթողիկոսի փոխարինողն է սինոդում, կամ (ինչպէս գրում են պաշտօնական թղթերում) սինոդի ատենապետի տեղակալն է. իսկ եթէ կաթողիկոսները 1836 թուից դէսը կոնդակ տալիս էին, այն էլ անպատճառ սինոդի նախանգամին էին տալիս, և եթէ չէին էլ տալիս կոնդակ (Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Բաբամեան Գէորգի-ի մահից յետոյ), այնուամենայնիւ տեղակալ կոչվում և համարվում էր սինոդի նախանգամը: Ամսագիրը այսպիսով կոնդակին տալիս է «ոչ ներգործական», այլ («չեղօք, զուղահեռապէս ընթացող գործողութեան՝ նշանակութիւն»): և Հետևաբար, եղած կամ չեղած՝ միևնոյն է: «Եզրակացութիւն՝ Երեմիա եպիսկոպոսը Տեղակալ է միանգամայն նոյն իրաւունքով, ինչ իրաւունքով որ Տեղակալ էին Մակար արքեպիսկոպոսը, Մկրտիչ արքեպ. Բաբամեանցը, Ղուկաս արքեպիսկոպոսը»: Իսկ սինոդի ատենապետի տեղակալի իրաւունքները ո՞րն են,—ահա զլսաւոր հարցը: Օրէնքով—ի հարկէ սինոդին ենթակայ գործերը: Բայց ոչ թէ միայն դոքա: Կան խնդիրներ, որոնք միայն կաթողիկոսին են

պատկանում, բայց որոնցից զուտ կրօնական բնավորութիւն չ'ունեցող գործերը նոյնպէս սինոդի ատենապետի տեղակալի իրաւունքն են կազմում, և այդ ոչ թէ օրէնքի ղորութեամբ (օրէնքը նոյն իսկ բացայայտ արգելում է կաթողիկոսին իր արաօնութիւններն ուրիշին աւանդել), այլ Հին Հայկական աւանդական սովորութեամբ, որի համաձայն՝ եկեղեցու վարչական անիւր դադարման չորստապարտելու համար՝ տեղապահը վայելել է կաթողիկոսական վարչական բոլոր իրաւունքները: Միայն պէտք է այդ սովորութիւնը չհակասի օրէնքի դրած յիշեալ արգելքին: Զրհակասելու փաստն ամսագիրը գտնում է ռուսաց կառավարութեան լռելեայն համաձայնութիւնը, երբ սինոդի նախանգամը վայելում է կաթողիկոսական իրաւունքներ, իսկ յայտնի է, որ «նորո՞ւմ տեղակալին ոչ թէ կաթողիկոսն է նշանակում, այլ տիրող պետութեան օրէնքը. «Օրէնքով որոշուած պաշտօնեան ընդհանրապէս է իւր իրաւասութիւնը», և կառավարութիւնը համաձայնութիւն է տալիս դրան: Ամսագիրը բացատրում է մինչև անգամ, որ կոնդակով կամ կտակով կաթողիկոսական իրաւունքները յանձնել մէկին, որը նախանգամ չէ, նշանակում է օրէնքը խախտել և կառավարութեան միջամտութեան պատճառ դառնալ: Ինչ ասել կուզի, որ սրանից յետոյ ամսագիրը օգտում է տեղակալին և՛ թեմական դպրոցների ու Գէորգեան Ծեմարանի, և՛ ծխական երկսեռ դպրոցների, և՛ սինոդականներ առաջարկելու մասին՝ լիազօր կաթողիկոսական իրաւունքներով. սահմանափակում է միայն նոյա ծաւալը:—Մի անյայտ ոմն, որ այս խնդրի համար «բերել է բոլոր պաշտօնական թղթերը», ի հարկէ Էջմիածնի սինոդում, և ուղարկել է «Մուրճի» խմբագրութեանը (№ 7—8), հաստատում է՝ որ 1836-ից սկսած «տեղակալ եղել է միշտ, առանց բացառութեան՝ Էջմիածնում ներկայ եղող սինոդի անդամներից աւագագոյնը», և այն՝ միշտ և առանց բացառութեան՝ սինոդի առանձին օրագրութեամբ, իսկ որեւէ կոնդակի յիշատակութիւն չլից: «Ճէնց որ 1882 թ. մեռնում է Գէորգ կաթողիկոսը... իսկոյն սինո-

դում օրագրութեամբ տեղակալ է հրատարակվում Մկրտիչ Բաբամեանը, սինոդի աւագ անդամը», չընայելով որ Մակար արքեպիսկոպոսը կոնգակ էր ստացել հանգուցեալ Հայրապետից: Երբ որ Մակար արքեպիսկոպոսը՝ հաստատուելով սինոդի անդամ՝ զալիս է Էջմիածին, իսկոյն սինոդի օրագրութեամբ հրատարակվում է տեղակալ, իբրեւ երիցագոյն անդամ, իսկ կոնգակի մասին յիշատակութիւն չըկայ բոլորովին ոչ պաշտօնական քաղուածքներում («Արարատ» ամսագրի), և ոչ օրագրութեան մէջ: Երբ Մակար տեղակալը Աթոռի կողմից իբրեւ ներկայացուցիչ Մոսկուա է գնում Կայսեր Թաւադրութեանը ներկայ լինելու, սինոդը իսկոյն ժողովում է և նորից օրագրութեամբ տեղակալ է ճանաչում ներկայ եղող աւագագոյն անդամին, Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին: Մակար արքեպիսկ. վերադառնում է Մոսկուայից, և ահա սինոդը նորից օրագրութիւն է կազմում, որով տեղակալութիւնը կրկին նրան է անցնում: Ներսէս պատրիարքի ընտրութիւնից յետոյ Մակար տեղակալը գնում է իր թեմը, Քիչնէ: Դարձեալ սինոդի օրագրութեամբ տեղակալութիւնը յանձնվում է Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին: «Ահա այս տեղակալութեան ժամանակ է, որ Մկրտիչ արքեպ. արձակում է Նահապետեանին ճեմարանի տես չութիւնից, և Մակարը իրաւունք չըհամարեց դրա դէմ բողոքել»: «Բոլոր տեղակալները կամ տեղապահները սինոդում կրել են «Տեղակալ Ատենապետի» տիտղոսը, իսկ սինոդից դուրս՝ «Տեղակալ, Տեղապահ, Տեղակալ Մայր-Աթոռոյ, Կաթողիկոսական կամ Հայրապետական տեղակալ», առանց խտրութեան, թէ պաշտօնական և թէ ոչ պաշտօնական գրութիւնների մէջ»:

Այս տողերը գրող անյայտ անձի մտքերը կրկնում է և «Արարատ» ամսագիրը իւր այս տարուայ յունուար ամսատետրում, երբ հայոց Մայր-Աթոռի պաշտօնական բերանը՝ վերջ տալով, թէպէտ և ուշ, իր լռութեանը,—որ իբր թէ յառաջացել էր նրա՝ մի ինչ որ յայտնի «Ճանկերում» գտնուելու պատճառով, և երբ արդէն խմբագրութեան զործակցի պաշտօնին՝ արձակուած պ. Սիմէօնեանցի տեղ՝ սինոդը նշանակել էր

միաբան զպիր Գալուստ Տէր-Մկրտչեանին, — մի քանի ի միջի-
այլոց նկատողութիւններ է անում այս հարցի մասին, որոնք
խիստ յիշեցնում են իսկապէս որ «Ճանկերից» նոր ազատուածի
յաղթական ազադակը և որոնցից մի քանիսը կարեւոր են
մեզ խնդրի պարզաբանութեան համար. և մէջն այլոց ասացինք,
որովհետեւ «տեղակալական խնդիրը նորից յարուցանելու մտա-
դրութիւն» չունի ամսագիրը իւր այդ ասպարէզ հրաւի-
րող ակնարկներով: — Կաթողիկոսական համադրային ընտրողա-
կան ժողովն ներքին կանոնադիրը յայտնապէս ասում է. Նա-
խանգած «խնդրի, որ և պէշակալ (замесителем) պատրիարք-իւ-
րոյն է: «Այս մի սողով, աւելացնում է ամսագիրը, կարելի
էր վերջ դնել տեղակալական բանակռօւին, բայց մամուլի
մեծ մասին անձանթ էր այս կանոնների դրութիւնը»: Մայր-
Աթոռի պաշտօնական բերանը բացի դրանից վկայում է, որ
սինոդում երբէք չ'բարձրացաւ այդ հարցը այն ձևով, ինչ-
պէս որ եղաւ մամուլի մէջ, «չընայելով իւր մի քանի ան-
գամների ապօրինի ընթացքին», ակնարկում է ամսագիրը,
այսինքն, սինոդը և իւր մի քանի անգամները չ'ժխտեցին
դեր. նախանգամի տեղակալութիւնը: Նա տեղակալ է ճանա-
չուած և Պոլսի ու Երուսաղէմի պատրիարքներից ի դիմաց
ազգի մեծամասնութեան, որոնք շնորհաւորել էին զրով սրբ-
բազանի նոր պաշտօնը: — Գալով տեղակալի իրաւասութեան
սահմաններին, պաշտօնական ամսագիրը իւր այս և յաջորդ
վետրուարի տետրակներում նոյն համոզման վրայ է կանգ-
նած, ինչ որ այս բանակի բոլոր հրատարակութիւնները:

«Մշակում» այս հարցի մասին լոյս տեսած բազմաթիւ
մեծ մասամբ բանակռօւի ձևով գրուած՝ յօդուածներից ու-
շադրութեան արժանի է իր տեսակէտով պ. Ն. Առաքելեանի
յօդուածը (Մշակ, 1891, № 91, 92): Պարոնը կամենում է
«մի քանի խօսք» ասել, «նկատելով այդ խնդիրը լոկ իրեւ
սկզբունքի խնդիր, որ կարօտ է բազմակողմանի ուսումնա-
սիրութեան, իբրեւ մի եկեղեցական իրաւագիտական խնդիր»,
և որը «բոլորովին անաչառ և առարկայական կերպով ու-
սումնասիրելու համար հաստատ տեսակէտ և առատ նիւթ»

ունի իւր առաջը դրած՝ պարբերական հրատարակութիւններից հանած: Այդ տեսակէտն է «Հայկական եկեղեցու պատմութեան և աւանդութեանց ուսումնասիրութեան դիմելը», որ, ինչպէս տեսանք, և հակառակ բանակի տեսակէտն էր: «Ամեն մի վիճելի հարց, շարունակում է պարոնը, որ երեւան է գալիս Հայ եկեղեցու կազմակերպութեան և վարչութեան մէջ, պիտի լուծուի նորա պատմութեան անցած իրողութիւնների և աւանդական սովորութիւնների հիման վրայ», որովհետեւ տիրող օրէնքը հիմնուած է մեր եկեղեցու այդ անցեալ աւանդութիւնների և կանոնների վրայ: Արդէն մեզ ծանօթ իրողութիւնները հաստատելուց յետոյ,— որ Հայ եկեղեցու վարչական կազմակերպութեան մէջ կայ տեղապահութեան աստիճան նոյն իսկ Լուսաւորչի ժամանակից, որ տեղապահներ եղել են կաթողիկոսների նշանակելով կամ կոնֆակով կամ մասնաւոր Հայ իշխանութեան ընտրութեամբ, կամ աղղովին և կամ հոգեւորականների ընտրութեամբ,—այդ իրողութիւններին պ. յօդուածագիրը աւելացնում է և հետեւեալները, իբրեւ պատմութեան ուսումնասիրութեան արդիւնք. նախ տեղապահութիւնը «հաստատուել է այն անհրաժեշտութիւնից, որ առաջ է եկել եկեղեցին անիշխանութեան և քաօսի մէջ չըթողնելու համար. այդ պատճառով տեղապահներ նշանակուել են և կաթողիկոսների կենդանութեան ժամանակ, երբ նրանք որեւէ պատճառով ձեռնհաս չեն եղել հովուել եկեղեցին (Յովսէփ Վայոց Ձորեցու, Մելիտէ Մանազկերտցու, Դիւտ և Քրիստափոր կաթողիկոսի ժամանակ): Այս դարու սկզբում Ներսէս Աշտարակեցու խորհրդով և նախաձեռնութեամբ ու Դանիէլ կաթողիկոսի հաւանութեամբ էջմիածնում կազմվում է «Ժողով բարձրագոյն խորհրդարանի ս. էջմիածնի» կամ սիւնհոգոսը, որ այժմեան սինոդի նախատիպն էր: Ժողովը կազմուած էր արքեպիսկոպոսներից ու եպիսկոպոսներից, նախագահում էր Ներսէս Աշտարակեցին. նա միւսնոյն ժամանակ սկսում է և տեղապահի պաշտօն կատարել Դանիէլ կաթողիկոսի աստանդական և Աթոռից հալածուած ժամանակները: Երբ վերջապէս Դանիէլ կաթողիկոսը

եկաւ Հաստատուեց իր Աթոռի վրայ, տեղակալի պաշտօնում նշանակեց Եփրեմ եպիսկոպոսին: Վերջապէս՝ 1836-ից սկսած սինոդի ատենապետի տեղակալը կատարել է միևնոյն ժամանակ և տեղապահի պաշտօն, և «մինչև այսօր չի պատահել մի դէպք, որ «տեղապահ» ուրիշ լինէր, իսկ սինոդի նախանդամը» ուրիշ: 1885 թ. կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւորները շնորհակալութեան ուղերձ ներկայացնելով նախանդամ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին՝ գրում էին. «Ամենապատիւ սրբազան Տէր-Մկրտիչ արքեպիսկոպոս, տեղակալ ատենապետի սինոդի սրբոյ Էջմիածնի և նախագահ Համազգային կաթողիկոսական ընտրողական ժողովոյ», այսինքն Ճիշտ այնպէս, ինչպէս 1884 թ. պատգամաւորներն էին գրում Մակար արքեպիսկոպոսին իրենց շնորհակալութեան ուղերձում: Երկու նախանդամներն էլ, նախապահելով ընտրողական ժողովներում, ստորագրում էին միակերպ՝ «տեղակալ ատենապետի սինոդի»: 1884 թ. ապրիլի 16-ին, Ներսէս պատրիարքը յայտնելով կաթողիկոսական ընտրութեան վերաբերեալ ազգային ժողովի վճիռը Մակար սրբազանին, գրում է. «Ամենապատիւ Տ. Մակար սրբազան արքեպիսկոպոս, արժանընտիր տեղակալ կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց»: Հետեւեալ տարին ազգային պատրիարքարանը և ազգային ժողովը ընտրութեան յայտագիրն ուղարկելով Հանգուցեալ Մկրտիչ սրբազանին, դարձեալ գրում են. «ամենապատիւ տ. Մկրտիչ սրբազան արքեպիսկոպոս, արժանընտիր տեղակալ կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց». Ռուսաստանի բոլոր առաջնորդները և ազգը դիմում էին Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին «տեղապահ» տիտղոսով, չընայելով որ նա չէր նշանակուած կաթողիկոսից, և ոչ ոք չըբողոքեց այդ բանի դէմ: Նոյն իսկ «կոնդակ ունեցող տեղապահ Մակարը ճանաչում էր Մկրտչին իբրև տեղապահ»: Մակար կաթողիկոսի առաջարկած անդամներից աւագագոյնը, Թադէոս եպիսկոպոս Զիւնականը, դեռ կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ, յայտնի է որ նկատվում էր տեղապահ: Ուրեմն կոնդակը ոյժ ունի, երբ օրէնքի հետ համապատասխան է, հէնց որ այդ երկու զործօնները ընդհար-

վում են, միշտ յաղթողը օրէնքն է լինում, իսկ կոնդակի ղյժը չեղոքանում է. դա կատարուած իրողութիւն է, որը կամայ թէ ակամայ, մի դարուց յետէ տեղի է ունենում մեր պատմական կեանքում և որը պէտք է ի հաշիւ առնել: «Այս դրութիւնը համապատասխան չէ հայոց եկեղեցու ոգուն և աւանդութեանց», խոստովանում է պ. Առաքելեանցը, համապատասխան չէ մեր հին ժողովրդական ընտրութեան ըսկզբունքին, բայց նոյն սկզբունքին համապատասխան չէ նաեւ այն, որ մեզանում առաջնորդները չեն նշանակվում ժողովրդական ընտրութեամբ, ինչպէս տաճկահայոց մէջ լինում է այժմ և ամբողջ հայ ազգի մէջ լինում էր առաջ, այլ նոցա նշանակում է մասնաւոր իշխանութիւնը, և մենք հաշտուել ենք այդ իրողութեան հետ կամայ թէ ակամայ:

Տեղապահի իրաւասութեան սահմանները որոշելու համար պ. Առաքելեանի բերած փաստերից նշանաւորներն են՝ Արիստակէս, որ իբրեւ հայ եկեղեցու ներկայացուցիչ՝ մասնակցեց Նիկիոյ ժողովին, քանի որ դեռ կաթողիկոս չէր դարձել, այլ միայն փոխանորդ կամ տեղապահ էր. սուրբ Մեսրոպը, որ վարդապետում էր, խրատական թղթեր էր գրում, մի խօսքով կատարում էր հայրապետական բոլոր գործերը, մինչդեռ նա օծուած կաթողիկոս չէր. Վրթանէս Քերթողը, որ Կիւրիօն վրաց կաթողիկոսին թուղթ և յանդիմանութիւն գրեց Քաղկեդոնի ժողովը ընդունելու մասին, ուրեմն դորձադրեց զուտ կաթողիկոսական մի իրաւասութիւն. Յովհաննէս Մանազկերտցին, որ իր հայրենի Մանազկերտ քաղաքում եկեղեցական ժողով գումարեց և նզովել տուաւ Քաղկեդոնի ժողովը, նրա հետևողներին, Լևոն պապին ու Եղը կաթողիկոսին և «սահմանեց ու վերահաստատեց հայկական եկեղեցու նախնական վարդապետութիւնն ու դօգմատը—Քրիստոսի մի և անշփոթ բնութեան մասին», այսինքն գործադրեց զուտ-հայրապետական իշխանութիւն, և այն էլ բուն կաթողիկոսի, Ներսէս Շինողի, կենդանութեան ժամանակ, որ գահից հրաժարուել էր: Այնուհետեւ, Գրիգոր Ժ. օրով հաստատուեց «աթոռակալութեան» կամ տեղապահութեան պաշտօնը. ա-

Թոռակալները վայելում էին կաթողիկոսներին հաւասար պատիւ և իրաւունք, կոնդակներ էին ուղարկում, առաջնորդներ նշանակում: 1836-ից սկսած տեղապահների իրաւունքների մասին որոշ բան չէ ասում պ. Առաքելեանը: Մեր պատմական տեղապահների այս մեծամեծ հայրապետական իրաւունքները ոչ միայն չեն հանդիպել ամբողջ ազգի ու հոգեւորականութեան կամ նոցա մի մասի բողոքին, ինչպէս եղաւ մեր օրերում, այլ և նպաստ ու աջակցութիւն են գտել: Սրանից յետոյ պարոնը ցանկանում է, որ սինոդի նախանգամն էլ վայելէ այդ բոլոր իրաւունքները, և այդ առթիւ ոչ մի բողոք չլսուի ազգի ու հոգեւորականութեան կողմից:

Մեծ նշանակութիւն տալով խնդրի լուծման համար պատմական տեսակէտին,—որ երկու բանակների ամենալուրջ մասի առաջնորդող սկզբունքն էր և որի հիման վրայ միայն պէտք է եզրակացութիւններ անի այս հարցի ճիշտ լուծման հետամուտ եղողը,—մենք այստեղ լիովին բերեցինք երկու կողմերի առաջարկած պատմական նիւթերը, որոնք այժմ մեզ ծառայելու են բուն ճշմարտութիւնը պարզելու: Արդէն բերուած փաստերը աւելի քան բաւական են:

Տեսանք, որ «Արձագանքն» ու «Նոր-Դարը» տեղակալ բառի հին իմաստը փոխարկեցին նոր՝ ժամանակակից իմաստի,—երկուսն էլ ընդունեցին, որ պաշտօնական գործածելի «տեղակալ ատենապետի սինոդի» տիտղոսը կամ առօրեայ գործածութեամբ «տեղապահ» նոյնանիշ են սինոդի նախանգամին, և այդ անունները կրելու համար անհրաժեշտ չէ որևէ կաթողիկոսական կոնդակ, այլ բաւական է և տիրող օրէնքի մի յօդուածի գործադրութիւն: Այսպիսով Բաբէ Վէճը վերջացաւ. պահպանողական համարուող յիշեալ երկու թերթերը՝ թէև դժուարութեամբ, բայց և այնպէս զիջեցին զոհել բառը, որ դէթ նրա խնայքը փրկեն: Ի դէպ (թէև ոչ այնքան այս կէտի նկատմամբ) ուզում ենք զիտել, որ այդպիսի ակամայ զիջումների հետեանքը լինում է ամենանուիրական իրերի ու պատմական յիշատակների ստորացումն, անկումն իրենց

պատուի բարձրութիւնից և յանդուգն ոտնաՀարուժիւն փառասիրութեան տենչով վառուած մանր անձինքների կողմից: Բառերի յախուռն և վայրիվերոյ զործածութեան վարժուելը Հետեանք է բառի բուն իմաստի տկար ըմբռնողութեան և մտաւոր թշուառութեան: Այդ թշուառութեան շնորհիւ դեռ շատ կրտսններ գետին գլորուած մեր գոյութեան ամուր նեցուկները... Մնում է այժմ որոշել տեղապահի իրաւաստութեան սահմանները այդ նոր, ժամանակակից նշանակութեամբ: Օրէնքի իսկական իմաստով՝ նախանգամը կաթողիկոսի տեղակալն է «Երեւան» դա է իսկական սահմանը. այդպէս է ընդունում նոյն իսկ միւս բանակի «Մուրճ» ամսագիրը. այսպէս են բացատրում նաև պատմագիրը կոչուած մամուլի լուրջ ներկայացուցիչները. ուրեմն ինչ որ սինոդի իրաւասութիւնից դուրս է, օրէնքի Հիման վերայ անկարելի է ընծայել տեղակալին: Ուստի սխալ է աշխատել տեղակալի իրաւասութիւնները որոշելու օրէնքի Հիման վերայ, և ուրեմն աւելորդ ենք Համարում կանգ առնել «Մշակի» այդ մասին արած սխալ դատողութիւնների վրայ. արդէն ժամանակին դիտել տուին լրագրին իւր այդ արած սխալը, թէ և նա պարզ կերպով չըխոստովանուեց: Ուրեմն օրէնքը իւր դերը կատարեց վերջացաւ: Մնում է տեսնել իրաւասութեան միւս աղբիւրի, աւանդութեան, որոշած սահմանները Ժամանակակից տեղակալի իրաւունքների մասին: Մենք դիտմամբ շեշտում ենք Ժամանակակից խօսքը, որովհետեւ դարուս սկզբներում մեր եկեղեցական վարչութիւնը՝ Համեմատելով սկզբնական վարչական ձևերի հետ՝ Հիմնական փոփոխութիւններ կրեց, և ուրեմն ի դուր պէտք է որոնենք այնտեղ այդ ձևերը լիովին կերպով և ճիշտ իրենց նախնական կերպարանքով: Այդ է պատճառը, որ մենք չենք կարող Հին տեղակալութեան ճիշտ պատկերը ներկայացնել յանձին այժմեան նախանգամի, քանի որ այժմեան տեղակալի պաշտօն ստանալու ձևը, նոյն իսկ պ. Առաքելեանի վկայութեամբ, անհամապատասխան է մեր նախնի եկեղեցու ոգուն: Եթէ մենք այժմ այնուամենայնիւ տեղակալի իրաւասութեան սահմանները որոնում ենք տիրող

օրէնքից դուրս մի աղբիւրի, այն է՝ աւանդութեան մէջ, այդ նրանից է, որ դեռ բոլորովին չի ոչնչացել այդ աւանդութեան ոյժը դրական օրէնսդրութեան միջոցով, և ուրեմն դեռ մնում են մի քանի ձևեր, որոնք ճիշտ պատկերն են անցեալ կազմակերպութեան: Ըստ այսմ՝ սինոդի նախանդամը կաթողիկոսի մահից յետոյ սովորաբար Էջմիածնի վանքի երիցազոյն եկեղեցականն է Հանդիսանում: մեր աւանդութեամբ՝ որևէ վանքի մէջ երիցազոյն եկեղեցականը վանահայր է իւր բոլոր իրաւունքներով: ամենայն Հայոց կաթողիկոսը միաժամանակ Էջմիածնի վանահայրն է, նորա մահից յետոյ՝ մինչև նոր վանահօր ընտրութիւնը՝ կաթողիկոսի փոխարինողը կամ տեղակալը սինոդի նախանդամն է, որ ըստանձնում է վանքի ու Հոգեւոր դպրոցի ներքին կառավարութիւնը: Բայց այդ կառավարութեան մէջ տեղակալը «նոյնքան տէր չէ, որքան կաթողիկոսը», ինչպէս արտայայտեց «Մուրճը»՝ խօսելով տեղակալի իրաւանց ծաւալի մասին, այդ պատճառով և մեծ սխալ ենք համարում այդ ամսագրի Հետ միասին «Մշակի» քարոզած և տարածած մտքերը «Էջմիածնի և Երևանի կաթողիկոսների մասին, որոնք միայն զայլապատկան քարեր եղան նաև մեր օտարաբնակ աղղակիցների համար: Սյսպէս ուրեմն, սինոդի նախանդամը տարածում է իւր իրաւասութիւնը նաև սինոդի գործավարութիւնից դուրս եղած շրջանների, այն է՝ վանքի և սրա ճեմարանի՝ ներքին կառավարութեան վերայ, և այդ՝ միայն աւանդութեան վրայ յենուելով, որի ղորութիւնը սկզբում չ'ուզեց ճանաչել «Մշակի» պ. խմբագիրը, թէև վերջը ստիպուեց խոստովանել այդ, երբ ~~աւանդութեան~~ տիրոջ տեղակալութեանը հաւասարադօր ուղեց ցոյց տալ, և այդ՝ իբրև թէ Հայոց եկեղեցու աւանդութեան համաձայն: Մի անգամ որ մենք լայն ասպարէզ ունեցանք աւանդութեան շնորհած աղատութիւնից օգուտ քաղել, այնուհետև կարող ենք աւելի Հեռուն գնալ և որոշել, թէ այդ աւանդութեան համաձայն՝ էլի ինչպէս և ինչ իրաւունքներ կարող է վայելել տեղակալը: Ուրեմն օրէնսդիրքը չէ այսուհետև մեզ առաջնոր-

դողը, եթէ այդպէս է, մենք աւելորդ ենք համարում «բուն կրօնական» և «եկեղեցական-վարչական» իրաւունքի մէջ խըտրութիւն դնել, քանի որ տեսանք թէ Յովհաննէս Մանաղկերտացին կրօնական խնդիրներ ևս անօրինեց իր տեղապահութեան ժամանակ, և քանի որ վարչական իրաւունքներին էլ մենք տալիս ենք այն կարեւորութիւնը, ինչ որ կրօնական իրաւունքներին, իբրև կաթողիկոսական բարձր կոչման իրաւունքներ՝ երկուսն էլ հաւասարապէս անձեռնմխելի և նուիրական են, երկու տեսակ իրաւունքներն էլ ժողովրդական ընտրութեամբ լիազօրութիւն ստացող անձին միայն սեփական են: Մենք չենք կարող ազգի միահամուռ ոգևորութեամբ ընտրուածի զուտ իրաւունքերը սահմանափակել մի նեղ կրօնական իրաւունքների՝ շրջանում: Եթէ կաթողիկոսական իրաւունքների մէջ այդպէս խտրութիւն չեն դրել մեր նախնիք, և եթէ տեղակալութեան իրաւասութիւնները պէտք է միայն աւանդութեամբ որոշուին և ոչ թէ օրէնքով, ուրեմն չի կարելի նախանդամին վերադրել բոլոր վարչական իրաւունքները, և այն էլ՝ աւանդութեան համաձայն, որովհետև կարող էինք հարցնել թէ նոյն աւանդութեան համաձայն ինչո՞ւ չըվայելէ նախանդամը նաև կրօնական իրաւունքներէց մի քանիսը, ինչպէս արել են մեր մի քանի տեղակալները անցեալում: Բայց բանն էլ հէնց նրանումն է, որ այդ տեղակալները ունեցել են կաթողիկոսի, ամբողջ ազգի ու հոգևորականութեան համաձայնութիւնը, այսինքն ընտրուել և նշանակուել են նոցանից այդ իրաւունքները զործադրելու համար իսկապէս, քանի որ քաղաքական ճնշումների տակ ուրիշ կերպ վարուելն անհնարին էին դարձրել: Մինչդեռ բոլորովին այլ են նախանդամի տեղակալութեան հանդամանքները, ընտրողական սկզբունքին բոլորովին հակառակ դրութիւն է ըստեղծվում, երբ նախանդամը «*» նպաստաւոր հանդամանքների շնորհիւ վայելում է կաթողիկոսական իրաւունքներ, սակայն առանց նոյն կաթողիկոսի, առանց ազգի և առանց նոյն իսկ եկեղեցական դասի հաւանութեան: Որևէ կաթողիկոսի վերջին օրերում նախանդամը կարող է իւր գոյնը փոխել, բո-

լորովին այլ ձգտումներ յղանալ բոլորովին այլ թելադրութիւններով գործելու մտքեր ծնել՝ պատրաստուելով հայրապետի մահից հետոյ «Ժամանակաւոր կաթողիկոսութիւն» անել, այն ինչ այդ ձգտումներն ու մտադրութիւնները բոլորովին դիւր չեն զալիս կաթողիկոսին, նոյն իսկ զԺամութիւններ են ծագում կաթողիկոսի և նախանգամի մէջ, որոնք անպատեհ միջադէպներ են յառաջ բերում իհարկէ կաթողիկոսը չի համաձայնի այդպիսի նախանգամին տալ իւր նուիրական իրաւունքներից մի քանիսը, բայց արձակել նրան նախանգամութիւնից զԺողովարանում է և զույգ ուրիշ յարմար մարդիկ չեն պատահում նոյն պաշտօնի համար, ահա կաթողիկոսի մահից յետոյ նախանգամը առանց կաթողիկոսից լիազօրութիւն ստացած լինելու, առանց ազգի և հոգեւորականութեան գոնէ մեծ մասի հաւանութեան, վայելում է այդ իրաւունքները. դժգոհութիւններ յայտնվում են թէ խուլ կերպով և թէ հրապարակաւ հասարակութեան ամեն շրջաններում... Պարզ է, որ այստեղ մեր աւանդական կարգերի մի նշոյն անգամ չըկայ... Մենք աւելորդ ենք համարում երկար կանգնել տեսական դատողութիւնների վերայ. սակայն աւելորդ չէ այս առթիւ փակագծի մէջ մի քանի նկատողութիւններ անել, որ զարթեցնում են մեր մէջ կատարուած իրողութիւններն ու բանակռիւր:

Մենք մեծ անհեռատեսութիւն և անտակաւութիւն ենք համարում հրապարակի վերայ դործող մի քանի ուսաւհայ եկեղեցական թէ աշխարհական անձանց կողմից, որ նոքա օգուտ են քաղում ներկայ բարեյաջող հանդամանքներից իրերի վիճակը մօտակայ մանր շահերի համար շահագործելու, միանգամայն աչքաթող անելով աւելի խոշոր և ընդհանուր ազգային՝ թէ և հեռաւոր՝ շահերը: Ինչքան էլ որ վերջին ամիսների «Արարատն», ու «Մշակը» իբրեւ ազգային, լուսավարական, յարեբերական մամուլի միւս «լաւագոյն մասի» հետ ձեռք ձեռքի տուած աշխատեն հերքել այն բոլոր «անհեթեթ լուրերը», որոնցով սինդակական մրցումները «Լքցրին աշխարհը», և «մոլորեցրին ամբօխը» ու «ինտելի-

զենա դասակարգի մի մասը», ինչքան էլ Բարեֆֆ «Հայրենիքը» յանկարծ այդ պայքարի ժամանակ լոյս աշխարհ դալով «պրօգրամներ» կազմի ու «ջանքեր և հերքումներ» անի, ինչքան էլ այդ լուրերը սրտի ցաւ պատճառեն «Արեւելքից» բաժանուած «Բարեֆֆ» պ. Արփիարեանին, նորածին «Հայրենիքի» խմբագրին և անզուսպ զայրոյթ՝ Մշակի պ. Հրատարակչին, ինչքան էլ «երկու աղնիւ անձանց», այսինքն՝ Երեմիա և Արիստակէս սրբազանների թշնամիները փոքր ինչ խիստ կերպով «ցեխ զցեն» նոցա վերայ Թիֆլիզից, Էջմիածնից ու Պոլսից, — մեր գլխաւոր կեդրոններից, — այնուամենայնիւ այդ «զրպարտութիւններն» ու լուրերը իրաւամբ զայթակղեցրին Հայ ժողովրդին իրենց հաւանականութեամբ և ճմարտանմանութեամբ։ Այսպիսի օրերում, երբ համայն Հայոց միութիւնն ու համերաշխութիւնը միակ դրաւականն էին ապահովելու այս հարցի պատճառով մեր գոյութեան քայքայուող շէնքի յարատեւութիւնը, այս ծանր և դժնդակ պարագաներում, երբ իւրաքանչիւր օրը նոր հարուածներ, նոր աղէտներ է բերում ազգի գլխին ամենուրեք, եռանդի ու լքման այս ուժասպառ կռիւում, — խիստ ցաւալի է, որ Հայոց միութեան պաշտօնական ու պատմական կեդրոնը, Մայր-Աթոռը, իր հարազատ որդոց մէջ մրցութիւններ ու յուզմունքներ յառաջ բերելու պատճառ է դառնում՝ վարակելով իր հոսանքակալ ոգով այդ զաւակների սրտերը և զրծտութիւններ տարածելով նոցա մէջ. դրսի մեր աղղակից եղբայրներն իսկ՝ ցաւալի մտքեր էին որոճում, — խզել Հայոց սրբավայրից դարաւոր ամուր կապերը։ Մենք չենք ուզում բննել թէ գործին ընթացք տուող անձանց ձգտումները որքան անկեղծ են համարվում կամ են, մենք մեղ չենք ուզում թոյլ տալ «եղիպտական բրդերի բարձրութեան» հասնող՝ այլ և այլ՝ մութ կասկածներ տանել այդ ձգտումների իրական կամ անիրական լինելու մասին, սակայն դատելով գործերի հետեւանքներից, — որոնք շատ կարելի է և անսպասելի էին նոյն իսկ յիշեալ անձանց համար, — այնուամենայնիւ մենք համարում ենք նոցա բռնած ընթացքը խիստ ան-

բնական ու անհարազատ: Ոչ մի «ըմբոստական գործողութիւն» կամ «ապօրինի ընթացք» ոչ «չարամիտ մարդոց» անցեալ կամ ներկայ շահադիտական գործողութիւններ կամ «անձնական հաշիւներ», և ոչ էլ «1884-ի և 1885-ի ընտրութիւնների ժամանակ կատարուած իրողութիւնները» ու «նպատակին հասնելու համար ընտրողներից մի քանիսի գործ դրած միջոցները,—ինչքան էլ զոքա մեղադրութեան արժանի լինեն,—բայց և այնպէս չեն կարող իբրեւ չքմեղանք մէջ բերուիլ կատարուած խոշոր սխալանքները արդարացնելու համար: Նին ցաւերը բժշկելու համար նորանոր վէրքեր չբացէտք է աւելացնել. մի դատապարտելի ծայրսցեղութիւնից անցնել միւսին՝ հաւասարապէս դատապարտելի է: Ով չունի բարձր ու վեհ բարոյական առաքինութիւններ, ով չի կարողանում իր հակառակորդներից ամբողջ գլխով բարձր կանգնել, ով այնքան մանրանում է, որ մտածում է միայն հակառակորդից վրէժ հանել անցեալ թշնամութիւնների համար և իր զայրոյթին զոհում է ընդհանրութեան և մերձաւորների մեծամեծ շահերը, նա չըպէտք է մտնի հասարակաց ծանր գործի վարչութեան մէջ, մանաւանդ եկեղեցու վարչութեան, որտեղ մեծանձնութիւնն ու անյիշաչարութիւնը պահանջվում են առաւելապէս եկեղեցու պաշտօնեաներից՝ իբրեւ անհրաժեշտ քրիստոնէական առաքինութիւններ: Մեղ համար թանգ է իւրաքանչիւր հայ եպիսկոպոսի անարատ վարքն ու անունը, և մենք կրցանկայինք որ մեր ընտանի անձանց թերութիւնները ամենայն քաղցրութեամբ ու լրջութեամբ ուղղուէին. ցանկացողը այս ուղղութեամբ հնարներ շատ կը գտնի... Մենք գեր. Երեմիային չենք զլանում մեր անկեղծ յարգանքն ու որդիական սէրը՝ իբրեւ շատ համեստ ու քաղցրաբարոյ, հեզ ու բարեսիրտ եպիսկոպոսի, բայց ցաւում ենք որ նրա վարչութեան օրով կատարուեցան,—հաճողուած ենք, նոյն իսկ Նորին Սրբազնութեան ցանկութեան հակառակ,—այնպիսի դէպքեր, որոնք արդիւնք են Տեղակալ Տօր բարեսիրտ վստահութեան առհասարակ դէպի շրջապատողները: Իբրեւ այգալիսի անձ, մենք չէինք ցանկանայ գեր. Սրբ-

բազանին կատարել տալ այն դերը, որ ստիպեց նրան յանձն առնել գլխաւորապէս մամուլի չլաւագոյն մասը և այդպիսով չէինք ուզի Մայր Աթոռի որդոց մեծամասնութեան աչքում տեսնել դեր. չոր անարատ համբաւը թուլացած:— Մեզ ցանկալի էր, որ սրբազանի պաշտօնավարութեան դժուար ժամանակամիջոցը անցնէր առանց որևէ տարաձայնութիւնների, միջադէպների, բանակռիւնների և այլն. այսինքն այնպիսի դոյն ստանար այդ միամեայ պաշտօնավարութիւնը, որ բովանդակ ազգի համակրութիւնն ու պատկառանքը միանգամայն շահած լինէր, ինչպէս որ յոյս էր տալիս մեզ շնորհաշուք չոր սրտագրաւ բնաւորութիւնը և արտաքինը:

Մեզ մեծ ցաւ էր պատճառում, երբ կարդում էինք՝ դեր, տեղակալին իրեն կուսակից, ուրիշ խօսքով, ինչն ճարտը համարող «Մշակում» այսօրինակ սուղեր, որոնք մեր կարծիքով պէտք է վերաւորիչ լինեն Սրբազանի արժանապատվութեանը. «Սրբազան Երեմիան այդ մամուլի («Արձագանքի» ու «Նոր-Դարի») կողմնակից չէ երևում, մանաւանդ որ նոյն Երեմիա սրբազանին կասկածում են բարեկամ լինել Ս. Արիստակէս Սեդրակեանի («Մշակ» 1891, № 90): Կարծես թէ հայոց Մայր Աթոռի փառաւոր իրաւունք ունի այս կամ այն մասնաւոր թերթի կուսակից լինել, այս կամ այն զուտ տեղական կուսակցութեան ճարտը դառնալ ու այդ հոսանքով տարուիլ. կարծես այդ տեղակալը ընդհանուր ազգային Մայր Եկեղեցու պահապանն ու հսկողը չէ, այլ «Մշակի» մի հասարակ կուսակից, որ բնաւ վայել չէ հայաստանեայց եկեղեցու անկողմնակալ պաշտօնեայի կոչմանը: Աւելի տարօրինակն ու ցաւալին այն է, որ սրբազանի ճշմարիտ լինելու իրողութիւնը ապացուցանելու համար մէջ են բերում այն հանգամանքը, որ Նորին Սրբազնութիւնը Գեր. Սեդրակեանի բարեկամն է, այսինքն՝ լռելեայն ենթադրում էին «Մշակի» պ. խմբագրի և սրբ. Սեդրակեանի բարեկամութիւնը, ինչն անսպասելի էր իրողութեան: Մենք խիստ զարմանում էինք՝ թէ ինչպէս «Մշակի» խմբագրութիւնը իրար վըստ լոյս էր ընծայում բազմաթիւ անյայտ պարօնների ձախ ձեռքով դրած յօդուածները,

որոնց մէջ առանց ամսելու և տղայամիտ պարծենկոտութեամբ յայտարարում էին այդ բարձրագոյն մոնէիտիկները, թէ գեր. Երեմիան իբեհն է և ոչ թէ Հակառակորդներին, և որ այսուհետև նրա շնորհիւ ապահովուած է «արժանաւոր կաթողիկոսի ընտրութեան գործը»... Մի ոմն յոխորտալով դառնում է «իբրացի» Հակառակորդներին և դրում է. «Ձեր վէճը... ներկայ գեր. Երեմիա տեղակալի դէմ է այն պատճառով, որ նրան յէր «— յէր «Կաշակցո-Յեան Բարեկամը չէք Համարում, և մանաւանդ այն պատճառով, որ նրան—լրումն աղէտից—ձեր Հակառակորդների բարեկամն էք Համարում և մտածում էք թէ նա իր իշխանութեամբ կարող է ի վնաս ձեր նպատակների ու ի նպաստ ձեր Հակառակորդների ուղղութեան տանել առաջիկայ գործերը», այսինքն կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Ուրեմն Համադրային Հովուապետը, Երեմիա եպիսկոպոսի իշխանութեամբ, Հակառակորդների «գաշակցութեան մարդ» կը ինի, այսինքն մի կուսակցական եպիսկոպոս... Ուրքան տարօրինակ և անբացատրելի ինքնապարծութիւն, և միևնոյն ժամանակ ուրքան թոյլ Հայեացք Ս. Աթոռի գահակալի մասին: Շարունակում ենք քաղել էլի մի քանի «շահա» տողեր «Մշակից»: Իբրեւ բացատրութիւն՝ յիշեալ յօդուածադիրները յայտնում են, որ այդ դրութեան շնորհիւ՝ Հայաստանեայց եկեղեցու զաւակներից ոմանք գեր. Երեմիայից վախում են, դողը բռնում է նոցա, ցնցվում են՝ «Համակրող տեսնելով նրան (այն) անձերի, որոնք Հաճոյանալ չեն կարողացել իրենց», և որովհետև տեղակալը իր բռնած ընթացքով օժանդակում է այնպիսիների յառաջանալուն»: Մեր մէջ բերած տողերով «Մշակի» միամիտ յօդուածադիրները մեզ բացատրում են տեղակալութեան Հարցի Բն. պատճառը.—գեր. Երեմիա եպիսկոպոսը «Կաշակցո-Յեան» և «աղատամիտ» կաթողիկոսի ընտրութիւնը նրանով, որ սինոդականներ է առաջարկում գեր. Սեդրակեանին և միւսներին, որոնք «վարդ քաղողներ չեն մեղուականների Համար», այլ մշակականների: Ի Հարկէ այդ նորընտիր սինոդականների Հետ միասին՝ Տէր Տեղակալը առաջիկայ գործերը վարչական կողմից կը տանի. «Ի նպաստ Հա-

կառակորդների ուղղութեան», ուրեմն և կրնարուի արժանա-
նոր կաթողիկոս, ուստի «Արձագանքի» ու «Նոր-Դարի» հա-
մար «նեղ դրութիւն է ստեղծուել» և «չգլխուն ինչ անեն».
Իսկ մի ուրիշը մինչև անգամ լըջօրէն ասում է. «Վերջապէս
կարող է այն էլ պատահել, որ այդ տեղակալը ինքը միայն
հերիք համարուի իր բռնած տեղը գրաւելու»... Տարօրինակ
ժամանակներումն ենք ապրում... O tempora, o mores! Հայոց
կաթողիկոսի սուրբ կոչումը սպառնալիքի գործիք է դարձել...

Սյուսւհեան ավելորդ է մի առ մի յիշել՝ տեղակալու-
թեան բանակռուի առթիւ մամուլի մէջ լոյս տեսած՝ զա-
նազան անձերի ու նոցա անցեալ գործերի Ֆրէյադ-Ֆէրը, Փե-
լիէտօնների տղայական ծաղըն ու երգիծանութիւնները, մա-
մուլին անվայել մակդիրներն ու ածականները՝ որ կայնում
էին թերթերին ու անձերին (Խաւարաֆի, յեփադէն, շահամուլ
անսիլ քոնէ) և որոնք նոյն իսկ հայհոյելու չափ անպատկառ
էին, և վերջապէս մեր խմբագիրների միմեանց տուած ահա-
ճայ դասերը: Ձենք ուղղում կանգ առնել նաև այն հանգաման-
քի վերայ, որ այս բանակռուի պատճառով, ինչպէս մեր մա-
մուլի մէջ սովորական է, գրիչ էին վերցնում հարցին բոլո-
րովին անտեղեակ մարդիկ և այդ պատճառով երևան էին
զալիս զանազան կուրիօզներ, օր. «պապականութիւն է կոն-
դակով իշխանութիւն տալը. հարկաւոր է ժողով գումարել».
կամ թէ՛ «պալլաթենիայից թէ առաջ և թէ յետոյ չեն եղած
կոնֆակներ», ևն: Աւելորդ է մի առ մի թուել և այն բոլոր
կծու վիրաւորանքներն ու մեղադրութիւնները, որոնք՝ իբրև
գրգռուած վայրոյթի արդիւնք՝ թունաւորում էին հասարա-
կութեան սիրտն ու միտքը չարագուշակ աղմուկով... Միայն
ավելորդ չի լինի բերել այս սողերը, որ գրում էր պ. Արծ-
րունին սինոդական պայքարի տաք միջոցին, խօսելով հակա-
ռակորդ անձանց և թերթերի մասին. «Եթէ այս բոպէիս
կաթողիկոսական տեղակալը լինէր Սուբիաս կամ Ներսէս,—
այդ մարդիկ և այդ թերթերը կուրօրէն կըհպատակուէին...
բայց որովհետև այս բոպէիս տեղակալը Երեմիան է, որին
կասկածում են Արիստակէսի հետ բարեկամ լինել, ուրեմն

պէտք է ամեն ջանք գործ դնել և այլն» (Մշակ № 67): Այդպիսի մեղադրութիւններից ու սե երգիծանութիւններից մէկըն է և յայտնի «Ծուղըղուղու»ն, որ «Տարաղի» երկունքից ծնունց և նուէր բերունց մեր մամուլի բոլոր ներկայացուցիչներին: Մեր տարաբախտ զրական բարքերի բնանիշ գծերն են սոքա և շատ ուրիշները, որոնց մասին լռում ենք Հանդիսի էջերի սղութեան պատճառով:

Յիշենք անցողակի, որ այս բանակում, ինչպէս և ընտրութեան միւս հարցերում, «Մշակին» միշտ համաձայն է եղել վերջին ամիսներում «Արարատը», որ, ի դէպ նկատենք, Ս. Էջմիածնի պէս հաստատութեան պաշտօնական բերանին անվայել կիրք ու կողմնապաշ լեղու էր գործ ածում՝ խօսելով «Մշակի» հակառակորդների մասին՝ և մի առանձին քընքշութիւն ցոյց տալիս նոյն թերթի բարեկամներին, թէ և այս բոլորը արտայայտում էր պատէպատ և խուլ բացատրութիւններով: Նոյն թերթի կողմն էր և մամուլի միւս «լաւագոյն մասը», այսինքն Տ. Նաղարեանցն իւր «Աղբիւրով» ու «Տարաղով»: Տաճկահայոց թերթերից, որոնք ըստ «Մշակի» միշտ այն կողմն են «թեքվում», որ կողմից շատ փող կստանան, այս անգամ նոյն թերթի կողմը բռնել էին «Էջմիածնական» համարուած «Փունջը» և մանաւանդ զէպքերից այլափոխուած Արփիարեանի «Հայրենիքը»: Հակառակ բանակի կողմն էր միայն «Արեւելքը». իսկ արտասահմանի Հոյ թերթերը առհասարակ բողոքում էին կաթողիկոսական իրաւունքների ոտնահարութեան դէմ և նոցանից մի երկուսը բացարձակ դէմ էին «լաւագոյն մամուլին»:

Սինոդական ծանր երկունքից յետոյ ամեն բան խաղաղացաւ: Էջմիածնին ախրած ճնշող տրամադրութիւնն անցաւ: Տեղակալ սրբազանն այժմ սկսեց անխռով գործել և նորակալմ սինոդի Հետ խորհրդակցելով մի շարք կաթողիկոսական իրաւասութիւններ գործադրեց: Մենք միայն կրփիշենք ընտրութեան գործը նախապատրաստող կարգադրութիւնները: Սակայն անցողաբար այստեղ յայտնենք, որ «բարեփոխուած» սինոդում, այնուամենայնիւ, երեւան եկան տա-

րաձայնութիւններ և Բարդուղիմէոս վարդապետը Բարձրագոյն Հրամանով անդամութիւնից հեռացաւ: Ահա ս. Տեղակալը վերջերս նորից առաջարկեց ի Հաստատութիւն Նուխույժ յաջորդ Վահան և Էջմիածնի միաբան Ներսէս վարդապետներին, որոնք և Հաստատուեցան սինոդի անդամներ: Այսպիսով սինոդն ամբողջացաւ, միակերպարան և միադոյն ներկայացաւ:

Էջմիածնի միաբանութեան կողմից պատգամաւորներ ընտրութիւն կատարելու նպատակով սինոդը շատ վաղ «կարեւոր դատեց» միաբանների և դրսի վանքերի բաւական բարդ տեղափոխութիւններ անել. ոմանք Էջմիածնից ուղարկուեցան դուրս, ինչպէ՛ Եղիշէ վ. Ամատունի, Նահապետ և Աշոտ աբեղաներ. միւսները Հրաւիրուեցին Էջմիածին, ինչպէս Վարդան, Գրիգոր, Մինաս, Մակար վարդապետները, Եփրեմ աբեղան ևն: Դոյնից և Էջմիածնի միաբաններից սինոդը նշանակեց 7 պատգամաւորներ, ինչպէս օրէնքը պահանջում է: Այսպիսով միաբանութիւնն էլ «նախապատրաստեցին»... Մնում էին թեմական առաջնորդները, որոնք սինոդին են ենթակայ և օրէնքով եկեղեցական պատգամաւոր են: Ազուլեաց ս. Թովմաս վանքի վանահայրութիւնից արձակելով Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղափիրեանին սինոդը կարգեց Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ թափուր թեմի կառավարիչ Սրբազանը Էջմիածնից անցնելուց և իր թեմը գնալուց յետոյ՝ նշանակում է իր կողմից ներկայացուցիչ ընտրութեանը մասնակցելու համար վերոյիշեալ Եփրեմ աբեղային, որ Էջմիածին էր կանչուել շատ վաղուց: Սակայն Ատրպատականի առաջնորդ Մխիթարեան սրբազանն էլ իւր կողմից ներկայացուցիչ յայտարարեց Էջմիածնից հաւիճոյ վանքն ուղարկուած Եղիշէ վարդապետին:

Նախ քան անցնելը բուն ժողովրդեան պատգամաւորական ընտրութիւններին՝ կարեւոր ենք համարում այստեղ ներկայացնել հայ հասարակութեան բոլոր շրջաններում տիրապետող այն գլխաւոր հոսանքները, որոնք ուղղութիւն են տուել ոչ միայն այդ ընտրութիւններին, այլ մինչև անգամ ղեկավարել

են սինոդի ու միաբանութեան ընտրութիւնները. (թէ և այս ակնարկը աւելի պատշաճ կը լինէր սոյն տեսութեան սկզբում, իբրեւ լուսաբանութիւն կատարուող շարժման ու պայքարին):

Ապրելով երկու բոլորովին տարբեր պետութիւններին՝ Ռուսիոյ և Թիւրքիոյ իշխանութեան սակ, մենք հայերս մեր այլ և այլ վարչական կարգերով, մեր դաստիարակութեան տարբեր տարբեր եղանակներով, ուրեմն և տարբեր աշխարհահայեացքներով, կազմում ենք մի հայ հասարակութիւն՝ շնորհիւ ներկայումս գոյութիւն ունեցող միակ սերտ կապի, որ ամենայն հայոց կաթողիկոսն է: Երկու հասարակութիւններն ապրում են տարբեր կենցաղով, խօսում են տարբեր և շատ անգամ միմեանց անհասկանալի բարբառներով, տամեակ տարիներին ընթացքում դառնում են այլ և այլ ազգեցութիւնների ներքոյ և մշակել են իրենց նիստ ու կացը համապատասխան կերպով: Սննդաստ պատմական հանգամանքների շնորհիւ նոքա չեն կարողացել իրար ուսումնասիրել. ապրելով իրարից անկախ՝ նոքա միմեանց խորթ են մնացել, միմեանց կարիքները չեն լմբռնել, միմեանց ցաւերը չեն զղացել... Սյդ մեծ յանցանքի հետեանքն այն է եղել, որ ընդհանուր ազգային խոշոր հարցերում, երբ երկար տարիներից յետոյ երես առ երես են կանգնել ռուսահայ և տաճկահայ «եղբայրները» և ձեռնարկել են վճռել երկուսի շահերի համար էլ հաւասարապէս թանկ հարցերը, միշտ ցոյց են տուել այնպիսի անհասկացողութիւն փոխադարձ շահերի և այնպիսի անհամերաշխ ոգի, որ վտանգաւոր դրութեան մէջ է դրել մեր ազգային-եկեղեցական կեանքը: Սյդ կողմից մենք ռուսահայերս միշտ մի տեսակ թեթեամիտ և հարեանցի վերաբերութիւն ենք ցոյց տուել դէպի ամեն մի լուրջ խնդրի, որ ծագել է Պոլսում: Մենք մի տեսակ ինքնաբաւական գոհունակութեամբ պարծենում ենք մեր ստացած իբրեւ թէ եւրոպական կրթութեամբ, և ամենեւին չենք կարողացել ուսումնասիրել տաճկահայերի դաստիարակութիւնը, նոցա հասարակական կեանքը ու գործիչներին, նոցա հոգեւորականներին, ժողովուրդն ու նորա նիստ ու կացը: Մենք զփուլարութեամբ ենք հաս-

կանում նոցա դրաւոր լեզուն, իսկ նոցա դրականութիւնը շատ սակաւ է ծանօթ մեզ. ուստի զարմանալի չէ, որ մենք մոլորվում ենք և առաջնորդվում այլ և այլ տեսակէտներով, որոնք խիստ հեռու են ընդհանուր աղբային լինելուց: 1885-ի ընտրութիւնների ժամանակ մեր պատգամաւորներից ոմանք աշխարայ արտայայտեցին իրենց անհամերաշխութիւնը տաճկահայոց շահերին և «եղբայրները» չմասնակցեցին իրենց հօր ընտրութեանը: Մենք այն ժամանակ տխուր հետեանքների էինք սպասումս. Սակայն տաճկահայոց խոհեմութիւնը յաղթանակեց և խաղաղութիւնը ու զինուորութիւնը միակ միջոցն եղաւ գործին սուր կերպարանք չըտալու համար: Հասանք վերջին ընտրութիւններին: «Յանցանք կրլինէր չըխրատուել անցեալից», զգուշացնում է մեզ ս. Էջմիածնի բերան «Արարատը»: Սակայն այս անգամ էլ դանուեցան մեր մէջ մարդիկ, որոնք անցեալը յիշելով փայփայեցին այն միտքը, որ այս անգամ էլ կաթողիկոսի ընտրութիւնը յաջողեցրին անցեալի նման, թէև այդ մարդիկ տարբեր էին անցեալի մարդիկներից: Չըկարողանալով բացարձակ մերժել տաճկահայոց իրաւունքները, այդ անձինք ջերմ կողմնակից էին զուտ-ռուսահայ շահերի և պաշտպան էին ռուսահայ եպիսկոպոսների թեկնածութեան, թէև այդ բոլորն արտայայտում էին քողարկուած: Սակայն ռուսահայոց լուրջ մարդիկ լաւ տեսնում էին այդ անհամերաշխութեան ապագայ հետեանքները և ջանք չէին խնայում տաճկահայոց և ռուսահայոց միւլթիւնն ու ընդհանուր շահերը պաշտպանելու համար: Բայց արդէն սինոդն և միաբանութիւնն նախապաշարուած էին. տաճկահայոց մասնակցութիւնը խիստ կասկածելի էր, այնպէս որ համարձակ կարելի էր ձեռնարկել և աշխարհական պատգամաւորներին նախապատրաստելու: Սչքի առաջ ունենալով որ տաճկահայերը եթէ այս անգամ էլ չըմասնակցեն, տխուր հետեանքների պէտք է հասնենք, մենք մեծ կարեւորութիւն ենք տալիս այդ մասնակցութեանը և սկսում ենք խօսել դորա մասին.

Թիւրքիոյ հայոց սահմանադրութիւնը պահանջում է, որ

Պոլսի Ազգային ժողովը ճանաչուի իբրև ներկայացուցիչ Համայն տաճկահայոց, ուստի այդ ժողովում քուէարկուած կաթողիկոսացուները համարվում են տաճկահայոց ընտրելիներ: Ռուսահայերը, իրենց տաճկահայ եղբարց կամքին հակառակ չընկալու համար, սովորաբար նոցա ընտրելիներին ճանաչում էին նաև իրենց ընտրելի և դոցա ստացած քուէների վերայ աւելացնելով իրենցն էլ, ընտրուած էին համարում առաւելագոյն քուէ ստացողին: Բայց նախընթաց ընտրութիւնների ժամանակ մեր իշխող օրէնքը չուղեց ճանաչել այդ ձևի ընտրութիւնը, չուղեց ընդունել ազգային ժողովից ուղարկուած երկու պատգամաւորներին իբրև բոլոր տաճկահայոց լիազօր ներկայացուցիչներ, այլ պահանջեց, որ իւրաքանչիւր անձն ներկայանայ մի քուէով միայն և որքան անձն լինի՝ այնքան էլ ձայն համարուի: Այսպիսով տաճկահայոց եկեղեցական և աշխարհական երկու պատգամաւորները, իբրև Պոլսից եկած, ճանաչուեցին նոյն տեղի թեմական պատգամաւորներ իւրաքանչիւրը մի ձայնով: Մեր երկրի կառավարութեան պահանջը, ուրեմն, հակառակ էր դուրս գալիս տաճկահայոց սահմանադրութեանը: Դորա հետեանքն այն եղաւ, որ նոքա կորցրին 92 ձայն և մեր աւանդական կարգի համաձայն փոխանակ ժողովդէպին ու համազգային ընտրութիւն կատարելու, կատարուեց մի մասնաւոր ընտրութիւն 30—35 ձայնով: Ի հարկէ տաճկահայերը փնասուեցին դրանով և եթէ նոյնը կրկնէին հետեւեալ անգամ էլ, վտանգի դուռը բացուելու էր նոցա առաջ:

Այս ցաւերին դարման անելու համար Պոլսում դեռ սահմանադրութեան առաջին օրից կազմուեց «Կաթողիկոսական Յանձնաժողով», որ աշխատում էր հաշտեցնել պալատեան և սահմանադրութիւնը կաթողիկոսական հարցում, սակայն առանց որեւէ զգալի արդիւնքի: Ահա էջմիածնի դահլ դարձեալ թափուր է, բայց տաճկահայերը դեռ մի քայլ անգամ չեն արել օրինաւոր ձևով մասնակցելու իրենց պետի ընտրութեանը: Երկու ամսից աւելի էր անցել կաթողիկոսի մահից, և մինչդեռ Թիֆլիզի մամուլը «տեղակալութեան»

մասին էր աղմուկ հանում, ահա Պոլսի հայոց մէջ էլ նկատելի էր մի առանձին շարժում վարչական շրջաններում և բարձրաստիճան եկեղեցականների մէջ. բոլորն էլ պատրաստվում էին ընտրելու և ընտրուելու: Առաջնորդները թեմերը թողած զալիս էին Պոլիս անձամբ խորհրդակցելու ընտրութեան մասին և իրենց ուղածը թելադրելու ազգային կեդրոնական վարչութեանը: Բոլոր թէ՛ բարձրաստիճան հոգևորականների և թէ՛ աշխարհական նշանաւոր գործիչների միտքերը տրամադրուած էին, որ այս անգամ համազգային ընտրութիւն լինի Ս. Էջմիածնում: Հասարակութեան բոլոր խաւերում նոյն միտքն էր արծարծվում՝ իբրև ներկայ վտանգաւոր դրութեան միակ ելքը: Ամենքը տեսնում էին, որ անօգուտ է հին սխալը նորից կրկնել մի քանի զիւրութիւնների և սահմանադրութեան մի յօդուածի համար, մանաւանդ որ սխալը ինքն ըստ ինքեան սխալ էր շատ տեսակէտից: Մամուլը արեւելքում և արեւմուտքում նոյնպէս զբաղվում էր այդ հարցով և ռուսահայոց մամուլի ներկայացուցիչներից մէկը, «Արձագանքը», որ և առաջինը խօսեց այդ նիւթի մասին իւր № 20-ում, աշխատեց ցոյց տալ տաճկահայոց ընթացքի սխալը տեսական կողմից, խոստանալով վերջը քննել հարցը նաև պատմական ու գործնական կողմերից: Օրաթերթը նպատակ է դնում պարզել՝ թէ երկու իշխող օրէնքներից «ո՞րն է բնականը և նպատակայարմարը, նամանաւանդ դրանցից ո՞րն է համապատասխան ազգի կրօնական իրաւունքին»: Տեսական կողմից, այն է՝ ընտրողական սկզբունքի ու ոգու և նորա կանոնաւոր գործադրութեան տեսակէտից՝ սխալ է ազգային երեսփոխանին լիազօրութիւն տալ նաև կաթողիկոսական ընտրութեանը մասնակցելու, իբրև կրօնական ընտրութիւն, և ոչ թէ քաղաքական, նա պէտք է կատարուի ad hoc ընտրուած պատգամաւորների ձեռքով և ոչ թէ օր առաջ ընտրուած երեսփոխանի միջոցաւ, այլապէս մենք հնար չենք ունենայ ժողովրդի տրամադրութիւնը ճիշտ իմանալու, որովհետև կրօնական ընտրութիւնները միշտ տեղի են ունենում հոգևոր անձի մահից յետոյ, իսկ մահը

յանկարծ է զալիս, և Հէնց այդ ժամանակ ահա ժողովրդի տրամադրութիւնը պէտք է չափել պատգամաւորական ad hoc ընտրութիւններով: Ուստի օրաթերթը իրաւամբ նկատում է, որ «Կաթողիկոսի ընտրութիւնը Ազգային ժողովին յատկացնելը մեծ սխալմունք էր սահմանադրութեան մշակողների կողմից: Այժմն այդ սխալմունքի Հետեանքը Հետզհետէ զգալի է դառնում. իսկ թէ նորա շարունակութիւնը մինչև ո՛ւր կարող է տանել, թող այդ երեակայէ Հայ ընթերցողը»: Կարելի էր զուցէ ազգային երեսփոխանին լիազօրութիւն տալ նաև ընտրութիւններին մասնակցելու, ինչպէս այդ լինում է քաղաքական ընտրող ժողովներում, եթէ միայն գոյութիւն ունենան այդպիսի ժողովներին յատուկ հաշուետւութիւնը հասարակութեան առաջ և վերջինիս շարունակ հսկողութիւնը ընտրեալ երեսփոխանի գործողութիւնների վերայ. բայց այդպիսի յարաբերութեան նշոյլն անգամ չըկայ տաճկահայ ժողովրդի և նրա ընտրած երեսփոխանի մէջ:—Դարձեալ, ընտրողական սկզբունքը պահանջում է ընտրական միութիւն, այսինքն՝ որ ընտրութիւնը մի անգամ և մի տեղում կատարուի: «Աշխարհիս երեսին չէ կարելի երեակայել կէ» ընդդէմ, որ ստեղծեց Տաճկահայերի Սահմանադրութիւնը, որի Հիման վերայ ընտրութեան առաջին կէսը կատարվում է Պոլսում, իսկ քննեալ կէսը ս. Էջմիածնում»: Դրանից ծագում են և կարող են ծագել շատ անյարմարութիւններ. ընտրողական սկզբունքի պահանջած զանազան նախապատրաստական արարողութիւնները, այն է՝ մի տեղ հաւաքուել և նախօրօք քննել ու մշակել վճռելու խնդիրը, կարծիքներ յայտնել ու առնել, մտքերի շփումն յառաջ բերել գիտակցական ընտրութիւն կատարելու համար,—այս պահանջները կատարել անկարող է Պոլսում նստած երեսփոխանը: Բայցի դրանից, ամեն մի դաւանութեան յատուկ ծէսերը սրբազան նշանակութիւն ունին այդ դաւանութեանը պատկանող անդամների համար. այդպիսի սրբազան և խորհրդաւոր ծէսերից մէկն է Իջման Տեղում Պատգամաւորների միասին երգում տալը պատարագիչ եպիսկոպոսի առաջ. այդ ծէ-

սը մեծ աղբեցութիւն է անում ընտրողների հոգու ներքին շարժումների վերայ, այդ սրբազան աղբեցութիւնից էլ զուրկ են Պոլսում նստող երեսփոխանները: Երգուող պատգամաւորը խօսք է տալիս ժողովրդի ներկայութեանը միայն հայ եկեղեցու շահերն ի նկատի ունենալ ընտրութիւնը կատարելիս, «սակայն, դրում է մեր օրաթերթը, այդ շահերը եկեղեցական օրէնքների համաձայն պաշտպանելու համար, նա պիտի դիտենայ թէ ինչպիսի հանգամանքներում գործելու է ապագայ կաթողիկոսը, որի աթոռանիստ տեղը մինչև այսօր է ս. էջմիածինը»: Ուրեմն Պոլսի ընտրողները գոնէ իրենց աչքով մի անգամ պիտի տեսնեն այն տեղը և այն շրջապատող հանգամանքները, որոնց մէջ պէտք է գործէ նոցա ընտրած անձը: «Տաճկահայոց սահմանադրութիւնը զրկում է մօտ հարիւր հայազգի երեսփոխաններին այդ բոլոր անփոխարինելի առաւելութիւններից, երբ ընտրութիւնը էջմիածնում է լինում, առանց մնալի չափ օգուտ ունենալու իրենց՝ տաճկահայերին, մեր եկեղեցական շահերին, վնասում է կաթողիկոսի ժողովրդական ընտրութեանը և ընտրական ամբողջութեանը»:—Աչքի առաջ ունենալով Կովկասի հայոց մէջ տեղի ունեցած մի. քանի ծածուկ հնարները՝ արտասահմանի մի հայ լրագիրը գրում է. «Եթէ թիւրքահայերը կարենան այս անգամ դէթ մեծ մասով մէն մի վիճակէ պատգամաւորներ յղել էջմիածին, տարակոյս չկայ որ ոմանց այժմէն շինած հաշիւները կրնան խանգարուիլ և կրօնական փոքրամասնութեան մը չըպիտի թողուի ընդհանրական կաթողիկոսի ընտրութիւնը, ինչպէս եղաւ վերջին ընտրութեան ատեն»: Վերջապէս պէտք է նկատել և այն, որ ազգային ժողովը՝ ուղարկելով իր վճիռը էջմիածին՝ ճշշում է գործ դնում Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և հնդկաստանի ձայների վերայ, որովհետև «այն անձն որ Ազգային ժողովի մէջ քուէից մեծամասնութիւն չ'ունէր, կարող էր այս կողմի թեմերու քուէից շնորհիւ առաւելութիւն ստանալ, փոխանակ Ազգային ժողովի ընտրելեաց ցանկէն իսպառ հանուելու»:—Տաճկահայաստանի գաւառների ժողովուրդն էլ նոյն համոզման էր հա-

սել, անցեալի բոլոր ապարդիւն փորձերն ու ջանքերը աչքի առաջ ունենալով, նա այս անգամ անպառաճառ ուղղում էր իր իրաւունքից օգտուել ու մասնակցել ընտրութեանը պատգամաւորների միջոցով: Պոլսում, այսպիսով, օրուսյ խնդիր էր դարձել թեմերից պատգամաւորներ ուղարկելու հարցը և կեդրոնական ազգային վարչութիւնը պէտք է լուծէր այդ խնդիրն ու ժողովրդի արդար պահանջին բաւարարութիւն տար:

Ռուսաց կառավարութիւնից դեռ չէին ստացուել սինոդի հրաւիրադրերը, որից յետոյ միայն կարելի էր ձեռնարկել ընտրութեան պաշտօնական դործողութիւններին: Բայց ժամանակն անցնում էր, ռուսահայերն արդէն պատրաստութիւններ էին տեսնում ընտրութիւններ անելու: Պատրիարքը մի անգամ պաշտօնապէս ազդարարում է կաթողիկոսական տեղակալին և սինոդին, որ շաապեցնեն հրաւիրադրերը, ժամանակն ուշ է: Մինչ սպասում էին հրաւիրադրերին, Պոլսում և զաւառներում կատարուեցան ազգային ժողով երիտփոխանական նոր ընտրութիւններ՝ սակայն մի անարդար սկզբունքով—ընտրութեանը մասնակցելու իրաւունք ստացան 72 զուրուշ ազգային տուրք վճարելու հարող-իւն ունեցող անձինք միայն, իսկ բուն ժողովրդական դասը զրկուեց ձայն տալու իրաւունքից.—այնուհետեւ կազմուեցին կրօնական ու քաղաքական ժողովները: Երեք ժողովներն էլ նիստեր ունեցան և խաղաղ էին ընթանում, որովհետեւ ընդդիմախօս պատգամաւորին ժողովից արտաքսում էին. հարցերը նպատակադրմար կերպով ու ցանկալի յաջողութեամբ լուծելու այդ դադանիքը այժմ միայն կարելի էր դործ դնել և այժմ էլ հարկաւոր էր ազգային վարչութեան ղեկավարներին: Այսպէս կարգին բանը տեսնելուց յետոյ, վարչութիւնը ձեռնամուխ եղաւ ընտրութեան նախապատրաստութիւններին: Նոր քաղաքական ժողովը պատրիարքի նախադահուութեամբ վճռեց մի խառն յանձնաժողով կազմել այդ խնդիրն ուսումնասիրելու և պարզելու վարչութեան հետեւելք ընթացքը: Եւ յանձնաժողովը կազմուեց երեք հոգեւորական անձերից

(Գարեգին Տ. վ. Թաթարեան, Մովսէս Տ. վ. Կէօմրիւկեան և Յովհաննէս ա. ք. Նիւնքիարպէյէնսեան), երեք էլ աշխարհական (Տիգրան Եռսուֆեան, Ստեփան Ասլանեան և Ն. Պալլարեան). նա պէտք է պարզէր Թիւրքիոյ հայոց մասնակցութեան եղանակը, բայց այնպէս, որ սահմանադրութեան պահանջներն ու դաւառների իրաւունքները միանգամայն ի նկատի առնուին: Ուրեմն Պոլսի նորակալմ վարչութիւնը ձգտում էր սահմանադրութեան պահանջների համեմատ յաջողեցնել տաճկահայերի մասնակցութիւնը, այն է՝ ազգային ժողովի միջոցաւ, և ոչ թէ պատգամաւորներ ուղարկելով թեմերից դէպի ս. Էջմիածին: Այդ նպատակով մայր-գիււանքն ու թեմեան ենթարկեց 1863-ից ի վեր կաթողիկոսական ընտրութեան համար կազմած յանձնաժողովներն ու նոցա դործերը, որ ցանկացած ուղղութեամբ մի ճանապարհ դասնէ. նոյնպէս ղեկավարներ եղան ում անկէ և ջանքեր դործ դրուեցան այդ նպատակով, բայց մէջ տեղը մի շօշափելի արդիւնք չերևեցաւ:

Վերջապէս ռուսական դեսպանատնից ստացուեցան սինդի 44 հրաւիրադրերը տաճկահայոց 44 թեմերի անուամբ: Դեսպանատունը՝ յանձնելով յիշեալ հրաւիրագրերը հայոց պատրիարքարանին՝ յայտնեց միևնոյն ժամանակ, որ՝ եթէ այս անգամ էլ այդ հրաւիրագրերը Թիւրքիայի ամեն մի հայաբնակ թեմերին չըղրկուեն, ուրիշ անգամ էլ հրաւերը պատրիարքարանի միջոցաւ չի կատարուի: Խնդիրը ըստիպողական էր, պատրիարքը անմիջապէս Բարձրագոյն Դրանը տեղեկացրեց իրերի վիճակը և թոյլտվութիւն խնդրեց ազգային ժողով գումարել, ինչպէս պահանջում է սահմանադրութիւնը: Պէտք է ղիտենալ, որ սահմանադրութեան 61 և 62 յօդուածների վերջին պարբերութիւնների տրամադրութեան համեմատ՝ ազգային ընդհանուր ժողով գումարելու համար պէտք է թոյլտվութիւն խնդրել Բ. Դռնից և քննուելու հարցերի օրակարգը յայտնել նրան. քառորդ դարից աւելի կլլինի որ կառավարութիւնը թոյլ աչքով է նայել այդ օրէնքի վերայ, և ազգային ժողովը նիստեր էր գումարում առանց որևէ

ձեականութեան: Բայց այժմ, երևի կողմնակի քամիների բերած նախատինքներին ու սահմանադրութեան մասին եղած բամբասանքներին ահանջ դնելով, որոնց նպատակն էր այդ սահմանադրութեան վարկը կտարել, այժմ Բ. Դուռը յիշեալ երկու յօդուածների կէտ առ կէտ զործադրութիւնն է պահանջում: Ուրեմն, պատրիարքը յայտնում է կառավարութեանը զործերի դրութիւնը և խնդրում է ժողով դումարելու իրաւունք տալ: Սակայն օսմանեան Դուռը իրեն յատուկ դանդաղութեան ու մեռցնող ձեականութեան շնորհիւ, մանաւանդ խիստ կասկածելով Հայերի յուզուած դրութիւնից՝ մի անյայտ վտանգ է տեսնում և զործը ձգձգում է անորոշ ժամանակով, իսկ պատրիարքը սպասում է՝ առանց հետեանքները նախատեսելու: «Այս վիճակի մէջ, զրում էին Պոլսից արտասահմանի Հայ թերթերին, կաթողեկոսական խնդիրը մեծ դժուարութիւնների և զուցէ անգարմանելի փնտի հանդիպի»: Պատրիարքը ստիպուած է սպասել ազգային ժողովի որոշմանը, իսկ կառավարութեան այդ արդելքների դէմ մի արիական ընթացք բռնել դժուարանում է. «Եւ ահա թէ ինչպէս պատրիարքը, զրում էին Պոլսից մի ուստ թերթի, շատ կարելի է ստիպուած կրլինի վերագործնել ուստաց կառավարութեանը հրաւիրադրերը այն պատրուակով, թէ ինքը չէ կարող զործին պատշաճաւոր ընթացք տալ»:

Այս անորոշ ու տարտամ դրութիւնը խիստ այլայլել էր ամենքի տրամադրութիւնը Պոլսում, ինչպէս և Տիփսիսում մասամբ: Ժողովուրդը խիստ դժգոհ էր. դժգոհ էր և բարձր եկեղեցական դասը, որ մտածում էր ժողովուրդին աղատել այդ վատթար վիճակից: Պատրիարքին մեղադրում էին, որ իբր թէ նա ինքը չէ ուզում ազգային ժողով դումարել, այլ կամենում է քաղաքական ժողովի միջոցով խնդիրը կարգաւորել «առանց տարաձայնութեան և առանց խնդիր յարուցանելու ներկայ վիճակի վերայ»: Կովկասեան թերթերումն էլ նոյն կասկածներն էին յայտնում, ինչպէս և արտասահմանի Հայ թերթերում: Ժողովուրդի դժգոհութիւնը այն տեղ Հասաւ, որ Պոլսի Հայերի մի մասը 40 ստորագրութիւններ

րով զրաւոր դիմեցին պատրիարքին՝ պահանջելով որ հրա-
ժարուի իր պաշտօնից. այլ և՛ զանազան անախորժ բնաւո-
րութիւն ունեցող ցոյցեր եղան նորա հասցէին: Անորոշ ու
տարտամ դրութեան մի հեռանքն էլ այն էր, որ առաջ-
նորդները թողնում էին հետզհետէ իրենց վիճակները և Պո-
լիս էին գալիս: Երեք ամսի չափ տեւեց այս սպասողական
դրութիւնը, մինչև որ պոլսեցիք՝ տատանուելով մերթ յու-
սոյ և մերթ յուսախաբութեան մէջ ազգային ժողովը գու-
մարելու թոյլտւութեան մասին, վերջապէս ստոյգ իմացան,
որ կառավարութիւնը արգելել է ազգային ժողով գումարել:
Այնուհետև Պոլսում տեղի չունեցաւ նաև համագումար ե-
կեղեցական ժողովը, որի կազմած ընտրելիների ցանկին այն-
քան կարեւորութիւն են ընծայում բոլոր տեղերի հայերը:
Այսպիսով տաճկահայոց սահմանադրութիւնը գործնականա-
պէս դերեզման դրուեցաւ այդ օրուանից, և հայ վարչութեան
կողմից ոչ մի բողոք չ'եղաւ այդ մասին: Սակայն արդէն յայտ-
նի էր Պոլսում ազգային երեսփոխանական ժողովի արամա-
դրութիւնը, Վերեսփոխանաց մեծամասնութիւնը, զրում են
արտասահմանի մի հայ լրագրի, անցեալէն խրատուած և
տեղական մամուլի համերաշխ հրատարակութիւններէն ներշն-
չուած, արդէն պիտի որոշէր պալատէնիոյ արամադրութեանց
համակերպիլ, այսինքն՝ պատգամաւորներ ուղարկել դաւառ-
ներից, և առհասարակ այնպէս տանել ընտրութիւնների
գործը, որ ոչ մի դէպքում՝ ինչ հեռանք էլ ունենայ ընտ-
րութիւնը՝ ազգը դժգոհ չըմնայ: Պոլսում, ուրեմն չըկացացան
համագումար ու ազգային ժողովները: Մնում էր գործը տնօ-
րինել քաղաքական կամ խառն ժողովների միջոցով, և իբ-
րև միակ ճանապարհ՝ պատգամաւորներ ուղարկել: Դորա հա-
մար պէտք էր կառավարութեան թոյլտւութիւնը և աջակ-
ցութիւնը: Այդ կողմից արգելքներն հէնց սկզբից այնքան
խիստ չէին երեւում, չ'ամոլուելով ու տեսնելով Ռուսաստա-
նի անշահասէր ընթացքը, զրում էին Պոլսից մի ուռւ լրա-
գրի, Բ. Դուռը թոյլ կըտայ ընտրութեան բնական եղանակի
իրագործումը: Մի ամսից յետոյ նոյն ուռւ լրագրում գրում

են Պոլսից, որ կառավարութիւնը դէմ չէ թեմական պատգամաւորների էջմիածին զնայուն: «Ընթերցողին արդէն յայտնի է, դրում է Կովկասի Հայ լրագիրներից մէկը, որ այն առարկութիւնը թէ թրքական կառավարութիւնը արդելում է թըրքահայերին մասնակցելու կաթողիկոսական ընտրութեանը թեմական պատգամաւորներ ուղարկելով անհիմն ընդունել և միշտ այսպէս թէ այնպէս պնդել ենք, որ թրքական կառավարութեան կողմից արդելը չի կայ»: Լրագիրը նաեւ կրում է. «Մենք արդէն անցեալ տարուայ նոյեմբերի սկզբումը շատ վստահելի աղբիւրից գիտէինք, որ արդելքը պատրիարքարանից էր. այստեղ դէմ էին պատգամաւորներ ուղարկելուն և աւելի յարմար էին համարում մասնակցութեան այն եղանակը, որ դործ էր դրուել Մատթէոս և Գէորգ կաթողիկոսների ընտրութեան ժամանակ»: Ասում էին մինչև անգամ, որ պատգամաւորների ուղևորութիւնը դիւրացնելու համար Սուլթանը առանձին շողենաւ է նշանակել մինչև Բաթում հասցնելու նրանց, որ շողենաւը կանգ կ'առնի Սև ծովի ափական նաւահանգիստներում՝ զաւառների պատգամաւորներին էլ վերցնելու համար:

Երկար ժամանակ պատրիարքը ունկնդրութիւն էր խնդրում սուլթանից, բայց ձգձգում էին բանը. պատգամաւորներ ուղարկելը գուցէ ժողովրդի համար շատ ցանկալի էր, բայց դրամի պակասութիւնը մի կողմից, ուրիշ անյարմարութիւններն ևս պատրիարքին ստիպում էին իրերի վեճակը սուլթանի առաջ ներկայացնել, և եթէ հնար է, կրկին ձեռք բերել ազգային ժողով գումարելու իրաւունքը: Վերջապէս փետրուարի 6-ին պատրիարքը Ելազի պալատում տեսնվում է առաջին սենեկապետ Ալի պէյի հետ, ապա և առաջին քարտուղար Սիւրէյա փաշայի հետ. վերջինիս միջոցով լսում է սուլթանի հրամանները: Ազգային ժողով գումարելու առաջարկութեանը սուլթանը դէմ է, որովհետև Աթէնքում, Լոնդոնում և այլ տեղերում հայկական մասնա-ժողովներ կան, որոնք ամենաչնչին միջնադէպից անգամ օգուտ են քաղում, իսկ հրաժարական տալու մասին պատրիարքի արած ակնարկը բաց է բաց մերժում է սուլթանը և հրա-

մայրում է դործադրել ընտրութեան մասնակցութեան այն եղանակը, որով հայերը սովոր են եղել վարուել սահմանադրութիւնից էլ առաջ, այսինքն՝ թեմերից պատգամաւորներ ուղարկել: Սուլթանը խօսք տուեց պատգամաւորներին թողնել, որ ազատ էջմիածին զնան: Պալատից վերադառնալով՝ պատրիարքը խառն ժողով է ղուամբում, ուր որոշում են թեմերին ուղարկել սինոդի շրջաբերականները, մի առանձին հրահանգ էլ, իբրեւ «կարեւոր գիտելիք», պատրիարքը զաւառական առաջնորդների «մասնաւոր ուշադրութեանն» է յանձնում: Հրահանգի համաձայն, զաւառական ընդհանուր ժողովը (ըստ սահմանադրութեան) արժանաւոր պատգամաւորին ընտրելուց յետոյ, որ էսպող է լինել և «իւր Գեղ քնալուստ անն իսմ որիւ լինալի ի պիւնի արդէն ընտրուած պատգամաւոր, մի տեղեկադիր է կազմում ընտրութեան և ընտրուածի մասին բոլոր ժողովականների և նախագահի (թեմական առաջնորդի) ստորադրութիւններով և ընտրութեան արդիւնքը յայտնում է նախագահի միջոցաւ պատրիարքարանին: Պատրիարքը յիշեցնում է էջմիածնի ընտրողական ժողովին ներքին կանոնադրի այն յօդուածը, որի համաձայն բացակայ պատգամաւորների դրաւոր կարծիքը ընդունվում է միայն ընտրութեան նախնական գործողութիւնների ժամանակ, այն է՝ քառանուն ցանկը կազմելիս. իսկ ընտրութեան վերջնական արդիւնքին, այսինքն երկու ընտրելիների քուէարկութեանը, մասնակցում են միայն ներկայ եղող պատգամաւորները. «ուստի, շեշտում է պատրիարքը, պատգամաւորաց անձամբ ներկայութիւնն ընտրական վերջին գործողութեան պահուն՝ անհրաժեշտ է կատարելապէս մասնակցած լինելու համար ընտրութեանը»: Ընտրութեան արդիւնքի և էջմիածնի մեկնելու օրուայ մասին առաջնորդը պէտք է յայտնի պատրիարքարանին: Այսպիսով սկսուեցաւ տաճկահայոց ընտրութիւնները, որոնց մի քանի պարագաները թողնում ենք միւս անգամին, երբ կը խօսենք ռուսահայոց և ապա համազգային ընտրութեանց մասին, որով և կ'ամբողջացնենք սոյն տեսութիւնը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Յարգելի բարեկամ

Իմ համեստ կարծիքով վատ չէր լինի, եթե «Լրաբոսի» երկրորդ գրքի մէջ ազգային լրագիրների տեսութեան բաժնում, որպէս պատմական արձանագրութիւն ի յիշատակ անցելոց իրաց՝ ի մի ամիոփելով արձանագրէիք այն ամէնը, որ մեր մամուլը արդիւնաւորեց կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ*): Լսո՞ւ գործը շատ պէտքական է և նիւթ կարող է լինել ապագայ պատմարանի համար, որ գուցէ դժուարանայ ի մի ժողովել մեր լրագիրների համարները և ամբողջութեամբ տեսնել իրողութեան պատկերը: Վրանով գոնէ ապագայ սերունդը պարզօրէն տեսնելու է, թէ ինչպէս մեր յառաջագիմականները ջանք ու ճիգ չեն թողել, որ իրանք, իրանց ձեռքով իրանց հայրենիքում նուաստացնեն իրանց ազգային եկեղեցին: Յառաջագիմականները պահանջում են «եկեղեցական բարեփոխութիւն»—րէֆորմա: Վրանք կարծում են, թէ Լրիստակէս արհիւն կարող է այս բանն անել: Առկէինք իմանալ, թէ ո՞վ պիտի վաւերացնէ այն օրէնքները, որոնք պիտի բռնեն «հին, փտած խել մը օրէնքների» տեղը: Լսո՞ւ խեղճ մարդիկ այնքան չեն հասկանում, որ եկեղեցու վարչական ու դատաստանական իրաւասութեան ենթարկեալ խնդիրների քննութիւնը կատարվում է, ոչ թէ այն օրէնքներով, որ եկեղեցին ինքն է սահմանում,—այլ այն օրէնքներով, որ պետութիւնն է տալիս կամ վաւերացնում: Լսո՞ւ խեղճը մինչև անգամ չեն իմանում իշխանութեան ու իրաւասութեան բառերի արտայայտած իմաստների տարբերութիւնը: Լսէ՛ն բանը թողնենք, սա վեր առնենք: Լստարակոյս եկեղեցու «հին, փթած խել մը այլ ևս անտանելի օրէնքների տեղ նորը խմբագրելու համար պէտք է, որ համազգային և եկեղեցական ժողով գումարուի.—ժողով, որ լինի անկախ իւր գործունէութեան մէջ, ազատ կողմնակի և իւր բնութեան հակառակ ազդեցութիւններից: Լսացէք խնդրեմ ներկայ հանգամանքներում կայ արդեօք այդպիսի ժողով կազմելու հնարաւորութիւն: Հունական եկեղեցին իսկ բազմաթիւ առկա խնդիրներ ունի, որոնց վճիռը կախուած է տիեզերական ժողովից, և չնայելով, որ նրա գաւառութեան պատկանող ժողովուրդները պետութիւն ունին՝ անհնար են համարում ներկայում մի այդպիսի ժողովի գումարում:

Ա.

*) Ձեր գեղեցիկ միտքը, ինչպէս տեսնում էք, խմբագրութիւնս արդէն ունեցել էր և իրագործել է մասամբ այս գրքում:

Թ Ղ Թ Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻՑ

Կ. Պոլիս 92 թ. մայիս 7/19.

Կաթողիկոսական ընտրութեան արդիւնքը չէք զիտեր ի՞նչ մեծ ուրախութիւն պատճառեց հոս. Խորիմեան հայրիկի անունը բոլոր սրտեր կը թռթռացնէ. խնդիրը կըմնայ Վեհ. Զարին բարեյօժարութեան. բայց նոյն խի, հակառակը մտածելով, երբ Իզմիրլեան սրբազան վաւերանայ՝ անձին համար դժգոհ ըլլալու պատճառ մը չկայ, թէպէտ ազգը մեծ միութարութենէ մը զրկուած պիտի ըլլայ՝ հայրիկէն զրկուելով: Գոհունակութեան այս ընդհանուր արտայայտութեանց մէջ սխալած չենք ըլլար երբ ըսենք թէ երկու դժգոհներ կան միայն—թուրք կառավարութիւնը և Սշըգեան պատրիարքը: Առաջինը՝ դժգոհութեան կրկնակի պատճառներ ունի, զի երկու ընտրեալներն ևս իրեն թշնամի կրնկատէ. իսկ Սշըգեան դժգոհ է որովհետեւ, հակառակ իւր յոյսերու, ինք չէ ընտրուած...: Չէք զիտեր ի՞նչ սրտի բաբախմամբ կ'սպասէինք ընտրութեան արդեանց. կըվախնայինք թէ մի՞ դուրսէ պատգամաւորք իրենց բարոյական քաջութիւնը կորսցունելով անգունդի մէջ դահավիժին և հեզնող բազմ ժպտի Պոլսոյ արժանընտիր՝ պատրիարքին կամ ուրիշ ոչ նուազ անարժանի մը. ուրախ ենք որ պատգամաւորք շատ դոհացուցիչ և շնորհակալութեան արժանի գործ մը կատարեցին. սխալած չենք ըլլար եթէ յայտարարենք թէ ոչ մէկ ընտրութիւն ազգին բաղձանայ այսչափ համապատասխան արդիւնք ունեցած է:—Իրեւնք 'ի հարկէ թէ Խորիմեան հայրիկ

Երուսաղէմ ասորոսէն էր թուրք կառավարութեան կողմէ, զիտէք նմանապէս թէ Իզմիրլեան սրբազան քաղաքական անբաստանութեամբ քանիցս հարցաբնութեան ենթարկուած է և ապա երբ կրօնական ժողովոյ անդամ ընտրուեցաւ՝ վաւերացումը մերժուած էր. կրնաք հետեցնել թէ ի՞նչ ծանր հարուած էր կառավարութեան սրտին մայիս 5-ի պատմական ընտրութեան արդիւնքը. այժմ բոլորովին արգելուած է յիշեալ երկու եկեղեցականաց նկատմամբ ո՞ր և է լրագրական դովեստ հրատարակել. ամեն լրագիրք առհասարակ կրճատականան չոր ու ցամաք կերպով ծանուցանելով ընտրութեան մանրամասնութիւնները, ինչ կը թուի թէ լրագրական այս սեղմում պիտի տեսէ միայն մինչև Վեհ. Զարին վաւերացումը. Խրիմեանը պաշտօններ հաղարաւոր հռապիրներ պիտի տեղացնէին իրեն՝ բայց կառավարութիւնը չը թոյլատրեց...: Ի՞նչ ընենք, Ռուսիոյ ողորմած ինքնակալին վաւերացման կամայ ակամայ պիտի սպասենք, որ տուն կարծենք ոչ ոք արգելք պիտի ըլլայ մեզ մեր համակրական ցոյցերը շոյլելու մեր սիրեցեալ և պաշտեցեալ հայրիկին:—

Ս. Պուլիս 92 թ. մայիսի 15/27.

Հետզհետէ գաւառներէն հասած տեղեկութիւններ կը հաստատեն այն ընդհանուր բերկրութիւնը զոր պատճառած է ամենուրեք Խրիմեան հայրիկի կաթողեկոսացումն: Պոլսոյ մէջ, օտար հասարակութիւններն ևս, որոնց անծանօթ չէր հայրիկի անունը, անկեղծօրէն կը շնորհաւորեն զմեզ մեր այս յաջող ընտրութեան համար: Բայց, ինչպէս կանխաւ գրած եմ, թուրք կառավարութիւնը և պատրիարքը չափազանց դժգոհ են. կառավարութիւնը իր դժգոհութիւնը բաց է 'ի բաց յայտներ է պատրիարքին. միջոցներ կը փորձուին ընտրութիւնը բեկանել տալու համար. կ'ըսուի թէ զիւանազիտական բանակցութիւններ եղած են դեսպանաց ոմանց հետ ուսանց յաջող արդիւնքի. Իզմիրլեանի դիմում եղեր է անուղղակի կերպով ճնշում բանեցնելով զինքը քանդիտատութենէ հրաժարեցնելու և այս կերպով ընտրութիւնը բեկանել տալու

Համար, բայց նա մերժեր է՝ պատասխանելով թէ ազգին բաղձանքը յարգելու պարտաւոր է. հիմայ կրպարատաւուն եղեր Երուսաղէմի Յարութիւն պատրիարքին միջոցաւ Հայրիկի վրայ ճշնում բանեցնելով հրաժարեցնել. եթէ այս լուրը ստոյգ է՝ մեզ կըթուի թէ ոչ Յարութիւն պատրիարք այնքան թոյլ է որ Աշղեանի գործիք դառնայ, ոչ ալ Հայրիկ այնքան միամիտ որ հրաժարական մատուցանէ, բայց և այնպէս Պոլսոյ Հասարակութիւնը այսպիսի երկիւղալի վրոյցներ լսելով ահ ու դողի մէջ ինկած է. մի՛ գուցէ իրենց չար նպատակին մէջ յաջողութիւն գտնեն. ամեն դէպսակէ Վեհափառ Զարին շուտափոյթ և արպարակորով վաւերացման, որովհետեւ որքան որ վաւերացումը ուշանայ՝ այնքան չարերուն և բանտարկուններուն ժամանակ և միջոց տուած կ'ըլլանք նորանոր դաւեր և մեքենայութիւններ նիւթելու:

Վ. Պոլիս 92 թ. մայիս 17/29.

Երեկ «Արեւելք» պիտի հրատարակէր արտասահմանի Հայոց կողմէ առ Խրիմեան Հայրիկ յղուած բաղմաթիւ հեռագրերն. բայց դրաքննիչն բացարձակապէս արգելեց:

Երեկ «Ճէրիտէի Շարղիյէ» լրագիրն իւր երրորդ երեսին վրայ կաթողեկոսական ընտրութեան առթիւ խիստ ընդարձակ հրատարակութիւն մ'ըլած ըլլալով՝ բոլոր թերթերն դրաքննիչի կողմէն դրաւուեցան և այրեցան. «Ճէրիտի Շարղիյէ» ստիպուեցաւ ուշ տառն կէս թերթի վրայ օրուան ընթացիկ լուրերն հրատարակել միայն:

Անցեալ օր վանեցի Հայ մը հեռագրատուն կրներկայաւորապէս Խրիմեան Հայրիկի շնորհաւորական հեռագիր դարձնելու. խեղճ մարդը կըձերբակալուի և հարցաքննութեան կ'ենթարկուի ու միայն քանի մը ժամու բանտարկութենէ յետոյ կ'արձակուի ազատ:

Աշղեան պատրիարքը չէ բարեհաճած Խրիմեան Հայրիկին շնորհաւորել ոչ հեռագրաւ և ոչ նամակաւ:—

Գրեթէ տարիէ մ'ի վեր, «Արևելք» ամեն տեսակ ան-
նպատակ տեղեկութիւններ հրատարակեց Սեդրակեան սրբա-
զանի նկատմամբ, միւս կողմանէ «Հայրենիք» Նորին Սրբազ-
նութիւնը մինչև եօթներորդ երկինք կը բարձրացներ. «Արևելք»
«Արձագանք»-ի արձագանքն էր, իսկ «Հայրենիք»՝ «Մշակի»:
Տաճկահայ ժողովուրդը, որ Ռուսիոյ Հայ եկեղեցականաց նը-
կատմամբ մօտէն քննա տեղեկութիւն չունի և իւր նպատա-
ւոր կամ աննպատ դադափարներն զրեթէ բոլորովին լը-
զրական հրատարակութիւններէ կրկազմէ՝ շուարած մնացած
էր իրարու այս աստիճան հակասական տեղեկութիւններ կամ
դադափարներ կարգալով, մանաւանդ որ մինչև կաթողիկոսա-
կան ընտրութեան խնդրոյն արծարծումը՝ Սեդրակեանցի մա-
սին միշտ նպատաւոր լուրեր առած էր. բայց 'ի նկատի ու-
նենալով կարգ մը իրողութիւններ՝ որք որչափ որ Սեդրա-
կեանցի կարողութեան և ճարպիկութեան յայտարար նշան-
ներն էին, միւս կողմանէ նորա կաթողիկոսական թեկնածու
լինելուն ապացոյցներն ալ կրնային նկատուիլ՝ 'ի նկատի ու-
նենալով միանգամայն սա պարագայն թէ, երբ երկու ընտ-
րելեաց մին Արիստակէս սրբազան Սեդրակեանը լինէր՝ Հա-
ւանօրէն ինքը վաւերացուէր՝ մինչ տաճկահայք Խրիմեան
Հայրիկ կողմէին կաթողիկոս տեսնել՝ ժողովուրդը ջերմ փա-
փաղ ունէր որ Խրիմեանէն յետոյ երկրորդ ընտրելին ևս
տաճկահայ եկեղեցական մ'ըլլայ, որպէս զի Խրիմեանի վաւե-
րացումը մինչև մէկ աստիճան ապահովուի. ուրիշ խօսքով
սինոդն և միաբանութիւնն վաւերացման գործին մէջ զեր
չստանձնեն: Եւ ըստ որում, Հոս սա համոզումը կը արեւ
թէ «Մշակ»-ի խմբագիրն Սեդրակեանցի կուսակից է և անոր
'ի նպատտ պիտի քուէարկէ, մինչ «Արձագանքի» խմբագիրն
կը փափաղի, որ երկու ընտրելիք ևս տաճկաստանցի լինեն՝
Ժողովուրդը մեծ հետաքրքրութեամբ կ'սպասէր Թիֆլիսի թե-
մական պատգամաւորի ընտրութեան ելքին, քանի որ այդ
կարևոր թեմի պատգամաւորը կրնար իր ազդեցութեամբ
'ի հարկին այս կամ այն ընտրելոյն 'ի նպատտ զօրաւոր

կուսակցութիւն կազմել: Արդ, երբ վերջ ի վերջոյ «Մշակ» ընտրուեցաւ պատգամաւոր՝ հոս շատերը տխրեցան զի մի՛ գուցէ Խրիսեանի ընտրութիւն և վաւերացում դժուարութեանց հանդիպի. ուստի հարկ էր «Մշակն» հակադէմոստրացիոն «Արձագանքն» ալ տաճկահայ թեմի մը պատգամաւոր ընել: Բրուսա իր աշխարհական պատգամաւորը ընտրած չէ՛ր դեռ և Պոլսոյ ամենէն մօտ դաւառը լինելուն՝ կարելի էր պ. Աբգար Յովհաննիսեանցի վրայ շուտով ընտրութիւն կատարել. ուստի հարկ էր, որ անպատճառ և շուտով ընտրութիւն կատարեն և պ. Յովհաննիսեանը ընտրեն. այս բանիս համար Պոլսոյ գործիչները կ'երթան պատրիարքը խորապիտուութեամբ կը համոզեն որ նա դէմ չըլլայ «Արձագանքի» ընտրուելուն Բրուսայի թեմէն: Փակագծի մէջ ըսենք թէ Պոլսոյ հայք արդէն զիտէին որ պ. Յովհաննիսեանի ընտրելիներէն մինն էր— Իզմիրլեան սրբազան: Այս նպատակաւ պատրիարքը ամեն ճիգ ի գործ կը դնէ Բրուսայի ընտրութիւնը յաջողեցնելու: Այսպիսով պ. Աբգար կ'ընտրուի, բայց արդէն երեք օր առաջ զիտէինք որ նա անպատճառ պիտի ընտրուէր:

Ս. Պալիս 92 թ. մայիս 25/6 յունիս.

Գրեթէ տարիէ մը ի վեր արդէն բոլորովին դադրած էր Ազգ. Սահմանադրութիւնը գործնականապէս զոյուլթիւն ունենալէ: Ազգային ժողով զումարելու հրաման չէր տրուեր. իսկ երեկ, Սահմանադրութեան տարեդարձի հանդէսին առթիւ, պետական հարուած մը եկաւ պաշտօնական վերջ տալ անոր:

Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձի հանդէսը ոստիկանական նախարարութեան կողմէ կանխաւ արտօնուած ըլլալով հանդերձ, կերակրոյ և մուտքի ստոմանները կառավարութեան կողմանէ պաշտօնապէս վաւերացած և կնքուած ըլլալով հանդերձ, երեկ առաւօտ 24 Մայիս (հ. Տ.), բարձրագոյն հրամանաւ հանդէսը արգելուեցաւ. ժողովուրդը սկիզբէն ոչինչ տեղեկութիւն չունէր. ամէն ոք զուլադունդ կը զիմէր հանդիսավայրը հեռաւոր և մօտաւոր վայրերէ. բայց երկաթուղեաց կայարանները, Եէտի Գուլէի պարիսպներուն

դռները, Ազգ, հիւանդանոցի բոլոր անցքերը, հանդիպակաց պարաիզին (ուր պիտի տօնուէր հանդէսը) բոլոր մուտքերը ժողովըդին առջև փակուած էին բազմաթիւ հեծեալ և հետեակ զօրքերով, ոստիկաններով և ոստիկան զինուորներով. ամենուրեք միակ պատասխան մը կը արուի ժողովըդին — Եստէս Կը (արգելուած է):— Ժողովուրդը չափազանց յուզուած է. կիներն անգամ չեն կրնար զսպել իրենց արտասուքը և կը բացականչեն «Աշըղեան Սրբազանը ի՛նչ կ'անէ...»:

Պատրիարքը նոյն օրը Բերայի ս. Երրորդութիւն եկեղեցին պատարագ պիտի մատուցանէր՝ բայց ժողովուրդային յուզումէն վախնալով տունէն դուրս չելաւ:— Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ Խրիմեանի ընտրական յաջողութեան դէմ կառավարութեան կողմանէ վրէժխնդրութեան ցոյց մ'էր այս արգելքը:

Լոս-Անճէս.

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Ք

Ինչպէս յայտնի է Թիֆլիսի մեր լրագիրներից, մեծադոյ տիկին Վ. Քանանեան, ցանկանալով լոյս ընծայել Գամառ-Քաթիպայի ընտիր երկասիրութիւնների ժողովածուն, բարի և սիրուն միտք է յղացել իւր հաշուով տպագրել այն և վաճառուովից յառաջացած բոլոր արդիւնքը ամբողջապէս յատկացնել մեծանուն հայ բանաստեղծին: Անշուշտ, ազնիւ տիկնոջ այս նախաձեռն քայլը հայ կնոջ զովելի և օրինակելի գործերից միւն է ներկայանում մեր այս առօրեայ ամայացած կեանքում:— Ժողովածուն հրատարակուելու է երկու հատորով մաքուր տպագրութեամբ և տպագրական ընտիր զարդերով: Առաջին հատորը կազմում են բանաստեղծութիւնները, իսկ երկրորդը արձակ գրութեաները՝ գրական և Ն. Նախիջևանու բարբառներով: Ժողովածուն տպագրվում է «Արաբսի» նորերս ձեռք բերած սեփական տառերով, որոնք զարնվում են Լիբերմանի տեղւոյ տպարանում:

Մեր այս դարում, երբ թեթև յաջողութիւն և էփան ա-
նուն ձեռք բերելը մի ախտ է դարձած, երբ այդ ոգին մուտք-
է դործել և զխոնական աշխարհում և այն հեղեղել է զիտու-
թեան կեղծիքի վաղահաս պտուղներով, ուրախալի է մատ-
նանիշ լինել ամեն մի անխոնջ մշակի վերայ, որ առանց աղ-
մուկի աշխատում է ի սէր նոյն իսկ զիտութեան և որի հա-
մար նա իր անձնական շահերին յետին տեղն է տալիս:
Ամեն մի մարդ, որ այդպիսի համեստ դործիչների արած
ծառայութեան զնահատմանը տկանատես է լինում, նա ան-
շուշտ զգում է մի տեսակ բարոյական գոհունակութիւն:

Ճէնց այդպիսի մի զգացմունք էին տածում բոլորը, ո-
րոնք ներկայ էին 1892 թ. ապրիլի 30-ին Կոյսերական
բժշկական ձեմարանի Բնախօսական աշխատանոցի (лаборато-
рия) պրօֆէկտորի պաշտօնակատար Պ. Վարդան Վարդանեանի
շարադրութեան պաշտպանութեանը: Այնպիսի հեղինակաւոր
քննիչներ, ինչպէս են ակադեմիկ Մերժէսկին, ուսուցչապետ
Ի. Թարխանովը և պրիվատ-դոցէնդ Ս. Էռլիցկին միաձայն
վկայեցին Պ. Վարդանեանի ներկայացրած աշխատութեան
աչքի ընկնող զիտնական նշանակութիւնը, որի նիւթն էր Գորգի
ճաշի մէջ պէլի «անեղող Գալվանական էլեմէնտներ»
Եւստի: Այս արտակարգ հետազօտութիւնը ուսուցչապետ Թար-
խանովի կարծիքով հնարաւոր է դարձնում հաստատել այն-
պիսի բնախօսական երևոյթների գոյութիւնը, որոնց ուսումնա-
կան մշակութիւնը ապագայում կարող է բանալ զիտութեան
համար նոր հորիզոններ: Յարգելի ուսուցչապետը, որ եռան-
դով մատնացոյց էր անում քննելի երկասիրութեան զիտնա-
կան նշանակութիւնը, յայտնեց լիովին վստահութիւն, որ մի
այդպիսի աշխատութիւն աննկատելի չի մնայ նաև Ռուսաս-
տանի սահմաններից դուրս, և որ դա, անշուշտ, արժանի է
թարգմանուելու եւրոպական լեզուներով: Ի. Թարխանովը
նաև մատնանիշ եղաւ թէ՛ ինչպէս Պ. Վարդանեանը միշտ
լուրջ է վերաբերուել զէպի զիտութիւնը և յայտնեց,
որ այս արդէն յարգելի պաշտպանողի եօթներորդ գործն է,
և թէ նրա նախկին ամբողջացրած գործերից մէկն ու մէկը

արդէն լիուլի բաւական կը լինէր ցանկալի դոքտորութեան
աստիճանը ստանալու համար: Իսկ վերջումը ուսուցչապե-
տը զծագրեց նորա բարոյական պատկերը, նրա հոգատար սէ-
րը և մտերմական յարաբերութիւնը դէպի իւր բժիշկ ընկեր-
ները և ուսանողները, որոնք միշտ զտնուամ էին յանձին պ.
Վարդանեանցի ամենաբարեացակամ ղեկավար բնախօսական
աշխատանոցում տեղի ունեցող իրենց պարապմունքների, և
որոնք մի քանի անգամ մամուլի միջոցաւ յայտնել են նորան
իրենց շնորհակալութիւնն ու երախտագիտութիւնը:

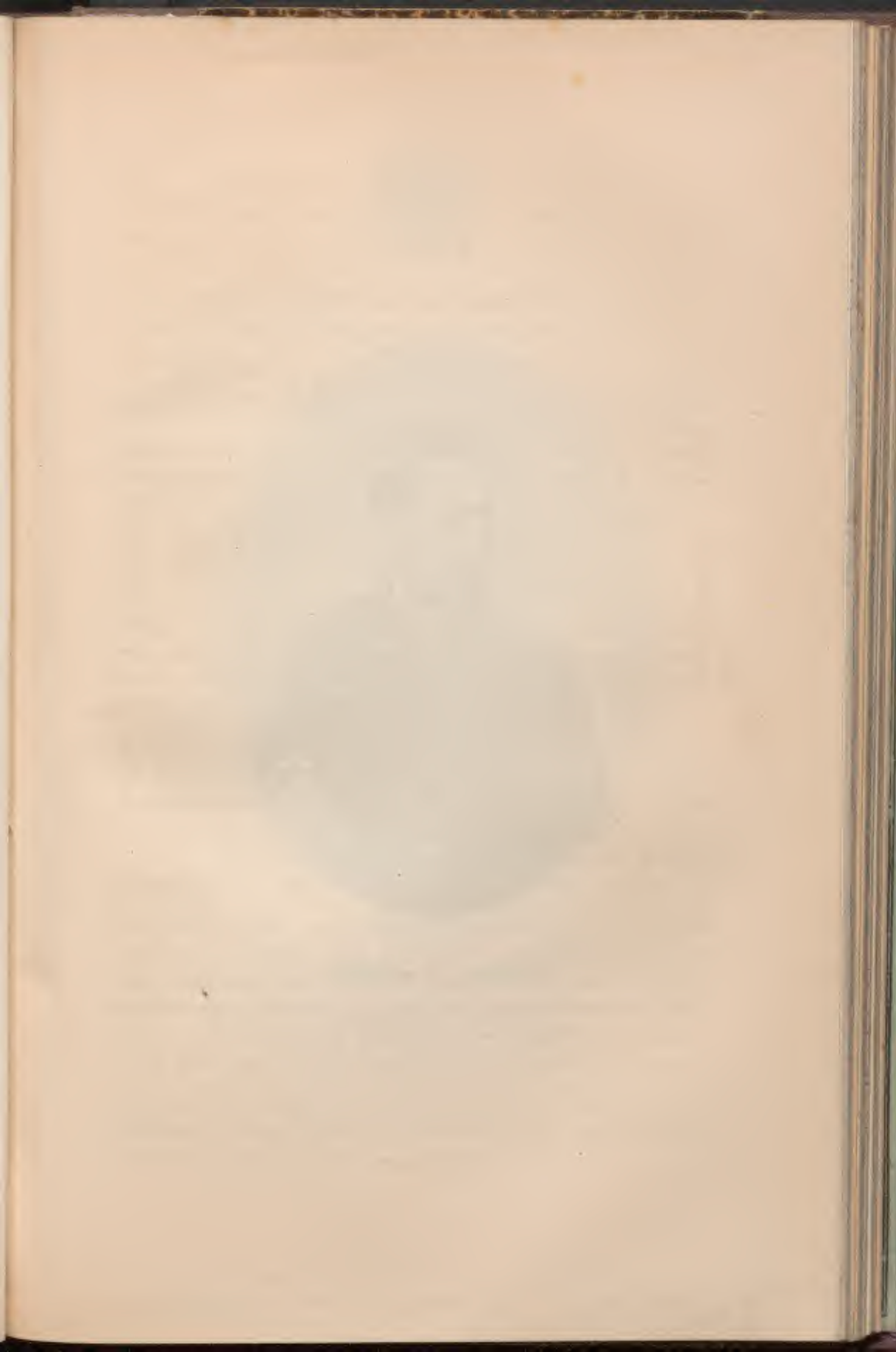
Շատ սակաւ ուսումնականներ կարող են պարծենալ
այդպիսի վերաբերութեամբ դէպի իրենց շրջապատող աշխար-
հը, որի շնորհիւ մարդ ստիպուած է յարգել նոցա ոչ միայն
իբրեւ զիտնականի, այլ և իբրեւ մարդու և հասարակութեան
անդամի: Մենք հաճութեամբ իմացանք, որ պ. Վարդանեան
միաձայն ընտրուեց պրօֆէսորի պաշտօն ստանալու համար:
Անշուշտ եկող աշունքին նա կ'արժանանայ ձեմարանի դոցեն-
տի կոչման, որը և նրան միջոց կտայ ընդլայնել իր օգտաւէտ
գործունէութեան շրջանը:

Մայրաքաղաքիս հայ բժիշկներից պ. Ս. Սելինեանցը
ներկայ տարուայ յունուար ամսից նշանակուել է կայսերա-
կան ձեմարանի փորձական բժշկականութեան զիտնական բաժ-
նի աշխատանոցի կառավարչի օդնական:

Ներկայ տարուայ սկզբում մենք այլ և այլ պատճառնե-
րով սպիւպուած էինք «Արաքսի» տպագրութիւնը տեղափո-
խել մի նոր տպարան, բայց տեղւոյս միւս տպարաններում
հայերէն տառեր չըղանուելու պատճառաւ, հարկագրուած
եղանք մի քանի ձուլարաններից ձեռք բերել նոր տառեր,
որոնցով և տպագրուած է այս զիրքը: Ահա մեր այս գործի
սկզբնաւորութիւնն է «Արաքսի» ուշանալու զլիաւոր պատ-
ճառը: Հաւաստի ենք որ այսուհետեւ միջոց ունենք կանոնա-
ւորապէս հրատարակելու մեր հանդէսը:—Շուտով դարձեալ
ստանալու ենք զանազան տեսակի ընտիր նոր տառեր և զարդեր:
Մեր տառերով այժմ միջոց ենք ունենում ընդունելու նաև
կողմնակի զանազան պատուէրներ:

«Արաբսը», հրատարակուելով Պետերբուրգում, անշուշտ, բարոյական պարտք ունի երբեմն շօշափել նաև մեր տեղական խնդիրները: Այս անգամ անցողակի յիշենք տեղւոյս եկեղեցապատկան տան մասին, որի մի մասի վերաշինութիւնը երկու տարի առաջ աւարտուելուն մօտ էր, երբ նոր շինուած վերեւի մասը քանդուելով, ինչպէս յայտնի է, այնքան դժբաղդ զոհերի պատճառ եղաւ և մեծ յուզում առաջ բերեց տեղւոյս մամուլում և ռուս հասարակութեան մէջ: Վերաշինութիւնից յետոյ—որի առթիւ մէջ տեղը խաղաց 200,000 ռուբլոց աւելի կանխիկ գումար—բնական էր, որ այդ վերաշինուած մասը շօշափելի մի արդիւնք բերէր, ինչպէս նաև հաւատացնում էր «Մշակում» պ. Ծխակառք, որի հաշուելով դորանից եկեղեցին 33,000 ռ. տարեկան արդիւնք էր ունենալու: Սակայն ականջին ախորժալուր այդ խոստումը դժբախտաբար մնում է մինչև այսօր անկատար և պ. Գասպար Եաղուբեանի համարեա անմիջական հսկողութեան տակ շինուած այդ մասի մի յայտնի թիւ բնակարանները ահա՛ երկրորդ տարին է, որ թափուր և անբնակ մնալով, տարեկան 10—12000 ռուբլի փասս են բերում եկեղեցուն, չնայելով որ տները զանվում են նեվսկի պողոտայի ամենայաջող մասում: Ի՞նչն է այս տխուր երեւոյթի պատճառը, որ հարիւր հազարներ ծախսելուց յետոյ՝ մեր եկեղեցին տարեկան տասնեակ հազարների փասսներ է ունենում բնակարանների անվարձ մնալուց.....

Խօլերայի պատճառով մայրաքաղաքիս առողջապահիկ խմբերից մինը այցելելով և հայոց եկեղեցապատկան տունը, առայժմ աչքի է անցրել ժամկոչի և դռնապանի կացարանները, որոնք նորերս վերաշինուած մասի մէջ են գտնվում, և առողջապահական պայմաններին հակառակ գտնելով, կարգադրել է փակել, իսկ ժամկոչին ու աւագ դռնապանին յատկացնել նոր կացարաններ: Արդեօք, ո՞ր անփութութեան հետևանք պէտք է համարուեն այս զանցառութիւնները, որոնցով վստք է ընկնում եկեղեցապատկան տան առանց այն էլ ընկած վարկը...

Ռաֆայէլ Պատկանյան

Рафаэль Патканянъ.

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

(Ծնաւ 1830 թ. Հոկտեմբերի 5, † 1892 Օգոստ. 22).

Չէ այլ ևս մեծ բանաստեղծը. չէ լսվում այլ ևս այն ձայնը, որը քառասուն տարի շարունակ Հայ ազգի նուիրական զգացմունքներն է շարժել և նորա ինքնաճառութեանը հուժկու զարկ տուել. այսօր այդ մեծ անձնաւորութիւնը, Հայ ժողովրդի այդ մեծ զաւակը, Հեռացաւ մեզանից դէպի յաւիտենականութեան գիրկը, սղի մատնելով իր փայփայած ժողովրդին: Այս վերջինս յանձին Գամառ-Բաթրպայի կորցրեց իր այն զօրաւոր նեցուկը, որը, որպէս մի մեծ մաղնիտ, կարողանում էր ժողովրդին նորա տաղնապալից օրերում իր քնարի շուրջը ժողովել և այդպիսով նորան գիտակցութիւն ներշնչել: Ո՞րքան զգալի պէտքէ լինի ազգին մեծ բանաստեղծի կորուստը, երբ Հայ ժողովուրդը իր այս էքեալ դրութեան մէջ այժմ աւելի ևս զօրաւոր ներշնչումների, հոգեկան բարձր պահանջների կարիք է զգում:

Այսօր, այս մեծ կորուստի առաջ, մենք դեռ անկարող ենք երկար կանգ առնել ազգի նշանաւոր բանաստեղծի կեանքի և գործերի վերայ: Առայժմ սգում ենք միայն, յանձին Պատկանեանի, Հայ գրականութեան և Հայ ազգի ինքնաճանաչութեան զօրեղ արտայայտիչի մահը:

Հայ ազգը խիստ ապերախտ գտնուեցաւ դէպի իր մեծ զաւակը, մանաւանդ որ սա առաջին օրինակը չէ մեր օրերում: Այն՝ ինչ որ անդի ունեցաւ Ռաֆֆիի նկատմամբ՝ այսօր ցաւօք սրտի տեսանք իրագործուած և մեր այս ազգային նշանաւոր գործիչի վերաբերմամբ: Տարիների ընթացքում, երբ բանաստեղծը քաջութեամբ կանգնած Հայ յատկանիշների դրեակի մէջ՝ այնտեղից իր քնարով բովանդակ ազգի մէջ զօրաւոր գիտակցութեան փայլուն ճառագայթներ էր տարածում, երբ ազգի իսկական գոյութիւնը մարմնանում էր մեծ մասամբ բանաստեղծի ստեղծած ինքնաճանաչութեան մէջ, այդ ժամանակ ազգի Հասկացող մասը չէ էլ Հետաքրքրուել իմանալու, որ այդ գիտակցութիւն ներշնչող աղբիւրը Հեկեկում է նիւթական ծանր Հարուածների տակ...

Մեր այսօրուան հայ կեանքը այնքան աղքատ է նշանաւոր դործիչներով ու զրոյններով, որ ազգի նուիրական պարտքն է դէթ իր ունեցած եղակի նշանաւոր անձերին աւելի ջերմ վերաբերուել, այն ինչ խիստ բաղդաւոր աստղի տակ երեւան եկած ազգի մեծ մարդիկը մինը միւսի յետեւից իջնում են ասպարիզից... Եւ ամօթ է անգամ արձանադրել... սոսկ նիւթական նեղ պայմաններից: Ձէ՛, մենք չենք կարողանում ճանաչել և պատուել մեր մեծ մարդիկը, երբ նոքա դեռ կենդանի են, իսկ երբ մեռնում են, այն ժամանակ միայն մենք ազադակներ ենք արձակում:

Մեր այս զգուշ յատկութիւնը շատ յաջող նկատել էր նոյն իսկ հանգուցեալը, իր մի բանաստեղծութեան մէջ «Ռաֆֆէի դասակարգի վերայ» խորագրի ներքոյ, որը արտատպում ենք այստեղ «Արաքսի» անցեալ զրբից:

Քանի դու մեր մէջ կեանքով լի էիր,
Դու միշտ հալածուած, ատելի էիր.
Բայց հէնց առ հարս զնացիր, հեռացար,
Դու մեր ազգային հանճարը դարձար:
Հայքս, որ հոգւով վաղուց ենք մեռած,
Միշտ դիակներ ենք մեր կեանքում սիրած.
Սուտ չէր խօսքը մեր ասած պապերէն—
Գնա՛ դու մեռիւր, արի՛ քեզ սիրեմ:

Մենք առայժմ չգիտենք, ինչ մի արտաքոյ կարգի պատճառ ստիպեց այնքան շուտ թաղել հանգուցեալին, ինչպէս ասում են, «ալալոց կալալոց» անել, որ ազգի մեծ բանաստեղծի անհամար յարգողներին միջոց չտուին մասնակցելու այդ վերջին տխուր հանդիսին. կարծէք թէ թաղում էին մի որ և է սովորական մարդու և ոչ «Մայր Արաքսի» հեղինակին: Կրտսեանք և կրտեղեկանանք:

Ի դէպ, բարոյական պարտք ենք համարում ազգի մասնաւոր ուշադրութիւնը հրաւիրել հանգուցեալի «Ի՞նչ կրակը» խորագրով ոտանաւորի վերայ, որը թէև մտնելու էր անցեալ տարուայ «Արաքսի» մէջ, սակայն բանաստեղծի մի նամակի շնորհիւ մնաց անտիպ: Ահա այդ ոտանաւորը.

Կեանքիս մէջ մի հատ սին փառք ունեցայ—
«Սուրբ էջմիածնում թաղուել ցանկացայ»:
Սիրական իմ Ազգ, թէ Աստուած սիրես,
Այս իմ մի հատիկ իղձրս կատարես:

**ԻՄՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ ՄԷՋ ՍՏԱՅՈՒԱՆ ԵՆ
ԱՅՍ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ**

Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Կայսերական մատենադարանին ի Վիեննա, կազմեց Հ. Յակովլեօս Տաշեան 1891 թ. Հ. Կոստանէանցի՝ Թովմա Մեծոփեցու յիշատակարանը. Թիֆլիս, 1892:—Պ. Վրոյրեց. Պետրոս Աղամեան, մի Համառօտ Հայեացք նորա կեանքի և զործունէութեան վերայ. Թիֆլիս,—Դ. Կ. Թուրեանի երեսնամեայ բեմական զործունէութեան առթիւ. Թիֆլիս: 1891,—Հ. Ասաբէլեանց. Աղա-Մուհամմէդ Շահը Շուշում (պատմական անցք). 1891, Թիֆլիս:—Մխաբանց. Անանիա Նարեկացի, զիր խոստովանութեան. Վաղարշապատ, 1892:—Յ. Ղարաֆեզլեանցի: Եւանդելինա և Կօլմարի դատաւորը:—Տ. Բաֆֆլեց. Բաֆֆիի Վէպիկներ և պատկերներ, զրուած և անտիպ աշխատութիւններից, Հատոր Ա. Թիֆլիս: Խ. Յովհաննիսեանցի. Եղիշէի պատմութիւն Վարդանանց, Մոսկուա, 1892 թ.:—Գ. Լեոնեանց. Հայ աշուղներ. Հրատարակութիւն Շիրակ գրավաճառանոցի, Ալէքսանդրապոլ:—Մ. Յովհաննիսեանց. Իրական կեանքի նուագներ. Պոլիս, 1892 թ.:—Լ. Սարգսեանց. Ժողովրդի կրթութեան զործը մեղանում Մոսկուա: Մ. Զիլեանցի. Օրացոյց պատկերազարդ, պատի և գրպանի 1892: Մ. Գաբրիէլեանց, Խրիմեան հայրիկ, Նիւ-Եօրք 1892 և Արուեստ ատենախօսութեան, 1891 թ.:—С. Патканова. Типъ остяцкаго богатыря по остяцкимъ былинамъ и героическимъ сказаніямъ, Спб. 1891,—Гр. Джанишева. Изъ Эпохи Великихъ реформъ.

«Արաքսի» այս գրքի մէջ սպրդել են մի քանի սխալներ, որոնցից կարեւորներն են. երես 17. Եղջեռնեցի փոխարէն տպուած է Եղջեռնեցի, 33 և 59 երեսներում՝ Պահլավունեանց և Բաղրատունեանց բառերի մէջ վերջին ու տառը մտած է սխալմամբ, 90 երեսում՝ բանաստեղծութեան վերջին տան երկրորդ տողում՝ փոխանակ ասաց, տպուած է հասց, ևն.:—

Բագուարնակ Մեծ. պ. Առաքել Ծատուրեանը իւր սովորական առատաձեռնութեամբ այս տարի ևս ստորագրուել է մեր Հանդիսին 33 օրինակ, որոնք ուղարկելու ենք նորակողմից նուէրներ զանազան կարօտ Հայ Հաստատութիւններին և Հասարակութիւններին: «Արաքսի» երկրորդ գրքում մի առ մի կրնշանակենք ուղարկելիք տեղերի անունները:

Հայ ընթերցող դասակարգի անկարող շրջաններում ընթերցանութիւնը ձրի տարածելու նպատակով, մի քանի յարգելի անձինք՝ Պետերբուրգում, Մոսկուայում, Ն. Նախիջևանում ու Ռոստովում՝ ստորագրուել են մեր Հանդիսին մի քանի տարով: Այս անձանց անունները կը յայտարարենք յարմար ժամանակին, սակայն միւս գրքում կրտսենք Հանդիսի ուղարկելիք օրինակներին նշանակած տեղերը, սկսեալ 1892 թ:

Ստորեւ յիշուած յարգելի անձինք «Արաքսի» գրքերից մի մի օրինակ նուիրած են Հետեւեալ Հաստատութիւններին.
Պէտերբուրգ.— Պետրոս Մաթուղեանց նուիրում է Թիֆլիսի Թանգոյեան և Յովնանեան օրիորդաց դպրոցներին:

Գրիգոր Արիստակէսեանց՝ Երևանի Գայիանեան դպրոցին:
Քրիստափոր Թումասեանց՝ Ազուլիսի և Նուխուայ Հայոց օրիորդաց դպրոցներին:

Յովսէփ Ներսեսեանց՝ Մեղրի գիւղի դպրոցին:

Սարգիս Յովսէփեան՝ Աղնախու Հայոց օր. դպրոցին:

Մոսկուա.— Աշոտ Բեկլիարեանց՝ Մեղրիի գիւղացւոց:

Աւետիս Պողոսեանց՝ Նախիջևանի Ջաշրի գիւղի դպրոցին:

Ասպրախան.— Պետրոս Քուրդեան՝ տեղւոյն Հայոց օր. դպրոցին:

Ռոստով.— Սերովբէ Անանեան՝ Ս. Խաչ վանքին և Նոր-Նախիջևանու հռիփսիմեանց դպրոցին:

Ն. Նախիջևան.— Տիկին Վ. Բէրբէրեան՝ Թէոդոսիայի Հ. դպրոցին:

Մոսկուա.— Սերովբէ Գանջումեանց՝ տեղւոյն ծխական դպրոցին:

Արճախ.— Քաղաքապետ Յ. Մուրադեան՝ տեղւոյն օր. դպրոցին:

Գաբրիէլ Այվազեան. «Արաքսը» ծածկաստան արգելուած լինելով, փոխանակ Պոլսի ազգային Հիւանդանոցի, ուղարկում ենք Թիֆլիսի կուսանաց վանքին:

Զպար.— Սիմէօն Իզմիրեանց՝ տեղւոյն Հայոց դպրոցին:

Սիֆէրդադ.— Գ. Չիրախեան՝ տեղւոյն Հայ կաթողիկոսաց դպրոցին:

Օդեսա.— Իշխան Պարէտ Արղութեան Երկայնաբաղուն՝ Կերչի Հայոց դպրոցին և Մեծ Դարաքիլիսի Արսէն քահանային:
Մեղրոն Այգլիսեանց՝ Օրաբաղարի Հայոց ծխ. դպրոցին:

Ագոյւլ.—Տիկին Անազեան և տիկին Աւետեանց՝ Ներքին Ազգութի հայոց դպրոցին:

Բագոյւլ.—Նաբաթեան եղբայրներ՝ Դիլիժան աւանի հայոց դպրոցին, Ղամարլու գիւղի հայոց դպրոցին, Գանձակու Ս. Յովհաննէս եկեղեցու օր. դպրոցին, չաղարծինի վանքին և Սալմաստի դպրոցին:

Արժ. Կիւրեղ վարդ. Սրապեան՝ Սարուշէնի գիւղացւոց: Գրիգոր Այվազեան՝ Սարուշէնի Այվազեան դպրոցին:

Սողոմոն Վրթանէսեանց՝ Նուխու հայոց աղայոց և օրինորդաց դպրոցներին:—

Եթէ սխալմամբ նշանակած չըլինենք այստեղ մի որ և է նուիրատուութիւն, կըրացնենք այդ երկրորդ զրքում:

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

«**ՆՈՐ-ԴԱՐ**» քաղաքական-գրական լրագիր: Հրատարակվում է շաբաթը հինգ անգամ: Տարեկան բաժանորդագրինն է 10 ռուբլի, փեց ամսուանը 6 ռ.: Հասցէն. Тифлисъ. Въ редакцію газеты «Норъ-Даръ» կամ Tiflis. Rédaction du journal «Nor-Dar».

«**ՄՇԱԿ**» գրականական և քաղաքական լրագիր: Հրատարակվում է շաբաթը երեք անգամ: Տարեկան բաժանորդագրինն է 10 ռուբլի, փեց ամսուանը 6 ռ.: Հասցէն. Тифлисъ. Въ редакцію гезеты «Мшакъ» կամ Tiflis. Rédaction du journal «Mschak».

«**ԱՐԶԱԳԱՆՔ**» գրական-քաղաքական լրագիր: Հրատարակվում է շաբաթը երեք անգամ: Տարեկան գրինն է 10 ռ., կէս տարուանը 6 ռ.: Հասցէն. Тифлисъ. Въ редакцію «Ардзаганка» կամ Tiflis. Rédaction du journal Armenien «Ardzagang».

«**ՄՈՒՐՇ**» քաղաքական, հասարակական և գրական ամսագիր: Տարեկան գրինն է 10 ռ.: Հասցէն՝ Тифлисъ. Въ редакцію журнала „Мурчъ“ կամ Tiflis. Rédaction de la Revue «Mourtch».

«**ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ**» բարոյական, ուսումնական և արուեստական ամսագիր: Տարեկան բաժանորդագրինն է 4 ռուբլի, իւրաքանչիւր թիւ կարժէ 50 կ. Հասցէն. Vienne (Autriche). Rédaction de la Revue «Hantess». Mechitharistengasse, 4.

«**ՄԱՆԿԱԿԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ**» Երկու զրքի գրինն է տարեկան 2 ռուբլի: Հասցէն՝ Тифлисъ. Набережная д. № 11.

«Արաքս» 1889 թուից, իւրաքանչիւր տարուանը. . . 3 ռ.	
Հաղար Փարպեցւոյ թուղթը, Մոսկուա, 1853 Մ. Էմին. . . 1—20	
Հաղար Փարպեցի և գործք նորին. պատմական և գրական քննութիւն, Գ. Խալաթեանց. Մոսկուա, 1883. . . 1—50	
Ծրագիր Հայ ազգազրութեան և ազգային իրաւաբանա- կան սովորութիւնների, Խալաթեանց, Մոսկուա, 1887. . . —60	
Ֆենեղն, Արկաճք Տէլեմաքայ, թարգ. Յ. Մանուէլ Ջախջախեան, պատկերազարդ տպագրութիւն. . . 7—	
Նշխարք մատենազրութեան հայոց. Բ. Պատկանեան. . . —75	
Սեբէոս Եպիսկոպոսի ի հերակլն Հր. Պատկանեանի. . . 2—	
«Հանդէս պատմական և գրականական», ամեն մի զիրքը . . . 2—	
Լեռնեց. Բանաստեղծութիւններ. Ս.-Պետերբուրգ. . . —60	
Ատրպետեան. Շուշան, ողբերգութիւն Ս.-Պետերբուրգ . . . 1—	
Չուբար. Վէպեր և պատկերներ. Ն. Նախիջևան . . . 1—	
Մսերեանց, Մանր ուսմունք եկեղեցական պատմութ. . . —30	
Ճռաբաղ. երկու Հատոր. իւրաքանչիւր տարուանը . . . 3—	
«Փարոս հայաստանի» 1880 թուականի տետրերը. . . 1—	
1881 թուականի տետրերը, զինն առաքմամբ. . . 5—	
Առանձին տետրերը, բացի 1881 թ. չորրորդ զրքից. . . —50	
Կնոջ կոչումը, Յ. Հարազեօղեանց. Թիֆլիս . . . —10	
Ռաֆֆիի հեղինակութիւնները.	
Սամուէլ Ա. Բ. Գ զիրք. 3—	
Դաւիթ բէկ. Ա. Բ. և Գ. զիրք վերջաբանով. . . 3—	
Խենթ և Զալալէզգին. 2—50	
Կայծեր Բ. Հատոր. 2—50	
Կայծեր Գ. Հատոր. —50	
Խաչագողի յիշատակարան Ա. և Բ մաս 1—20	
Խաչագողի յիշատակարան Գ և Դ մաս 1—50	
Հայ կինը և երիտասարդութիւնը 1—50	
Հարաբաղի աստղադէտր 1—50	
Կայէնի կտակը. Զախէր-Մաղօխ 1—20	
Մինն աշտպէս, մինն աշտպէս. 1—	

Histoire de la Siounie, par Stéphanos Orbélian. Traduite de l'arménien, par M. Brosset. S.-Petersbourg. 1864. 4 roub.
Collection d'Historiens Arméniens. M. Brosset. St.-Petersbourg 1876. II. partie 2r.
Lettres sur le Caucase et la Géorgie en 1821. 4 r.

- Историческій памятникъ состоянія Армянской области въ эпоху ея присоединенія къ Россійской имперіи. И. Шопена, Петербургъ, 1852 г. 4°. 1237 *երես. գրին է. 6 անգլ. է.*
- Новыя замѣтки на древнюю исторію Кавказа и его обитателей. Ив. Шопена. Спб. 1865 г. 501 *երես. գրին է. 3 ան.*
- Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа. Выпускъ шестой, въ переплетѣ 2 р. 40 к.
- Всесообщая исторія Степана Таронскаго-Асохика. переводъ Эмина 3 р.
- Матеріалы для новой исторіи Кавказа съ 1722 по 1803 годъ П. Г. Буткова. Три части 8 р. Вторая часть отдѣльно. 2 р.
- Арменія, изд. Ахвердова 1 р. 25 к.
- Взглядъ на сословныя права и на взаимныя отношенія сословій въ Дагестанѣ. (Брошюра). 1 р.
- Березинъ, И. Н. Путешествіе по Дагестану и Закавказью съ картами, планами и видами замѣчательныхъ мѣстъ. Казань, 1849. Ц. 8 р.
- О началѣ безпокойствъ въ сѣверномъ и среднемъ Дагестанѣ 1847 г. 4 р.
- Кодексъ Шамиля. (Брошюра) 1 р.
- Картина Кавказскаго края Платона Зубова 1835 г. 2 р.
- Шамиль. Политическій и духовный глава Дагестана. (Статья) 1 р.
- Критическое разьясненіе нѣкоторыхъ вопросовъ о древностяхъ Армема-Азіи. (Брошюра) 1 р.
- Армянская географія VII в. Хоренскаго, текстъ и переводъ Патканова. 1 р. 50 к.
- Исслѣдованіе о составѣ Армянскаго языка К. Патканова 1864 г. 1 р. 50 к.
- Исторія Монголовъ Инока Магакіи XIII вѣка Патканова 1881 г. 2 р.
- Матеріалы для изученія Армянскихъ нарѣчій Патканова:
- Русско-Армянскій словарь Иришчухова. 6 р.
- Выпускъ I. Говоръ Нахичеванскій 1 р. 75.
- Вып. II. Говоръ Мушскій. 1 р. 75 к.
- Матеріалы для армянскаго словаря, вып. I и II, 1882, и 84. 1 р.
- Исторія Монголовъ по Армянскимъ изслѣдованіямъ, выпускъ II. 1 р.
- Любопытныя извлеченія изъ древней исторіи Армоніи, Шаганъ Чирбета. 1815 г. 5 р.
- Объ ученіи Персидскихъ Маговъ, Г. Эзова. 1 р.
- Обозрѣніе Армянской-Періодической печати. (Брошюра). 1 р.
- Новые архивныя матеріалы для исторіи Грузіи XVIII стол. Цагарели, 1 р.
- Зиссерманъ, А. Современное состояніе Кавказа, Пбурзь, 1857. 18 стр. Ц. 75 к.
- Дубровинъ, Н. Тисяча восемьсотъ второй годъ въ Тифлисѣ, Спб. 1868. Ц. 1 р.
- Общій очеркъ народныхъ армянскихъ сказокъ, Москва, 1835. 1 р.
- Празднованіе 50-ти лѣтняго юбилея ученой педагогической дѣятельности Н. О. Эмина подъ ред. Г. Халатянца. 1887. 1 р.
- Новѣйшія извѣстія о Кавказѣ С. Броневскаго I и II. 1823 г. 352—465 стр. Москва. 5 р.
- Обозрѣніе російскихъ владѣній за Кавказомъ, въ статистическомъ, этнографическомъ и финансовомъ отношеніи. I, II, III, и IV томы 410, 392, 400, стр. 1836 г. 5 р.
- Путешествіе въ Имеретію 1 р. 50 к.
- Кавказъ, путешествіе Александра Дюма, переводъ съ французскаго 2 выпуска 1861 г. 3. р.
- Армянская исторія М. Хоренскаго съ краткимъ географическимъ описаніемъ древней Арменіи I, II т. Іосифъ Іонисиніанъ 355, 242 стр. 6 р.
- Собраніе высочайшихъ указовъ и актовъ относящихся до Лазаревскаго института, 1839 г. 2 р.
- Сборникъ свѣдѣній о Кавказѣ. Томъ I. Тифлисъ. 1871 г. 4 р.
- Тоже. Томъ II. 1872 г. 4 р., Томъ III и IV. 1873 г. 6 р.

„ՈՒՐԲԵՆ“

ԿԵՆՈՅ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ՍԿՍՈՒԱԾ Է ԻՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՍԱՍԱՏԱՆՈՒՄ

ՄԱՅՐ ԳՈՒՄԱՐ 12,000,000 ՖՐԱՆԿ:

ՊԱՀԵՍՏԻ ԳՈՒՄԱՐ առ մէկն յուն, 1889 թ., գոյացել է 60,000,000 ֆր. ՄԱՍՆԱՒՈՐ օժանդակ-ապահովութ. ապահովագրեալ անձանց համար:

ա) ԱՒԱՆԴ 500,000 ռուբլի պահ տուած պետական գանձատունը:

բ) ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՊԱՀԵՍՏԻ ԴՐԱՄ և

գ) ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՊԱՀԵՍՏԻ ԱՆՁԵՌՆԱՄԻՆԵԼԻ ԳՈՒՄԱՐ կայս. բանկում: ԻՆԿԵՐ. գործունէութեան վրայ կարգուած է պետական հսկողութիւն:

Բացի այս ապահովութիւններից Ուրբեն ընկ. առաջարկում է բոլոր ապահովագրեալներին հետեւեալ առաւելութիւնները:

Եթէ հիւանդութիւն կամ որեւիցէ անբաղդ արկած ապահովագրեալ անձին ենթարկէ լիովին կամ ժամանակաւոր անընդունակութեան աշխատելու և սորա մասին երկու ամսուայ մէջ ինկեր. յայտարարութիւն օրից արած, ապահովագրեալ անձը ինկ. բժշկի պահանջի վերայ ստիպուած լինի մնալ անկողնում կամ տանից դուրս չգալու, այն ժամանակ պրեմիաի (տուրքի) հատուցումն ժամանակաւորապէս ընդհատվում է ինկ. ընդունում է պրեմիաները իր հաշուին, մինչև որ սոյն վիճակը շարունակուի: Այս դէպքում ապահովագրեալը չնայելով պրեմիաների չվճարելուն, չէ կորցնում իր իրաւունքները: Բացի սորան, չնայելով որ ապահովագրութիւնը արած է միայն մահուան դէմ, սակայն ապահովեալ գումարի երեք մասը տրվում է ապահովագրեալ անձին, եթէ ու է մի անբաղդ արկած կամ հիւանդութիւն առաջ բերէ աշխատելու համար մշտական անընդունակութիւն. իսկ մնացած մասը կամ լեզուի, մտաւոր ընդունակութիւնների թուլութիւն, խլացում և մինչև անգամ ձայնի կորուստ երգիչների, դերասանների, դաստիարակների, փաստաբանների կամ թէ խելագարութեան կամ այլ հիւանդութիւնների դէմ, որոնք շարունակվում են երկու կամ երեք տարի: Այս բոլոր դէպքերում ապահովագրեալ անձը ազատվում է յետագայ տուրքերի վճարելուց. սակայն դիտելու է որ ապահովեալ գումարի վերջին չորրորդ մասը պէտք է վճարել ապահովագրութեան ժամանակամիջոցը հասնելուն պէս:

Մանրամասն տեղեկութիւնները յիշատած արքայ-մեկնից հասնի, որտեղ այս ընկերութեանն էն յայտնի Ռուսաստանում, կարելի է իմանալ Կենդանական Գործակալութեան մէջ. Общество страхования жизни «Урбэнъ», С.-Петербургъ, Невскій проспектъ, д. № 13.

Վործակալները գտնվում են տէրութեան նշանաւոր քաղաքներում:

СТРАХОВАНИЕ ЖИЗНИ ВЪ СТРАХОВОМЪ ОБЩЕСТВѢ „РОССІЯ“

ВЫСОЧАЙШЕ УТВЕРЖДЕННОМЪ ВЪ 1881 Г.

ОСНОВНЫЙ И ЗАПАСНЫЕ КАПИТАЛЫ 16.500,000 РУБ.

Общество заключаетъ на выгодныхъ условіяхъ и по
умѣреннымъ преміямъ страхованія:

Капиталовъ на случай смерти,
Вдовьихъ пенсій,
Капиталовъ на старость,
Пенсій на старость,
Приданого для дѣвушекъ,
Стипендій для мальчиковъ,
Пожизненныхъ доходовъ.

СТРАХОВАТЕЛИ УЧАСТВУЮТЪ ВЪ ПРИВЫЛЯХЪ
ОБЩЕСТВА.

Къ 1 Января 1892 г. въ Обществѣ „Россія“ было за-
страховано 24,795 лицъ на капиталъ въ 69,328,905 руб.

ДИВИДЕНДЪ СТРАХОВАТЕЛЕЙ ВЪ 1892 Г. СОСТАВЛЯЕТЪ 12%.

Заявленія о страхованіи принимаются и всякаго рода
свѣдѣнія сообщаются въ Правленіи въ С.-Петербургѣ (Большая Морская, собственный домъ № 37), и агентами
Общества въ городахъ Имперіи.

ПЕРСИДСКАЯ
СИРЕНЬ
НАСТОЯЩІЕ
ДУХИ
САМАГО
ВЫСОКАГО
СОРТА

БРОКАРЪ и К^о

П Р О Ч И Т А Т Ъ

ГЛИЦЕРИНОВАЯ
ПУДРА
НОВОЕ ИЗОБРЕТЕНІЕ

ОБЕЗПЕЧЕНО
ПРАВомъ
СОБСТ.

50 коп.

ЗА КОРОБКУ

П Р О Ч И Т А Т Ъ П Р О Ч И Т А Т Ъ

ЗОЛОТАЯ МЕДАЛЬ
Парижской Всемир. Выст. 1889г.

БРОКАРЪ и К^о
ИЗОБРЕТАТЕЛЬ
ЦВѢТЧНАГО
О-ДЕ-КОЛОНА
РАЗНЫХЪ ЦВѢТЧНЫХЪ ЗАПАХОВЪ.

Этотъ о-де-колонтъ употребляется какъ духи, туалетная вода и курения.

Можно получать во всѣхъ городахъ Россіи у главныхъ торговцевъ.

ЗОЛОТАЯ МЕДАЛЬ
Парижской Всемир. Выст. 1889г.

ИЗВѢСТНОЕ СВОИМЪ КАЧЕСТВОМЪ
ГЛИЦЕРИНОВОЕ МЫЛО
ВСЕВОЗМОЖНЫЕ БЛАГОВОННЫЕ
КОСМЕТИЧЕСКІЕ ТОВАРЫ
ФАБРИКИ
БРОКАРЪ и К^о
можно получать во всѣхъ лучшихъ
магазинахъ
РОССІЙСКОЙ ИМПЕРІИ.